

ԱԶԳԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՏՈՐ Գ.

ԱՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Մ Ա Ս Ն Ա.

Մ Ի Զ Ի Ն Դ Ա Ր

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

A 11399

1. ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԱՆՑՑԱԼ ԳԱՂԱԿԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱՑ. — Եօթը հազար տարի առաջ նեղոսի և Եփրատի հովիտներուն մէջ հսկայ նիւթական քաղաքակրթութիւն մը առաջացաւ. մարդիկ տիրացան շատ մը արհեստներու և արուեստներու, սորվեցան ճամբաներ և ջրանցքներ շինել և օտար երկիրներու հետ վաճառականութիւն մշակեցին: Պատերազմի և վաճառականութեան միջոցաւ այս մշակոյթը յամբօրէն տարածուեցաւ Միջերկրականի արեւմտեան եզերքները, և Փիւնիկէի գաղութները 1500ին (Բ. Ա.) քաղաքակրթութեան սերմերը սփռեցին շատ մը երկրամասերու մէջ: Հազար տարի յետոյ Պարսկաստանը, բարեփոխուած քա-

ՍԿԱԴԵՍԻՈՒՅԻ

դաքական սիստեմով մը, միացուց և կազմակերպեց քաղաքակիրթ Աւելելքը, և դարերու ընթացքին մէջ դանդաղօրէն ձեռք բերուած յառաջդիմութիւնը ազատեց Բարբարոսներու քանդումէն: Այսու հանդերձ արեւելեան քաղաքակիրթութիւնը աչքէ կ'իյնար իր թերութիւններով. կառավարութիւնը բռնապետական էր, արուեստը պայմանադրական և այլանդակ, խորհուրդները շափազանցեալ և նախապաշարեալ, և միահեծան թագաւորները զեղխ ու փարթամ կեանք մը ունէին. իսկ ժողովուրդը շատ քիչ կ'օգտուէր երկրին բարիքներէն: Շիտակ է թէ Եփրայեցիներու մէջ մաքուր կրօն մը զարգացաւ, որ վերջէն իր ազդեցութիւնը գործեց ամբողջ աշխարհի վրայ, սակայն այդ կրօնը երկարատե՛ն փոքրիկ երկրի մը սահմաններուն մէջ փակուած մնաց:

Յետոյ նոր մշակոյթ մը երեւան եկաւ: Մօտաւորապէս 500 տարի Ք. է առաջ յունական քաղաքակիրթութիւնը ծաղկեցաւ: Թէև ան ընդարձակուած էր Արեւելքէն, սակայն կը տարբերէր իր զանազանութեամբ, ազատութեամբ և բնական իմացականութեամբ: Յունաստան գրեթէ երկու հարիւր տարի պատերազմեցաւ Պարսկաստանի հետ, մինչև որ վերջէն Աղեքսանդր իր հանճարեղ արշաւանքով Արեւելքն ու Արեւմուտքը միացուց Յունա-Արեւելեան աշխարհով:

Հսկայ Արեւելքը պիտի կրանէր յունական մշակոյթը, եթէ եւրոպական ուրիշ թերակղզիի մը՝ Իտալիոյ մէջ նոր ոյժ մը երեւան չի գար: Հռոմը՝ Յունաստանէն առնելով իր մշակոյթը՝ լատին քաղաքակիրթութիւնը տարածեց Միջերկրականի արեւմտեան եզերքները, և միացուց լատինական Արեւմուտքը Յունական Արեւելքի հետ: Ընդարձակածաւալ Հռոմէական պետութիւնը կը

տարածուէր Եփրատէն մինչև Բրիտանիա և Ափրիկէի ա-
նապատներէն մինչև Հոննոս, Դանուբ ու Սև ծով: Մը-
շակոյթի և լեզուի տեսակէտով Արեւմուտքը յատինա-
կան էր, իսկ Արեւելքը յունական, իսկ օրէնքի, քա-
ղաքականութեան և հայրենասիրական զգացումի տե-
սակէտով ձուլումը կատարեալ էր:

Բրիտանոսի ծնունդէն մինչև չորրորդ դար այս ըն-
դարձակ երկիրը խաղաղ ու բարգաւաճ վիճակ մը ու-
նեցաւ և քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ այս քաղա-
քակիրթ երկրին մէջ: Պարսից կայսրութիւնը քայքայ-
ուիլ սկսաւ, նոր ոյժեր երեւան եկան՝ Տեւտոններ և
Սլաւներ, և յետոյ մահմետական ցեղեր: Յաջորդ չորս դա-
րերը արշաւանքներու և սարսափներու չրջան մը եղան:
Ասիա և Ափրիկէ Մահմետական տիրապետութեան ներ-
քե Ինկան, զրկուած արեւմտեան քաղաքակրթութենէն:
Եւրոպա երկու մասերու բաժնուեցաւ, հարաւային ա-
րեւելքը դարձաւ Յունա-սլաւական, իսկ արեւմտեան
Եւրոպա Հռոմա-Տեւտոնեան:

Այս ժամանակէն կը սկսի նոր պատմութիւնը: Նա-
խապէս կ'երեւար թէ բարբարոս վիճակ մը պիտի ստեղ-
ծուէր, սակայն աստիճանաբար նոր ոյժեր երեւան ե-
կան և զարկ տուին քաղաքակրթութեան: 800ին Հռո-
մէական կայսրութեան վերհաստատումը՝ հին և նոր
դարերու ձուլման թուական մը եղաւ: Հին աշխարհի
պատմութիւնը այս թուականով փակուած էր:

2. ԱՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԸ. — Կարոլոս Մեծէն յետոյ
յաջորդ ինը հարիւր տարիներու քաղաքակրթութիւնը
սահմանափակուեցաւ Տեւտոնեան պետութեանց երկիր-
ներուն մէջ: Հռոմէական կայսրութեան շատ մը ընդար-
ձակ երկրամասերը լքուած էին: Միջերկրականը, որ
Հռոմէական աշխարհի կեդրոնն էր, դարձած էր Բրիտ-

առնեայ Եւրոպան և Մահմէտական Ափրիկէն բաժնող
ամայութիւն մը: Այնուհետև կարելիութեան սահմանին
մէջ Հռենոս և Սև ծով կը ծառայէին որպէս քաղա-
քակրթութեան ճանապարհ:

Վերջին դարերուն Եւրոպական քաղաքակրթու-
թիւնը սկսաւ տարածուիլ ՚ին Հռոմէական կայսրու-
թեան երկրամասերուն վրայ: Նոր ուղիներ բացուեցան.
Ատլանտեան ովկիանոսը, Բարեյուսոյ գլուխը և Հնդկա-
կան ոսկիանոսը սկսան յարաբերութեան ուղիներ ըլլալ:
Այս շրջանը նոր յառաջդիմութեան մը առաջին աստի-
ճաններուն վրայ կը գտնուի: Խաղաղական ովկիանոսը
հետզհետէ նոր գործունէութեանց ասպարէզ մը դար-
ձաւ: Հեռաւոր Արեւելքը, որ իր ՚ին քաղաքակրթու-
թեամբ անձանօթ էր Աղեքսանդրի և Հռոմէացւոց ժա-
մանակ, այլևս զօրաւոր չլիման մէջ մտած էր Արեւ-
մուտքի հետ: Արդի պատմութեան սկզբնաւորութեան մի-
ջոցին արեւելեան Գրիստոնեայ Եւրոպան ոյժ մը չէր ներ-
կայացնէր: Վերջին դարերուն, մանաւանդ ԺԹ-րդ դարուն
էր որ հիւսիսի Սլաւական կայսրութեան և հարաւա-
րեւելեան Եւրոպայի Սլաւ և Յոյն ազգերը քաղաքական
հոսանքին մէջ մտան: Քաղաքակրթութեան գլխաւոր
դերակատարները տակաւին կը մնային Տելաոնեան և Լա-
տինական ժողովուրդները, որոնք երկու գաղութներու
միջոցաւ քաղաքակրթութիւնը կը տարածէին հեռաւոր
և նոր երկրամասերու մէջ:

3. ԱՐԳԻ ԳԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ.

— Հռոմի միջոցաւ արեւմտեան ժողովուրդները ժա-
ռանգեցին Յունական իմացականութիւնը և արեւելեան
ձեռարուեստը, որոնք, սակայն, միայն վերջին դարե-
րուն էր որ վերստին ձեռք բերուեցան: 800ին (Ք. Ե.)
Եւրոպա տակաւին բարբարոսութեան մէջ թաղուած էր

և արչաւանքներու հետեւանքով անիշխանական վիճակի մը ենթարկուած : Կարողոս Մեծի ատենուան վերազարթնումը բաւական չեղաւ քաղաքակրթութիւնը վերահաստատելու : Դպրոցներ գրեթէ չկային, վաճառականութիւնը հազիւ թէ գոյութիւն ունէր, երկիրներու միջև հաղորդակցութիւնը գրեթէ անկարելի էր, դրամը այնքան սակաւ, որ հարկերու փոխարէն արմատիք կը ստացուէր, և ժողովուրդներու բարքն ու վարքը տխուր վիճակ մը կը ներկայացնէին : Իսկ միւս կողմէ կային և հաստատութիւններ որոնցմէ ծնունդ առին արդի քաղաքակրթութիւնն ու զարգացումը : Արդի պատմութեան սկզբնաւորութեանը կային հետեւեալ հաստատութիւնները . 1. Քրիստոնէական եկեղեցին, հանդերձ պապականութեամբ և վանականութեամբ : 2. Կայսրութիւնը : 3. Հարաւային Եւրոպայի մէջ քաղաքային կեանքի մնացորդները : 4. Գործաւորի ճորտական կազմակերպութիւնը : 5. Նոր ազնուականութիւնը որ սկիզբ դրաւ աւատական դրութեան : 6. Ժողովրդական հաւաքումներ : Նշանակելի է նաև որ կրթուած դասակարգը ունէր հասարակաց միակ լեզու մը, այն է լատիններէնը :

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

ԿԱՐՈՂՈՍ ՄԵՄԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

4. ԿԱՅՔԱՅՈՒՄԻ ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՏԱՌՆԵՐԸ. —

Կարողոս Մեծ մեռաւ 814ին (Ք. Յ.) և իր կայսրութեան քայքայումը գրեթէ անմիջական եղաւ: Իր փայլուն ջանքերը արեւելեան Եւրոպայի կաղմակերպութեան համար՝ մեծ ազդեցութիւն գործեցին ապագային պատմութեան վրայ, սակայն իր անմիջական յաջորդներուն օրով ապարդիւն եղան: Յետամնացութեան շրջան մը եղան յաջորդ դարերը: Տգիտութիւն, անգթութիւն և թշուառութիւն այդ շրջանին յատկանիշերն էին: Հազիւ ժԱ. դարուն վերջերը քաղաքակրթութիւնը վերստին խոստմնալից դարձաւ: Կայսրութեան քայքայումին պատճառները մասամբ ներքին էին և մասամբ արտաքին:

Կարողոսի ընդարձակածաւալ կայսրութեան միացման միակ կապը կրօնն էր: Ամէն մէկ երկրամաս կը զանազանուէր ցեղով, լեզուով, սովորութեամբ ու օրէնքով: Այս տարբերութիւնը արդէն ստեղծած էր տեղական և ցեղային զգացումները, և հետզհետէ կարգ մը երկրամասերու մէջ բուռն հայրենասիրական ոգի մը զարգացաւ: Հին Հռոմէական առեւտուրի և հաղորդակցութեանց միջոցները չկային: Պետութիւնը այնքան ընդարձակ էր, որ զանազան մասերը ամէն յարմարութիւն ունէին առանձին ազգութիւններ կազմելու: Կարողոսի կորովը և լայնախոհութիւնը երկիրը կապած էին իրեն հետ, սակայն անիկա ատեն չունեցաւ ստեղծելու այնպիսի զօրաւոր կապ մը որ յարատեւ մնար իր մահէն վերջն ալ:

Միևնոյն ատեն Ֆրանքներու սովորութիւնն էր որ հօր մահէն յետոյ իւրաքանչիւր զաւակ ժառանգէր պետութեան մէկ մասը: Կարոյս Մեծի երկու որդիները մեռնելով, զահր ժառանգեց երրորդ որդին՝ Լուի Բարեպաշտը:

5. ՎԵՐՏԷՕՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. — (843 Ք. Յ.). — Լուի Բարեպաշտը հազիւ թէ զահ բարձրացած էր, ձեռնարկեց կայսրութիւնը բաժնելու իր երեք

ՎԵՐՏԷՕՆԻ ՂԱՇՆԱԳՐՈՒՅԻԱՆ ԱՐԴԻՆՔԸ

որդիներուն միջև: Այս բաժանումը արիւնահեղ քաղաքային պատերազմներու պատճառ դարձաւ: Լուի Բարեպաշտին որդիները շատ փառասէր էին, չէին ուզեր

հնազանդիլ իրենց հօր կամքին : Քսանրեօթ տարիներ տեւեցին այս պատերազմները (813—843), և եօթ անգամ բաժանումի ծրագիրներ մշակուեցան : Այս արիւնայի կռիւները վերջացան Վերալէօնի դաշնադրութեամբ (843—Ք. Յ.), որ Միջին Դարու ամէնէն նշանաւոր դէպքերէն մէկն է և որով արդի Եւրոպայի գլխաւոր բաժանմանց հիմը դրուեցաւ : Լօթեր, անդրանիկ որդին, Կայսր տիագոսը առաւ և պահեց երկու գլխաւոր մայրաքաղաքները, Հռոմ և Աախէն (Էքս-լա-Շարէլ), որով իրեն բաժին ինկան Իտալիա և անկէ նեղ երկրամաս մը՝ երկարող մինչև Հիւսիսային ծովը : Այս դէպի հիւսիս երկարող երկրամասը կը գանուէր Ռօնի հովիտին և Հռենոսի արեւմտեան հովիտին միջև, որ կոչուեցաւ Լորարհնկիս (Լօրէն) : Լուի Գերմանիկը ստացաւ Գերմանիան (Պալարիա), իսկ Կարոլոս ճաղացը՝ Ֆրանսան : Այս բաժանումով երկու գրեթէ համացեղ ժողովուրդներ կը մնային առանձին առանձին իշխանութեանց ներքև : Արեւելեան թագաւորութիւնը կազմուած էր գերման ցեղէն, ապագայ Գերմանիան ասկէ առաջացաւ : Արեւմտեան թագաւորութիւնը թէև աւելի ցեղերու խառնուրդ մըն էր, սակայն Տեւտոնեանք շուտով ձուլուեցան, Ֆրանսերէն լեզուն հետզհետէ զարգացաւ և վերջէն այս երկիրը կոչուեցաւ Ֆրանսա : Լօթերի կայսրութիւնը ցեղային միութիւն չունէր և աւելի քան հազար տարիներ կռուածադիկ մը դարձաւ :

Վերջին այլասերած Քարոլինկեան թագաւորները շատ անգամ նոր բաժանումներ ըրին, այսու հանդերձ Վերալէօնի դաշնադրութեամբ եղած բաժանումի գլխաւոր գիծերը մնացին : Լօթերին բաժին ինկած միջին թագաւորութիւնը բաղդատարար աւելի տկար էր քան միւս երկու Արեւելեան և Արեւմտեան թագաւորութիւն-

ները, որովհետեւ երկիրը շունէր թէ աշխարհագրական
 և թէ ցեղային միութիւն: Նախ Իտալիա բաժնուեցաւ
 և ապա հիւսիսային երկրամասը ազգային աւար դար-
 ձաւ դրացի թագաւորութիւններուն. մանաւանդ ամէ-
 նէն աւելի շահեցաւ Արեւելեան թագաւորութիւնը, ո-
 րովհետեւ բնակչութիւնը գլխաւորապէս գերմանական
 էր: Քանի մը դարեր յետոյ Ֆրանսա տիրացաւ շատ մը
 մասերու: Այս միջոցին թագաւորութեան երկրամասե-
 րուն մէջ շատ մը փոքրիկ թագաւորութիւններ հիմնը-
 ւեցան, ինչպէս Սալուա, Արլէս (Arles), Բրովանս, Լօ-
 րէն, Ֆրանշ Գոնթէ և ուրիշներ: Այս փոքրիկ պետու-
 թիւններէն երեքը՝ Հոլանտա, Պէլճիքա և Զուիցերիա
 այսօր կը պահեն իրենց գոյութիւնը: Սալուայէն ծը-
 նունդ առաւ արդի իտալական թագաւորութիւնը, իսկ
 մնացեալ երկիրները կը կազմեն Ալզաս-Լօրէն, որ մինչև
 այսօր ալ վէճի առարկայ կը մնայ:

6. ՎԵՐՋՅՆ ՔԱՐՈՒԻՆԱՆԱՆՔ. — Այս անկման
 շրջանի գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր վերջին Քա-
 րոլինկեան թագաւորներու ապիկարութիւնը: Վերտէօնի
 դաշնադրութենէն յետոյ հարիւր տարուան պատմու-
 թիւնը կը ներկայացնէ ընտանեկան վէճերու, դաւա-
 ճանութեանց և արիւնահեղութեանց տխուր պատկեր մը:
 Առաջին Քարոլինկեանները իրենց արիութեամբը «Մուրճ»,
 «Մեծ» տիտղոսները շահած էին, մինչ վերջինները «Ճա-
 դատ», «Պարզամիտ», «Յոյր», «Մանուկ» և նման ա-
 նուններ շահեցան: Ընտանիքի բազմաթիւ ճիւղերը
 հետզհետէ ոչնչացան 911ին Գերմանիոյ մէջ և 987ին
 Ֆրանսայի, և այսպէս յաջորդաբար երկրին միւս մասե-
 րուն մէջ: Ազնուականները իրենց շարքէն բնիկ իշխան-
 ներ ընտրեցին և այսպէսով հիմնեցին ազգային հարըս-
 տութիւնները:

Մտեցնացրուք խեղճ. — Albert Malet, *Le Moyen Age*, pp 91-95. Robinson, *Western Europe* pp. 92-103. Bémont et Monod, *Medieval Europe*, pp 211-228. Adams, *Civilization*, Ch.VII.

Pro dō amur & p xpi an poblo & nrō cōmuni
saluamētē . dēt dī ēn a uarē . in quantō dī
saur & podir medunat . si saluarat eo .
cēt meon fradit karlo . & in ad iudha .
& in cad hund cosa . sicū om p dretē son
fradra saluar dēt .

Սքրագրութիւնի երգումք

(ժ. դարու ձեռագրէ մը)

Այս ձեռագիրը ֆրանսական պատմութեան մէջ առաջին վաւերա-
բույցն է այդ ասեկումն նաւթիական շեղումը գրում. Ինչպսոպ
պարունակած ֆակի մը կրճատումներուն, որակց ցոյց տրած են բա-
ներու վրայ գրումն կշտնով մը, շատ դիւրքնփոխելի է:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ.

Ն ՈՐ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐ

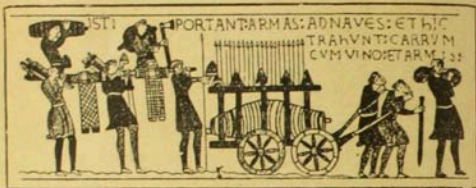
7. ՆՈՐ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐ.—Իննբորոգ դարուն եւրոպա խռովայոյդ վիճակ մը կը ներկայացնէր, երբ Բարբարոսներու նոր արշաւանքներ սկսան աւելի վտանգաւոր դարձնել կացութիւնը: 840ին, Լուի Բարեմիաի մահէն յետոյ, կեդրոնական զօրաւոր կառավարութիւն մը չկար: Անոր զաւակները իրարու դէմ մշտապէս պատերազմներու մէջ էին, անկարող ներքին անդորրութիւնը պահպանելու, և իրենց ուշադրութիւնը դարձուցած էին իրարմէ նոր երկիրներ խլելու: Բարբարոսները յառաջացան առանց դիմադրութեան հանդիպելու:

Հայրենասիրութեան ոգին գոյութիւն չունէր որ միացնէր բոլորը հասարակաց թշնամիին դէմ: Երկրին մէկ մասին անկումը, դժբախտութիւնը չէր յուզեր, չէր վրդովեր միւս մասերու բնակիչները: Միեւնոյն ատեն հազորդակցութեան միջոցներ չկային, ճամբաներ չինուած չէին: Դժուար էր դինուորական համախմբումներ կատարել արագօրէն, և մինչև իսկ դիւրին չէր լուր մը մէկ տեղէն ուրիշ տեղ մը զրկել:

Բարբարոսները կը յառաջանային և դիմադրութեան ոչ մէկ ոյժ կար որ կասեցնէր անոնց արշաւանքը: Նորմանները հիւսիսէն և արեւմուտքէն յարձակեցան, Սլաւներն ու Հունգարացիք հիւսիսէն և արեւելքէն, և Սարակիլնուները հարաւէն:

8. ՍԱՐԱԿԻՆՈՍՆԵՐ.—Մահմետական Մաւրիտանիացիները կամ Սարակիլնոսները Սպանիայէն և հիւսիս-

սային Ափրիկէին յարատե յարձակումներ կը գործէին, թալլելով ու արշակելով Իտալիոյ ծովեզերքները և հարաւային Գալլիոյ քաղաքները: Կը կողոպտէին վան-

Նորման հագուստ, արեւաւանի պատրաստութիւններ

Շրջագիրը կը նշանակէ. «Աստնի նաւերուն զինք կը կրեն եւ միւսները կը խաչեն զինքով ու զինքով թնտնաւորուած սայլ մը»: Զայս կողմը, երեք անձեր ուսերնուն վրայ սուրերու սրցակով մը եւ սաղաւարտ ի մեռիս: Թելերնուն մեջքն անցուած փայտե անոթը կը ծառայէ կրելու վերագրաններ, պողպատե թելերով շինուած տեսակ մը հագուստ որ թաղնիքի հագուստի մեւը ունի: Միւս երկուքը, որոնք հետանկարական անցիտրեան հետեւանկով վերը դրուած են, - ինչպէս եզիպտական արձաններուն վրայ, - մին սակառ մը, իսկ միւսը կապիւնով սիկ մը կը կրեն: Երկու մարդիկ կը խաչեն թնտնափոկով սայլ մը ուր կը գտնուին սակառ մը, նեւեր եւ ցիցերու վրայ հաստատուած սաղաւարտներ:

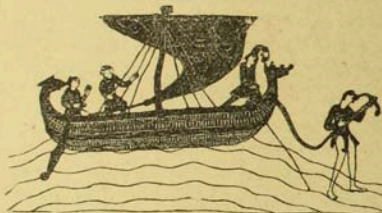
Քերը և կ'այրէին եկեղեցիները: Յաջորդաբար շատ մը վայրեր աւերակ դարձան: Ոչ Արեւելքի կայսրը և ոչ ալ գերման թագաւորները կրցան պաշտպանել իրենց հպատակները: 827ին սկսան Սիկիլիա մտնել և Բիւզանդական կայսրերուն դէմ կէս դար պատերազմել յետոյ ամբողջովին գրաւեցին այդ կղզին, յառաջացան մինչև Հռոմ և նոյն իսկ յարձակեցան Ս. Պետրոս եկեղեցիին վրայ: Լէօ Պապը Սարակինոսները ետ մղեց և

Վատիկանը շրջապատեց պարիսպով մը: Շուտով Մահ-մետականները գրաւեցին Քօրսիքան, Սարտենիան և գրեթէ ամբողջ հարաւային Իտալիան:

9. ՍԼԱՌՆԵՐ ԵՒ ՀՈՒՆԿԱՐԱՑՈՒՔ. — Արեւելեան սահմաններու վրայ յարձակում գործեցին Սլաւներ և Հունգարացիներ: Դանուբի ամբողջ ընթացքին Հունգարացիներ կամ Մաճառներ արագօրէն յառաջացան, աւրչտկելով ամէն տեղ: Ասոնք վայրենիներ էին, շարունակ ձիու վրայ, յանկարծական յարձակումներով ահուսարսափի կը մատնէին գիւղեր ու քաղաքներ: Կըսպաննէին բոլոր այրերը և ձերուծի կիները և գերի կը վարէին մանուկներն ու աղջիկները: Չափազանց ազահ էին: Գերմանացիներու մէջ տարածուած էր այն սասցուածքը որ եթէ ոսկի մը դրուի Հունգարացիի մը գերեզմանին վրայ, մեռելը իր ձեռքը պիտի երկնցնէ զայն առնելու համար:

10. ՆՈՐՄԱՆՆԵՐ. — Արչաւողներուն ամէնէն վըտանգաւորներն էին Նորմանները, որոնք Սկանտինաւեան երկիրներէն կուգային: Ասոնք տակաւին հեթանոս էին և աւելի բարբարոս քան Քարոլինկեան թագաւորութեանց բնակչութիւնը: Հուժկու մարդիկ էին և վարժ ծովային կեանքի: Բախտախնդրութեամբ և շահամոլութեամբ տարուած՝ անոնք կողոպուտի համար արչաւեցին Գալլիոյ ծովեզերքները, Բրիտանիա և Իրլանտա: Իններորդ դարուն այս արչաւանքները աւելի սաստկացան, Նորվէկիոյ և Տանիմարքայի մէջ պատահած յեղափոխութեանց պատճառաւ: Այս երկիրներուն մէջ երկու միապետութիւններ հիմնուեցան, որոնք ձեռնարկեցին կարգ ու կանոնը վերահաստատելու: Անոնք որ օրէնքներուն հնազանդիլ չէին ուզեր, ձգեցին ու հեռացան: Այնուհետև ծովահէնութիւնը այս օրինա-

խոյաներուն զլխաւոր զբաղումը դարձաւ : Այս ծովահէն-
ները ունէին վաթսուն օտք երկայնութեամբ կաշիով
ծածկուած ուռիէ թեթեւ առագաստանաւեր, որոնք կըր-
նային մինչև ութսուն հոգի պարունակել իրենց մէջ :
Ամէն մէկ ծովահէն խումբ ունէր իր պետը, որ Ծովու
Թագաւոր կը կոչուէր : Ասոնք բնաւ հաստատուն կեանք
չունէին, և հովէ ու փոթորիկէ շէին վախնար : Իրենց
նաւակներով գետէ մը վեր կը բարձրանային և տեղ
մը նաւակնին պահելէ յետոյ կը յարձակէին գիւղի մը

Նորման նաւ

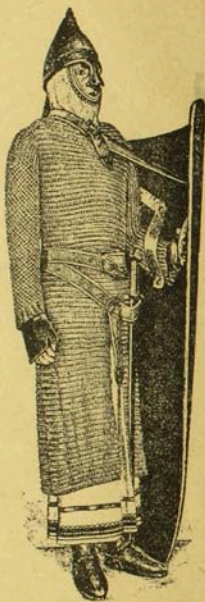
Նաւը եզերփին կը մօտենայ. առաջը՝ աչ կողմին վրայ՝ մարդ մը,
մերկասունկ շուրջ իջած է խարխալ նետելու : Դեպի ձախ՝ ետևօ՝
դէկը, ուրիշ մարդէ մը կառավարուած : Նաւուն երկու ծայրերը կը
վերջանան վիշապի գլուխներով, և ասոր համար նորման նաւերը կը
կոչուին «սրակօն» (վիշապ) :

կամ քաղաքի մը վրայ : Երբ տեսնէին որ բնակիչներուն
կողմէ դիմադրութիւն կայ, փախուտ կը կեղծէին և
ապա ետ դառնալով վերստին կը յարձակէին :

11. ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ. — Աւելի մեծ քաղաքնե-
րու վրայ յարձակելու համար հարիւրաւոր նաւեր կը

միանային: Սէնի, Լօարի և ուրիշ գետերու բերաններուն մերձաւոր կղզիներուն մէջ իրենց կայաններ հաստատելով կ'անցընէին ձմեռները և ամրան յարձակումները կը սկսէին: Կողոպուտի ենթարկուեցան ոչ միայն փոքրիկ քաղաքներ, այլև Համպուրկ, Ռուէն, Բարիզ, Նանթ, Պօրտօ, Քօլօններ և ուրիշ մեծ կեդրոններ: 795ին Իրլանտայի ծովեզերքներուն վրայ յարձակեցան: 841էն յետոյ յաջորդաբար կողոպուտի ենթարկուեցան Գալլիոյ զանազան մասերը: Կարոլոս ճազատը գետերու վրայ կամուրջներ շինեց որպէս զի արգիլէ Նօրմաններու անցքը, բայց չկրցաւ այս կամուրջները պաշտպանել: Ոչ մէկ տեղ զօրաւոր ընդդիմութիւն չկար. ժողովուրդին մէջ կենսունակութիւնը մեռած էր: Կռուելու տեղ կը կաշառէին: 885ին Նօրմանները եօթը հարիւրէ աւելի նաւերով պաշարեցին Բարիզը: Տարուան մը պաշարումէ յետոյ Կարոլոս Գիրուկը Բարիզը փրկելու համար արշաւողները կաշառեց, անոնց առջև բաց ձգելով Պուրկոնտիան: Նոյն դարուն կարգ մը Նօրմաններ մինչև Կ. Պոլիս գացին և Արեւելեան կայսեր ծառայութեան մէջ մտան: Ուրիշներ գացին մինչև Սպանիա և յարձակեցան Մաւրիտանիացիներու վրայ, ապա անցան իտալական ծովեզերքները ու կողոպտեցին Բիզան և Լուսան: 867ին (Ք. Յ.) Նօրման ծովահէնները Անգլիա մտան և այնքան յառաջացան որ 878ին Վէտմօրի հաշտութեամբ Գանիացիները տէր դարձան հիւսիսային Անգլիոյ: Նօրմանները Ռուրիկի առաջնորդութեամբ մինչև Նովկօրոտ հասան և հիմը դրին ուսական պետութեան:

12. ՆՈՐՄԱՆՏԻՍ. — 911ին Ֆրանսայի թագաւոր Կարոլոս Պարզամիտը, Նօրմաններու արշաւանքը կասեցնելու համար, անոնց զլիաւորներէն Ռալլոյի հետ

11րդ եւ 12րդ դարու սուպեա

Կոնստանտնուպոլսի սուլթանները, կորթալիները, մուսուլմանները սերտորէ մը երկարած է առջևի կողմը, միևնույն թրակներով վրայ: Գլուխը պատուած է կաշիէ սննուղով, որ վերջէն փոխուեցաւ պողպատեայ օղերով շինուած կնիքովի: Թիկնոցը պողպատեայ օղերէ է: Չեմքերը կաշիով ծածկուած են: Միևնույն ուսերը բարձրացող վահանը վիզէն կախուած է փոկով մը եւ բռնուած մախ մեղքով ու բազուկով: Լայնաթևան սուրը, խաչածնու երախակաշով, կրկնակ գօտիէ մը կախուած է:

A 11399

բանակցութեան մտաւ և նեւտրիան անոր տուաւ, պայ-
 անաւ որ Ռոլլօն ընդունի Քրիստոնէութիւնը, հաստա-
 տուի հօն, ճանչնայ իր գերիշխանութիւնը և պաշտպանէ
 Ծրանսան՝ արշաւող Նորմաններու դէմ: Այնուհետև այս
 երկրամասը կոչուեցաւ Նորմանիա որ իրականապէս
 անկախ իշխանութիւն մը դարձաւ: Հօն կարգ ու կա-
 նոն հաստատուելով շուտով բնակչութիւնը բազմացաւ,
 երկրագործութիւն և արուեստները ծաղկեցան և երկիրը
 սկսաւ բարգաւաճիլ: Նորմանները շուտով ընդունեցին
 Ֆրանսական բարքերը, լեզուն և քաղաքակրթութիւնը:
 Նորմանտիոյ հաստատութեան հետեւանքը այն եղաւ որ
 շուտով Նորմանները գրաւեցին Անգլիան և հարաւային
 Իտալիան և այդ երկիրներուն մէջ ներմուծեցին Ֆրան-
 սական քաղաքակրթութիւնը:

13. ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐՈՒ ՀՅՏՅԻԱՆՔԸ. — Այս ար-

շաւանքները երեւան բերին թագաւորներու տկարու-
 թիւնը, և ժողովուրդը շատոնց հասկցաւ թէ զուր էր
 անոնցմէ պաշտպանութիւն ակնկալել: Բնակչութիւնը
 ինքնապաշտպանութեան միջոցներու դիմեց: Այնուա-
 կանները սկսան շինել ամրոցներ, որոնց մէջ կ'ապաս-
 տանէր մերձակայ ժողովուրդը, յարձակումի պարագա-
 յին: Այն բլուրներու ստորոտը, ուր կառուցուած էին
 դղեակներն ու ամրոցները, փոքրիկ գիւղեր հիմնուեցան:
 Մեծ քաղաքները զօրաւոր պարիսպներ և աշտարակներ
 շինեցին: Այսուհանդերձ բնակչութիւնը իր գլխաւոր
 պաշտպանութիւնը կ'ակնկալէր իր իշխանէն: Հետեւա-
 բար արշաւանքներուն հետեւանքներէն մէկն ալ այն ե-
 դաւ որ բնակչութիւնը պաշտպանութեան համար փո-
 խանակ թագաւորին դիմելու, տեղական ազնուական-
 ներուն ենթարկեց ինքզինքը:

Դղեակին իշխանը ստիպուած էր սաանդիկու թա-

գաւորին պարտականութիւնները: ժողովուրդը պաշտպանելով՝ իշխանը իրաւունք ձեռք բերած էր տուրքեր հաւաքելու, իր առանձին դատարանը ունենալու և կրօնի պարագային զօրանանութիւն ընելու: Հետեւանքը այն եղաւ որ հիւսիսային և արեւմտեան Եւրոպա փոք-

Նորման գործաւորներ

Նորման արշաւանքի մը համար նաևու մը շինութեան աշխատող երկու աստղագործներ. հազած են շագանակագոյն երկար պղուզ, գօտիով մը մեշկն սեղմուած:

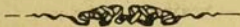
Երկ իշխանապետութեանց բաժնուեցան, որոնց պլուխը կը գտնուէին պատերազմիկ ազնուականները: Թագաւորը ստիպուած էր ճանչնալու անոնց իշխանութիւնը: Պատերազմի պարագային ազնուականները պարտաւոր էին թագաւորին զինուոր տալ, և փոխադարձաբար թագաւորը ազնուականներու իշխանութիւնը վաւերացուց և համաձայնեցաւ որ անոնց դատաստանական վճիռներուն չմիջամտէ: Միևնոյն իշխանութիւնը տուանաւ եպիսկոպոսներուն և վանականներուն, որոնք նոյնքան ոյժ և իշխանութիւն ունէին, որքան ազնուականները: 847ին օրէնք մը հրատարակուեցաւ որով ամէն ազատ անձատ պարտաւոր էր ազնուականի մը իշխանութիւնը ճանչնալ և ծառայել անոր: Թագաւորներու

տկարութիւնը և աղնուականութեան իշխանութեան անհրաժեշտութիւնը առաջ բերին աւատական դրութեան տարածումը արեւմտեան Եւրոպայի մէջ :

Ուրեմն արչաւանքներու հետեւանքները եղան՝ 1. Կարողոս Մեծի կայսրութեան բաժանումին փութացումը : 2. Տեւտոնեան նոր ու կորովի ոյժեր մտան հիւսիսային Ֆրանսայի և արեւելեան Անգլիոյ մէջ : 3. Ստիպեցին որ Եւրոպա պաշտպանութեան համար նոր ընկերային և զինուորական կազմակերպութիւն մը ստեղծէ, — այսինքն՝ աւատականութիւնը :

Մատենագրութիւն.—Duray, *Middle Ages*, 156—170; Oman, *Dark Ages*, ch. XXIV; Bémont & Monod, 229—240; West, *Modern History*, 12—22. Gibbon, vol. VI, 173—193:

Խմբագրելի նիւթեր.—1 Ռուբիկ և Ռուսական պետութիւնը : 2. Նորմանները Կ. Պոլսոյ մէջ : 3. Նորմաններու կեանքը :

Գ Լ ՈՒ Խ Դ.

Ա Ի Ա Տ Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Ի Ի Ն

14. ԱՆՍԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԴՈՒՄԸ. — Աւատականութիւնը իններորդ և տասներորդ դարերուն եւրոպայի մէջ տիրող վիճակին հետեւանքն էր: Աւատական դրութիւնը այդ շրջանին չտեղծուեցաւ, այլ արդէն գոյութիւն ունեցող կարգերը այդ ժամանակի պահանջներուն յարմարցուեցան: Հռովմական կայսրութեան ժամանակ, Բարբարոսներու արշարանքներէն առաջ, շատ մը փոքրիկ հողատէրեր իրենց հողերը յանձնած էին իրենցմէ զօրաւոր դրացիներու, անոնց պաշտպանութիւնը վայելելու համար: Աշխատաւորներու պակասութեան պատճառաւ մեծ կալուածատէրը՝ իր դրացիին հողերուն տիրանալէն յետոյ՝ ուրախութեամբ կը ձգէր որ ան աշխատէր այդ հողերուն վրայ, շատ անգամ մինչև իսկ առանց անկէ վարձք ստանալու: Բարբարոսներու արշարանքին պատճառաւ փոքրիկ հողատէրերու վիճակը աւելի ու աւելի աննախանձելի դարձաւ: Այն ատեն վանքերը սկսան հետզհետէ անոնց ապաւէն դառնալ: Հողատէրը պարտաւորուած էր իր հողերը նուիրել վանքին, պայմանաւ որ վանահայրը արտօնէր զայն մնալու այդ հողերուն վրայ, որպէս աշխատաւոր, վայելելով միեւնոյն ատեն վանքին պաշտպանութիւնը: Թէև աշխատաւորը այլեւս հողատէր չէր, սակայն կը վայելէր այդ հողերուն արդիւնաբերութիւնը, միայն տարեկան փոքրիկ հարկ մը վճարելով վանքին:

Վանքերու հետ ասոնականներն ալ, ինչպէս ըսինք նախապէս, միեւնոյն իրաւունքները ձեռք բերին: Քա-

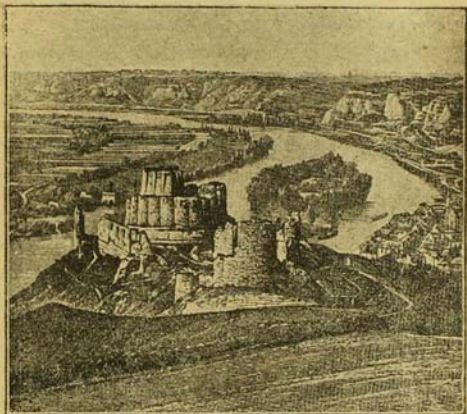
րոլինկեան հարստութեան անկումէն յետոյ, թագաւորներու ապիկարութեան, ճամբորդութեան դժուարութեանց, և զանազան ժողովուրդներու միջև միութեան կասլի մը գոյութիւն շունենալուն պատճառաւ, նորմաններու և ուրիշ արշաւողներու գէժ մարդկային կեանքի ու ինչքի պաշտպանութեան միջոցներու պէտքը զգալի դարձած էր: Այս պատճառաւ իսկ ազնուական մը կը ստանձնէր չրջանակի մը պաշտպանութիւնն ու իշխանութիւնը, թէև թագաւորը տակաւին կը պահէր իր անուանական իշխանութիւնը: Այս փոփոխութիւնը արագօրէն կատարուեցաւ, որովհետև ազնուականները նախապէս թագաւորին գործակալներն էին իրենց չրջանակներուն մէջ:

15. ՅԱՆՉՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Անհատ մը իր ապրուստը ապահովելու, պաշտպանութիւն վայելու, կամ զիրք մը ձեռք բերելու համար կը դիմէր և ինքզինքը կը յանձնարարէր աւելի զօրաւոր մէկու մը՝ ազնուականի մը, եպիսկոպոսի մը կամ վանահօր մը: Դիմում կատարողը գրաւորապէս կը խնդրէր անոր իշխանութիւնը և կը խոստանար հաւատարմօրէն ծառայել անոր, մասնակցիլ անոր կռիւններուն և մէկ խօսքով ըլլալ անոր աւատառուն (vassal): Այս դիմումը կը կոչուէր յանձնարարութիւն (commendation): Փոխադարձաբար ազնուականը կամ իշխանը կը խոստանար աջակցութիւն և պաշտպանութիւն: Ծորտ (serf) մը, ստրուկ չէր, իր ազատութիւնը չէր կորսնցնէր և ոչ ալ բոլորովին վրայ կուտար իր ընկերային իրաւունքները: Ազնուականները սիրով կ'ընդունէին դիմում կատարող ծորտերը, որովհետև ասով իրենց հետեւողներու թիւը կ'աւելնար եւ իրենց զիրքը կը զօրանար: Յանձնարարութեան բանաձեւը սովորաբար հետեւեալ կերպով կը գրուէր. —

ԿՔանի որ յայտնի է թէ ես միջոցներ չունիմ իմ ապրուստս և հազուստս հոգալու, ներկայ խնդրագրով ձեր ողորմածութեան դիմած եմ, և ձեր բարեացակամութիւնը հրամայած է որ ես ինքզինքս յանձնեմ կամ յանձնարարեմ ձեր խնամակալութեան, ինչ որ արդէն կատարած եմ. այսինքն այս կերպով — դուք պիտի օգնէք և պաշտպանէք ինձի, տալով կերակուր եւ հազուստ, իմ աշխատութեանս և արժանիքիս չափով: Եւ որքան ատեն որ ես ապրելու ըլլամ, պարտական պիտի ըլլամ ծառայելու և պատուելու ձեզ, իմ ազատ կամքովս, և իմ կեանքիս մէջ չպիտի կարենամ քաշուիլ ձեր իշխանութենէն եւ խնամակալութենէն, այլ պէտք է որ մինչեւ մահս մնամ ձեր իշխանութեան եւ պաշտպանութեան տակ:

16. Ա.Ւ.Ա.Տ. — Ազնուականի մը կամ իշխանի մը կողմէ աւատառուի մը տրուած հողը կը կոչուէր աւատ: Այս հողերուն բաշխումը տեղի կ'ունենար զանազան պատճառներով: Նախ, երբ թագաւորը մէկը նշանակէր կոմս կամ այլ պաշտօնեայ թագաւորութեան մէկ մասը կառավարելու համար, ոտճիկ չէր վճարեր, որովհետեւ դրամը թէ հազուադիւտ էր և թէ շատ քիչ կը գործածուէր, այլ անոր կուտար հող, որուն եկամուտով կ'ապահովուէր կոմսին կամ պաշտօնէին ապրուստը: Այս հողին փոխարէն պաշտօնեան կ'ըլլար թագաւորին աւատառուն: Երբ ազնուական մը զինուորներու պէտք ունենար, կը վարձէր զանոնք և անոնց ծառայութեան փոխարէն հող կուտար, և անոնք ասով կը դառնային իր աւատառուները: Շատ անգամ ալ այնպիսի հողատէրեր որոնք պաշտպանութեան պէտք ունէին, իրենց սեփական հողերը աւելի զօրաւոր անձնաւորութեան մը կը նուիրէին, պայմանաւ որ ետ ստանային որպէս աւատ: Ասով անոնք կ'ըլլային աւատառուն այն ազնուականին որուն փոխանձած էին իրենց հողերը, թէև իրականութեան մէջ բան մը չէին կորսնցնէր, ընդհակառակը ձեռք

կը բերէին զօրաւոր պաշտպանութիւն մը: Երբեմն ալ, որպէս բարեգործութիւն, հողերը եկեղեցիին կուտային

Կէլարօի գղեակին աւերակներ

Աջակողմը, Սկեր եզերող կաւային ժայռերը եւ Բըքի ք'Անըրչիի տուները: Առաջին կարգին վրայ սարահարթը ու խրամասը եւ ամրութեան առաջին աշտարակը: Առաջին շրջափակէն դէպի ձախ միայն պատի կտոր մը կայ ուր կը գտնուի մասունքը: Երկրորդ շրջափակը որ կը քուի քե առընթերադրուած աշտարակներէ կազմուած է, աւելի ըստ պահպանուած է, եւ խրամասին վերնակողմը ժայռին վրայ կը ցցուի: Փուզումը սկսած է 1613ին:

և ետ կը ստանային որպէս աւատ: Երբ մէկը աւատ կը ստանար, հողը իրականապէս իր սեփականութիւնը չէր, սակայն իրաւունք ունէր զայն շահագործելու և

արդիւնքը վայելիլու : Սովորաբար աւատառուն տարե-
վճար մը կուտար իշխանին , դրամով կամ արմտիքով ,
ոչ թէ որպէս հողավարձ , այլ որպէս ճանաչում իշխա-
նին հողատիրութեան : Յաճախ աւատը կը մնար որպէս
ժառանգութիւն աւատառուին զաւկին , և այսպէս կ'ան-
ցնէր սերունդէ սերունդ :

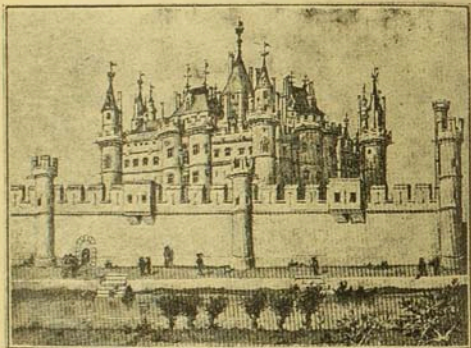
17. ԱՌԱՆՅ ԻՇԽԱՆԻ ՀՈՂ, ՁԿԱՐ. — Աստիճանաբար
բոլոր ազատ սեփական (allodial) հողերը վերածուեցան
աւտաի , և օրինական ըմբռնում մը դարձաւ թէ առանց
իշխանի հող չկար : Թէև ասիկա բացարձակ ճշմարտու-
թիւն չէր , որովհետև միշտ ալ կային հողեր որոնք ա-
զատ սեփականութիւն էին , սակայն ընդունուած տե-
սակէտը այն էր թէ թագաւորին իշխանութիւնը Աստուծ-
մէ էր և աւատառուները իրենց իշխանութիւնը ուղղա-
կի կամ անուղղակի կերպով կ'ընդունէին թագաւորէն :
Տասներորդ և տասնըմէկերորդ դարերուն , երբ աւտա-
կան դրութիւնը կատարելապէս հաստատուեցաւ , այլևս
բացարձակ հողատիրութիւն չկար , պարզապէս ամէն մէկ
աւատառու կը շահագործէր իր աւտար : Հողը հիմը կը
կազմէր աւտական պարտաւորութեանց , այսուհան-
դերձ , յանձնարարութեամբ (commendation) ընդունուած
ժառայութիւնը և հաւատարմութիւնը կը մնային որպէս
անձնական կապ :

18. ԵՆԹԱԿԱՍԱՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Երբ ազնուա-
կան մը ընդարձակ տարածութեամբ հողեր ունենար ,
անոնցմէ իրեն կը վերապահէր այնքան մաս , որքան
բաւական էր իր պէտքերուն . մնացեալը կը բաժնէր ա-
ւտաներու , որպէսզի կարենար հետեւորդներ ունենալ :
Այսպէս , կոմս մը թագաւորէն կը ստանար ընդարձակ
գաւառ մը իր ժառայութեանց փոխարէն , և ինքն ալ
մաս առ մաս կը բաժնէր աւտառուներու , որոնք նոյն-

պէս իրենց ստացած աւատները կը բաժնէին աւելի փոքրիկ աւատառուներու, որով վերջինները կ'ըլլային կոմսին աւատառուին աւատառուները. իսկ կոմսն ալ թագաւորին աւատառուն էր: Այս կարգադրութիւնը կը կոչուէր ենթաւատականութիւն:

19. ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՆՈՒՆՔԸ. — Եւրոպական աւատականութիւնը կազմող երրորդ տարրն էր դատավարութեան իրաւունքը: Թագաւորները հետզհետէ տկարանալով անկարող էին անկարգութեանց և ուճիրներու առաջքը առնել. չէին կրնար դատարաններ պահել և կամ դատաւորներ զրկել երկրին բոլոր մասերուն մէջ, յանցաւորները պատժելու համար: Այս պատճառաւ թագաւորը իր դատական իշխանութիւնը պարտաւորուեցաւ յանձնել իր աւատառուներուն: Անոնք արտօնութիւն ստացան իրենց սեփական կալուածներուն մէջ հաստատելու դատարաններ և թագաւորին կողմէն ոչ մէկ դատական պաշտօնեայ այլևս իրաւունք ունէր անոնց սահմաններէն ներս դատավարութիւն կատարելու: Դատավարութեան այս իրաւունքը (immunity) մեծ արժէք ունէր աւատառուին համար, որովհետև պատիժը կը վճռուէր տուգանքի վճարումով, որ կը պատկանէր իշխանին: Այսպէսով ոչ միայն աւատառուին իշխանութիւնը մեծցաւ, այլ և եկամուտի նոր աղբիւր մը աւելցաւ: Սովորաբար երբ նոր տւատ մը կը յանձնուէր աւատառու իշխանի մը կամ եկեղեցւոյ պետի մը, արքայական հրովարտակին մէջ կը յիշուէր նաև դատավարութեան իրաւունքը և այն պայմանը որով թագաւորին մարդիկը կ'արգիլուէին այդ սահմաններուն մէջ դատավարութիւն կատարելէ. կը յիշուէր նաև դատավարութենէն զոյացած բոլոր եկամուտները աւատառուին պատկանիլը:

20. ԱՌԱՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ. — Իններորդ դարուն վերջը աւատականութիւնը արդէն վերջնականապէս հաստատուած էր Կարօլինկեան կայսրութիւնը կազմող բոլոր երկիրներու մէջ: Գրեթէ ահողջ երկիրը բաժնուած էր աւատներու, բոլոր ազատ մարդիկ աւատա-

Լուվրը Կարօլս Է.ի օրով

Գարսեակ աւելի քան կ' միանգամայն: Կեդրոնը կը գտնուի սրածայր ասիիք խոշոր աշտարակին որ իբր գանձարան եւ դիւանարաններու պահարան ծառայած է: Այս միջնաբերդը, որ կը գտնուէր ժամ Կուժօնի գաւիթը, 16րդ դարուն փլուցեցաւ Ֆրանսուա Ա.ի կողմէ, ներկայ պայտքը շինելու համար: Գեղեցիկի սրահներուն մեծ մասը անկող կը մնան դեռ:

Ուսներ էին կամ իշխաններ, և բոլոր աւատաւորները դատաւարութեան իրաւունք ունէին: Այս վիճակը շարունակուեցաւ շատ մը դարեր: Սովորաբար իններորդ

դարէն մինչև տասներջորրորդ դարը կը կոչուի Աւատական շրջան :

Սովորաբար իշխան մը բազմաթիւ աւատառուներ ունէր և այս ամբողջութիւնը խումբ մը կը կազմէր : Պատերազմի ատեն աւատառուները պարտական էին զինուորական ծառայութիւն մատուցանել, հետեւաբար աւատական խումբը կը վերածուէր բանակի մը, իսկ խաղաղութեան ատեն կը կազմէր փոքրիկ պետութիւն մը : Իշխանը իր աւատառուներուն օգնութեամբ և խորհուրդով կը կառավարէր երկիրը : Բոլոր բնակիչները պարտաւոր էին ծառայելու իշխանին, բացի Եկեղեցիէն, որ ոչ մէկ իշխանութեան չէր ենթարկուեր :

Աւատառուները (vassal) ամէնէն կարեւոր դասակարգը կը կազմէին, թէև անոնք բնակչութեան ամենափոքր մէկ մասը կը կազմէին : Անոնք բոլորն ալ սղնուականներ կը համարուէին և պատերազմիկներ, հետեւաբար ուրիշները պարտաւոր էին պահել զանոնք : Եւ այդ ուրիշները ճորտերն էին : Ասոնք պարտաւոր էին հողը մշակել, շարչարուիլ, աշխատիլ՝ պահելու, կերակրելու համար աւատական խումբը : Ճորտերը հպատակներն էին իշխանին կամ այն աւատառուին որուն հողին վրայ իրենք կ'ապրէին, բայց աւատական իրաւունքը չունէին : Որովհետև փոխանակ պատերազմի մասնակցելու կամ խորհրդակից ըլլալու, պարտական էին հողի վարձքին տեղ դրամ վճարել կամ արմատիք տալ և աշխատիլ իրենց տիրոջ համար : Ասոնց կեանքը պիտի նկարագրենք վերջէն :

Ազնուականութենէն զատ կար և կղերականութիւնը : Թէև կղերականները կը պատկանէին ծագումով կամ ազնուական դասակարգին և կամ գիւղացիութեան, սակայն երկուքէն ալ կը զանազանուէին : Եկեղեցւոյ զըլ-

խաւոր պաշտօնեաները ազնուականներուն հաւասար էին . ծխական քահանաները շատ տեսակէտներով հաւասար էին այն գիւղացիներուն որոնց մէջ կ'ապրէին : Սակայն անանցանելի սահման մը չկար Պապին և ամենախոնարհ քահանայի մը միջև : Ծորտի մը դաւակը իր կարողութեամբ կրնար բարձրանալ մինչև Պապական ասթուը : Եկեղեցին աւելի ժողովրդապետական էր, և հանճարեղ տղու մը համար ասպարէզը բաց էր մինչև բարձրագոյն աստիճանը :

ՉԷ. ԱՒԱՏԱՌՈՒԻՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.—

Ամէն մէկ աւատառու պարտական էր երգուելու որ հաւատարիմ պիտի մնայ իր իշխանին : Հաւատարմութեան յայտարարութիւնը այսպէս կը կատարուէր . նախ կոմսը կը հարցնէր թէ աւատառուն յանձնառու է կատարելապէս իր մարդը ըլլալու, և ան կը պատասխանէր . «Յանձնառու եմ» . յետոյ իրարու ձեռքը բռնելով իշխանն ու աւատառուն կը համբուրուէին : Այս արարողութեան կը հետեւէր երգումը, որով աւատառուն կը խոստանար մշտապէս հաւատարիմ մնալ իշխանին և կատարել իր բոլոր պարտաւորութիւնները : Սովորաբար արարողութենէն յետոյ առատառուն նուէր մը, զէնք, ձի, ևն . կուտար իշխանին, իբր նշան հպատակութեան :

Հաւատարիմ ծառայութեան ընդհանուր պարտաւորութիւններէն դուրս աւատառուն շատ որոշ պարտականութիւններ ալ ունէր : Նախ՝ պէտք էր կռուի երթար երբ հրաւէր ստանար : Սովորաբար պարտական էր ամէն տարի քառասուն օր իր ծախքով ծառայելու իշխանին բանակին մէջ, իսկ եթէ իշխանը կամենար որ աւատառուն աւելի երկար առեն մնայ բանակին մէջ, այդ պարագային իշխանը կը հոգար անոր ծախքերը :

Նրբ պատերազմ տեղի ունենար թագաւորութեան սահմաններէն դուրս, աւատառուն պարտական չէր քառասուն օրէն աւելի մնալ բանակին մէջ, ուրիշ խնդիր էր եթէ ինք կամովին մնալ ուզէր: Աւատառուն երկրորդ պարտականութիւնն էր իշխանին դատական աշխատութեանց մասնակցիլ և ո՛ր և է պարագայի երբ հրաման ստանար՝ պարտական էր ծառայել որպէս դատաւոր կամ օգնական: Նրբ ինքը դատ մը ունենար, պարտական էր ուղղակի իշխանին դատաւճռին յանձնել: Նրբորդ պարտականութիւնն էր խորհրդակից ըլլալ իշխանին: Նրբ հրաւէր ստանար, պէտք էր մասնակցիլ աւատառուներու խորհրդակցական ժողովին, հասարակաց շահուն պատկանող խնդիրներ լուծելու համար:

Օրինական տեսակէտով աւատառուն պարտական չէր իշխանին տուրք վճարելու, բայց երբեմն՝ ստիպողական պարագաներու՝ աւատառուն գումար մը կը վճարէր իշխանին, ինչ որ կը կոչուէր օգնութիւն, և կ'ընդունուէր իբր բացառութիւն: Սովորաբար երեք պարագաներու մէջ կը տրուէր այս օգնութիւնը: Նախ՝ երբ իշխանին անդրանիկ զաւակը ասպետութեան աստիճանը կը ստանար, բոլոր աւատառուները կը մասնակցէին արարողութեան առթիւ եղած ծախքերուն, երկրորդ՝ իշխանին անդրանիկ աղջկան ամուսնութեան օժիտի հայթայթման առթիւ, և երրորդ՝ երբ իշխանը բանտարկուած ըլլար, տուգանքի գումարին վճարման կը մասնակցէին: Նրբ խաչակրութիւնը սկսաւ, սովորաբար աւատառուները իշխանին ճամբորդութեան ծախքերուն մէկ բաժինը կը ստանձնէին, ինչպէս նաև երբ իշխանը Հռոմ ուխտի երթար կամ թագաւորին այցելէր, ծախքը կը բաժնուէր բոլորին վրայ:

22 . ԻՇԽԱՆԻՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ . —

Աւատական պայմանադրութեամբ իշխանն ալ փոխադարձ պարտաւորութիւններ ունէր իր աւատառուին հանդէպ : Երկու գլխաւոր պարտականութիւններն էին , նախ՝ արդար վերաբերում աւատառուին հանդէպ և երկրորդ՝ իշխանը պէտք էր հող տանէր որ աւատառուն ազատօրէն վայելէ իր աւատական իրաւունքները : Իշխանները աւատը կը բաշխէին որպէս զի վայելին աւատառուին ծառայութիւնները : Երբ աւատառուն մեռնէր և անոր զաւակը չափահաս ըլլար , աւատը ան կը ստանար , սակայն պարտական էր վճարում մը ընել այս առանձնաշնորհումը ձեռք բերելու համար : Այս վճարումը սովորաբար հաւասար էր աւատական հողէն ստացուած մէկ տարուան եկամուտին : Իսկ երբ աւատառուին մահուան ատեն զաւակը չափահաս չըլլար , այն ատեն իշխանը կը կառավարէր անոր կալուածները , մինչև չափահասութիւնը : Այդ միջոցին իշխանը պարտաւոր էր պահել ժառանգորդը , սակայն կալուածներուն ամբողջ եկամուտը ինք կը ստանար : Ասկէ կը հետեւցուէր թէ իշխանը աւատը յանձնած էր չափահաս մարդու մը ծառայութեան փոխարէն , և երբ ծառայութիւնը կը պակսէր՝ աւատին եկամուտը իրեն կը վերապահէր :

Երբ աւատառուն այրի մը կամ աղջիկ մը միայն ձգէր և արու զաւակ չունենար , անոնք իշխանին հրակողութեան տակ կ'առնուէին : Իշխանը իրաւասութիւն ունէր զանոնք իր ուղած մարդուն հետ ամուսնադնելու , որովհետև եթէ իրենց կամքին ձգելու ըլլար , կրնար ըլլալ որ անոնք ամուսին ընտրէին այնպիսի անձնաւորութիւններ որոնք իշխանին հակառակորդները ըլլային և իշխանը դժուարութեանց մատնուէր : Շատ անգամ այրիներ կամ աղնուականներու աղջիկներ յանձն կ'առ-

նէին կարեւոր գումար մը տուգանք վճարել, իշխանին նշանակած անձին հետ ամուսնանալու պարտաւորութեանէն զերծ մնալու համար:

23. ԻՆՉ ԿՐ ՆՇԱՆԱԿԷ ԱՌԱՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ. — Կային տակաւին ուրիշ բազմաթիւ պարտաւորութիւններ աւատական փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ: Ամէն մէկ երկրի, ամէն մէկ աւատական շրջանակի մէջ զանազան ընդունուած սովորութիւններ կային. դժուար և աւելորդ աշխատանք մը պիտի ըլլար անոնց ամէնն ալ նկարագրելը, որովհետև միօրինակ ընդհանուր աւատական սիսթեմ մը չկար: Կրնար պատահիլ որ թագաւորը իր հպատակներէն աւատ ընդունէր: Ասպետ մը կրնար միենոյն ատեն աւատառուն ըլլալ տասնեակ մը տարրեր իշխաններու. այդ պարագային պարտաւորութիւններ ունէր ամէնուն ալ հանդէպ, սակայն անձնական ծառայութիւնը կը պարտէր միայն մէկ իշխանի որ կը կոչուէր Աւագ իշխան:

Այս նկարագրութենէն յայտնի կ'երեւայ որ աւատականութիւնը կառավարական ձև մըն էր և հողատիրութեան դրութիւն մը: Ընկերութեան մէջ մարդու մը դիրքը ճշդուած էր իր աւատական յարաբերութեամբ: Այսպէս՝ աւասակաւորները յաճախ կը գործածուի որպէս հաւաքակալ անուն՝ իններորդ դարէն մինչև 18-րդ դարը: Երկրորդ դարը գոյութիւն ունեցող բոլոր ընկերային և կառավարական յարաբերութեանց: Եկեղեցին բացառութիւն չէր կազմեր, քանի որ հողերը ընդունուած էին իրր աւատ. Եպիսկոպոս մը կամ վանահայր մը պարտական էր իր աւատին փոխարէն մէկ կամ աւելի գինուորներ տալ իր իշխանին: Եկեղեցւոյ աւելորդ հողերը ազնուականներու կը արուէին որպէս աւատ: Եպիսկոպոս մը կամ վանահայր մը պարտաւոր էր իր

աւատական սահմաններուն մէջ աշխարհական իշխանի մը նման կատարել բոլոր աւատական պարտականութիւնները: Քաղաքներուն մէջ մասնաւորապէս եպիսկոպոսները կը վայելէին աւատական իրաւունքներ, կրնային դատաւարութիւն կատարել, դրամ կտրել, ու վաճառականներու և արհեստաւորներու վրայ տուրք դնել:

Մասնագրութիւն. — Adams, Civilization, pp. 194—126; Emerson, Europe, chap. XIV; Luchaire, Manuel des institutions Françaises; Hagopian. The Relations, pp. 29—32.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Աւատական կեանքը դղեակներու մէջ, 2. Վանքերու մէջ, 3. Հողային սեփականութիւնը աւատական շրջանին, 4. Աւատականութիւնը Հայոց մէջ՝ Արշակունեանց ժամանակ, 5. Ռուբինեանց ժամանակ, 6. Արդի աւատական կեանքը Հայաստանի մէջ:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե.

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը

(Մ Ի Ե Կ Ե 1132)

24. ԱՐԵՒԵՂՆԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Վերա-
տէօնի դաշնագրութեամբ 843ին : Մեծն Կարոյոսի կայս-
րութիւնը բաժնուեցաւ երեք թագաւորութեանց (§. 5) :
Ասոնցմէ Արեւելեան կամ Գերմանական թագաւորու-
թիւնը շատ մը կողմերով ամէնէն տկարը կ'երեւար-
բնակչութիւնը համեմատաբար առաջացած չէր քաղա-
քակրթութեան մէջ, և բաժնուած էր տարբեր ժողո-
վուրդներու՝ Սաքսոններ, Ֆրանքոնեաններ, Ալաման-
ներ կամ Սուապեաններ և Պաւարեաններ : Իւրաքան-
չիւքը իրեն առանձնայատուկ սովորոյթներ ունէր, և կը
կառավարուէր դուքսով մը որ իր ժառանգական իշ-
խանն էր : Ֆրանքոնիա և Սաքսոնիա ամենազօրաւոր
դքսութիւններն էին :

25. ԲՈՆՐԱՏ Ա. (911-918). — Գերման թագա-
ւորութեան Բարոյինկեան վերջին իշխանը մեռաւ 911ին,
և ազնուականները Ֆրանքոնիոյ դուքս Բոնրատ Ա.ը
թագաւոր ընտրեցին : Բայց եօթը տարուան իշխանու-
թեան ընթացքին Բոնրատ անկարող հանդիսացաւ միւս
դքսութիւնները իրեն հնազանդեցնելու և Հունգարա-
կան արշաւանքները ետ մղելու : Իր մահուան անկողնին
մէջ զօրաւոր կառավարչի մը պէտքը զգալով, հայրենա-
սիրական զգացումներէ առաջնորդուած, իր ամենակա-
տաղի հակառակորդը՝ Սաքսոնիոյ դուքս Հէնրիխ ցոյց
տուաւ իրրեւ իրեն յաջորդ :

26. ՀԷՆՐԻ Ա. (918-936). — Հէնրի Ա., իր ամբողջ կեանքը պատերազմներու մէջ անցուց Սլաւներու, Դանիացիներու, Պոհէմիացիներու, Լեհերու և Հունգարացիներու դէմ: Իր թագաւորութեան սահմաններուն վրայ բազմաթիւ բերդեր և աշտարակներ շինել տուաւ, իրր ապաստանարան և ամբողջ յանկարծական յարձակումներու դէմ: Շատ մը նոր քաղաքներ շինել տուաւ և ամրացուց զանոնք. այս պատճառաւ իսկ Հէնրին կը կոչուէր «քաղաքներ շինող»: Հետեւակ զօրաց տեղ ձիաւոր զօրաց ջոկատ մը կազմակերպեց, որոնք արագօրէն կրնային շարժիլ թշնամիին դէմ: 933ին ջախջախիչ յաղթանակ մը տարաւ Հունգարացիներուն դէմ, որոնք ամէնէն կատաղի արշաւողներն էին: Ֆրանսայի թագաւոր Կարոլոս Պարզամիտի դէմ մղած պատերազմով Լորէնը իր թագաւորութեան կցեց: Պատերազմներու մէջ իր տարած յաղթանակներուն հետեւանքով գերման միւս դուքսերը սկսան թէ վախնալ և թէ յարգել զինքը, այնպէս որ իր թագաւորութեան վերջին տարիները ամէնքը կը հնազանդէին իրեն: Հէնրի Ա. իրական թագաւոր մըն էր և ոչ թէ անուանական՝ իր նախորդին նման:

27. ՈԹՈՆ Ա. (936-973). — Հէնրի իր մահէն առաջ յանձնարարեց որ իր որդին Ոթոնը ընտրէին թագաւոր: Ազնուականները և եպիսկոպոսները Ասխէն հաւաքուելով Ոթոնը թագաւոր յայտարարեցին, իրր «առաջարկուած իր հօրմէն և ընտրուած Աստուծմէ»: Սկիզբները դուքսերը հնազանդ էին նորընտիր թագաւորին, սակայն որովհետեւ իրենց նախկին անկախութիւնը ձեռք բերել կ'ուզէին, հետզհետէ ըմբոստութիւններ սկսած սան ծայր տալ: Ոթոն նուաճեց ըմբոստ դուքսերը, և որպէս զի ասպազային նոր ապստամբութիւններ չծագին, անոնցմէ սմանք իշխանազուրկ ըրաւ: Ապա, ժողովուր-

դին ձեռքէն առաւ դուքս ընտրելու իրաւունքը, և ինք
ստանձնեց նոր դուքս մը նշանակելու իշխանութիւնը:

Գեղման քաղաքութիւնը

Այս ձեռնարկին մէջ իր կողմը շահեցաւ կղերական-
ները, որոնք կեղբոնական դորաւոր կառավարութեան

կուսակից էին: Նոյնպէս նոր պաշտօնէութիւն մը ըստեղծեց՝ պալատական կոմսերը, որոնց պաշտօնն էր պաշտպանել թագաւորին շահերը և հսկել դուքսերու շարժումներուն վրայ:

Ոթոն ամենակարեւոր եպիսկոպոսութիւնները իր ազգականներուն տուաւ և պետական կարեւոր պաշտօններ յանձնեց անոնց: Քօլօնի եպիսկոպոս կարգեց իր եղբայրը: Իր քաղաքականութիւնն էր կղերականութեան ազդեցութիւնը զօրացնել իշխանութեամբ և հարստութեամբ, որպէս զի անոնց միջոցաւ չէզոքացնէ դուքսերու զօրութիւնը: Միւս կողմէ կղերականներ, իբր աւատական իշխաններ, պարտական էին կատարել իրենց պարտականութիւնը թագաւորին հանդէպ, թէ՛ զինուոր տալով և թէ՛ նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբ:

Իր թագաւորութեան առաջին քսան տարիները յատկացուց պետութեան կազմակերպութեամբ և արշաւանքներ ետ մղելով: Դուքսերը իրենց ապստամբութեան ատեն Հունգարացիներուն օգնութեան դիմեցին, և 954ին հսկայ արշաւանք մը ոտնակոխ ըրաւ ամբողջ երկիրը: Յաջորդ տարի 1, էլ գետին եղերքներուն վրայ վրձնական և վերջնական յաղթանակ մը տարաւ Հունգարացուոց դէմ:

28. ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ . —

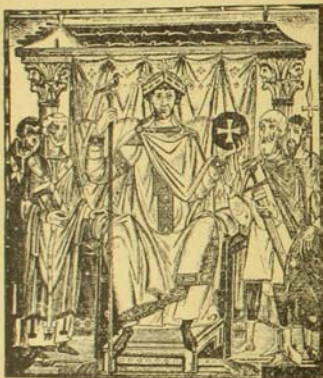
Այս յաղթանակը Ոթոնի իշխանութիւնը զօրացուց Գերմանիոյ մէջ. ատոր վրայ՝ փառասիրական նկատումներէ առաջնորդուած և Իտալիոյ ներքին խառնակ կացութեան բերմամբ՝ ձեռնարկեց կայսերական թագը ձեռք բերել: Գրեթէ տարիէ մը ի վեր կայսերական տիտղոսը մնացած էր անարժէք թագաւորներու ձեռքը, որոնց իշխանութիւնը իրենց փոքրիկ թագաւորութենէն անդին չէր

անցներ և իրական հեղինակութիւն մը չունէին: Իտալիոյ մէջ, ինչպէս ամենուրեք, իշխանութիւնը գլխաւորաբար աւատական իշխաններու ձեռքը կը գտնուէր: Հարաւային մասերը անուանապէս Արեւելեան կայսրութեան իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին, բայց արդէն մասամբ Սարակինոսներէն գրաւուած էին: Հռոմի մէջ հակառակ կուսակցութիւններ կը պայքարէին քաղաքին տիրապետութիւն համար, որովհետեւ յաջող կուսակցութիւնը միշտ կը շահէր պապական ամօտը:

951ին պայքարող կուսակցութիւններէն մէկը Ոթոնը օգնութեան կոչեց: Ոթոն արշաւեց Իտալիա, բայց Գերմանիոյ մէջ պատահած ապստամբութեան մը պատճառաւ ստիպուեցաւ անմիջապէս վերադառնալ: 961ին երկրորդ արշաւանք մը կատարեց և Միլանի մէջ կայսր հռչակուեցաւ, ընդունելով Լոմպարտիոյ «Երկաթեայ թագը», որ կը կարծուէր թէ եզերուած էր Քրիստոսի Խաչին երկաթ գամերով: Յետոյ առանց դիմադրութեան Հռոմ մտաւ (962) և Հռոմէական կայսրութեան կայսր օծուեցաւ: Իր ժամանակակիցները զինքը կը նկատէին Օգոստոսի, Տրայանոսի, Կոստանդիանոսի և Մեծն Կարոլոսի յաջորդ: Սակայն այս կայսրութիւնը կը տարբերէր թէ Հռոմէական և թէ Կարոլոս Մեծի կայսրութենէն: Իրապէս Իտալիոյ Գերմանիոյ միացումն էր, և շատ իրաւամբ «Գերման ազգութեան Հռովմէական կայսրութիւն»ը կոչուած է: Այսու հանդերձ տակաւին կ'ապրէր հին հռոմէական կայսրութեան հմայքը և Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ կայսրը կը նկատուէր իբր քրիստոնեայ աշխարհի գլուխը:

Իտալիոյ հետ միացումը Գերմանիան բարձրացուց իր հին բարբարոսութենէն և հոն մտցուց հին աշխարհի մշակոյթն ու արուեստը: Սակայն արդի կարգ^ը մը Գեր-

ման քննադատներ կը պախարակեն Ոթոնը, որ իր փառասիրութեան զոհեց իր երկրին ապագան, նոր դժուարութիւն մը ստեղծելով: Իրապէս, յետագայ երեք

Սրոն Գ.

Կայսր՝ գահին վրայ նստած՝ կը յենու կայսերական արծիւով վերադիւր մականնի մը: Չախ մեռիք ունի իսպախիտ գուևս մը, խորհրդանշան տխտունեայ աշխարհի իշխանութեան: Ոսկիէ քագ կը կրէ, հագած է վերադիւր մը որուն տակէն կ'երեւայ անխաբար ասեղնագործեայ սրտմուճան մը:

Մար ընդհակառակը աղետաւոր եղաւ:

դարերուն,
բազմաթիւ
Գերման բա-
նակներ կոր-
անցուցին ի-
րենց կեանքը
Այս եաններէն
ասդին, մինչ
անդին գեր-
մանական ճըշ-
մարիտ շահերը
անտեսուած
էին: Եթէ
«Գերման ազ-
գութեան Հը-
ռոմէական
կայսրու-
թեան» հաս-
տատումը ըս-
կիդրները օգ-
տակար հան-
դիսացաւ, ա-
պագային հա-

29. ՅԱԶՈՐԿ ԿԱՅՈՐՆԵՐ. — Իր որդին և թուր Ոթոն
Բ. (973-982) և Ոթոն Գ. (983-1002) իրենց բոլոր քանքերը վատ-
նեցին Հռոմի մէջ, զայն իրենց մայրաքաղաք դարձնելու և իբր
կայսր իշխելու համար: Չանց ըրին Գերմանիոյ շահերը և անկէ

կը բերէին միայն զինուոր ու դրամ՝ իտալական ճակատամարտներ մղելու համար: Սլաւներ և Դանիացիք, օգտուելով այս հանգամանքէն, ազատ ասպարէզ գտան վերստին արշաւելու Գերմանիա, Հունգարիա, որ Ոթոն Մեծի հպատակ էր, անկախ թագաւորութիւն հռչակեց: Գերման ազնուականները վերստին ապստամբեցան և երկիրը կռիւներու ու աւարի վայր դարձաւ:

Ոթոն Գ. ի յաջորդները՝ Հէնրի Բ. (1002-1024) և Քոնրատ Բ. (1024-1039) փոխանակ Հռոմէական կայսրութեան երազներով օրորուելու, իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացուցին Գերմանիոյ մէջ, և վերջ տուին ազնուականներու ապստամբութեանց ու աւատական փոքրիկ կռիւներուն: Քոնրատ Բ. դրաւեց Պուրկանտիան և իր կալուածներուն միացուց:

Անոր որդին, Հէնրի Գ. (1039-1056) կարող և յաջող իշխանութիւն մը ունեցաւ: Ինչաստան, Պոհեմիա և Հունգարիա հպատակ ազգեր դարձան, և իր իշխանութեան օրով Գերմանիա շատ զօրացաւ: Հէնրի Գ. աշխատեցաւ կղերականութեան բարոյական բարձրացումին, քաջալերեց արուեստները և ուժ տուաւ կրթութեան: Հայրենիքի մէջ այս յաջողութիւնը ձեռք բերելէ յետոյ իր ուշադրութիւնը դարձուց դէպի Իտալիա: Երկիրը խղճալի կացութեան մը մէջ կը գտնուէր: Հռոմ, մասնաւորապէս, անըսկըզբունք և անխիղճ մարդոց իշխանութեան ներքև ինկած էր, իսկ առաքելական աթոռին վրայ կը գտնուէին անարժան պապեր: 1046ին միւնչոյն աստե՛ն երեք մրցակից պապեր կային, որոնցմէ ամէն մէկը ինքզինքը Ս. Պետրոսի ճշմարիտ յաջորդը կը նկատէր: Հէնրի երեքն ալ վտարեց, գերմանացի եպիսկոպոս մը պապ ընտրեց անոնց տեղ, և իր իշխանութեան ընթացքին պապերու ընտրութիւնը միշտ ինքը կատարեց: Դժբախտաբար հազիւ երեսունը ինը տարեկան՝ Հէնրի մեռաւ և թագաւորութիւնը թողուց իր վեց տարեկան զաւկին, Հէնրի Գ. ի:

30. ՀԷՆՐԻ Գ. (1056-1106). — Ազնուականները պատե՛ն առիթ համարեցին ապստամբելու և իրենց նախկին անկախութիւնը ձեռք բերելու համար: Ինչամակալ մայր թագուհին կորսնցուց իր ազդեցութիւնը և քաշուեցաւ կառավարական գործերու մասնակցութենէ: Ղեկը մնաց ազնուականներու ձեռքը, որոնք իրենց անխոհմ ընթացքով նոր թշնամութիւններ ստեղծեցին:

Ընդհանուր դժգոհութիւն ծայր տուաւ երկրին մէջ, մասնաւորապէս Սաքսոնիոյ մէջ, ուր բնակիչները կարգ մը անիրաւութեանց ենթարկուած էին և կը վախնային ապագայ վտանգներէ: Հէնրի Գ. հազիւ թէ չափահաս եղած և կառավարութիւնը իր ձեռքը աւած էր, երբ փոթորիկը սլայթեցաւ: Սաքսոնները այնքան յանկարծօրէն ապստամբեցան, որ թագաւորը հազիւ թէ կըրցաւ խոյս տալով իր կեանքը փրկել: Շատ մը ուրիշ ազնուականներ ալ միացան Սաքսոններուն և ապստամբութիւնը այնքան լայն ծաւալ գտաւ որ Հէնրի ստիպուեցաւ բանակցութեան մտնել ապստամբներուն հետ և շատ նուաստացուցիչ պայմաններ ընդունիլ (1074): Սակայն երբ թագաւորը շատ յուսահատական կացութեան մը մատնուած էր, Հոննոսի հովտին քաղաքները իր կողմը անցան, և միևնոյն ատեն յաջողեցաւ հարաւային Գերմանիոյ ազնուականները համոզել որպէս զի անոնք չէզոք մնան: Այսուհանդերձ Հէնրի Գ. ստիպուեցաւ տեղի տալ Սաքսոններու պահանջին և քանդել տուաւ Սաքսոնիոյ մէջ զանուած թագաւորական բոլոր ամրոցները: Ապստամբները քանդեցին բերդերը, արքայական գերեզմանները և աւերեցին եկեղեցի մը: Այս բարբարոսութիւնները պատճառ եղան որ թագաւորին համակիրներուն թիւը աւելնար, այնպէս որ Հէնրի յաջողեցաւ բանակ մը կազմակերպել և յաղթանակ մը շահիլ ապստամբներուն դէմ:

31. ՀԷՆՐԻ Գ. ԵՒ ՀԵՆՏԵՊԵՐԱՆՏ. — Երբ Հէնրի Գ. իր յաղթանակը կը տօնէր, նոր խնդիր մը ծագեցաւ որ զինքը զբաղեցուց մինչև մահը: Ինչպէս ըսինք նախապէս, Հէնրի Գ. իտալական արչաւանքին ատեն վտարելով երեք ինքնակոչ պապեր, գերմանացի եպիսկոպոսներ քահանայապետական օթոռին վրայ բազմեցուցած էր

յաջորդաբար (1046)։ Ասոնք ամէնքն ալ Հէնրիին աջակցութեամբ աշխատած էին եկեղեցւոյ բարեկարգութեան։ Եկեղեցական շատ մը կարեւոր պաշտօնեաներ՝ եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, քահանաներ յաջողած էին սխմոնականութեամբ իրենց դիրքը ձեռք բերել։ Եկեղեցին այնքան զօրաւոր էր և այնքան հարուստ որ փառասէր կամ ազահ անհատներ ամէն ներելի և աններելի միջոցներով ջանք չէին խնայեր եկեղեցական պաշտօններ ձեռք բերելու։ Նոյն իսկ արժանաւոր և յարգելի անձնաւորութիւններ ըստիպուած էին դրամով ձեռք բերել իրենց դիրքը, որպէս զի պաշտօնի դլուխ անցնելէ յետոյ կարենային եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար աշխատիլ։ Յաճախ թագաւորներ և ազնուականներ մեծ ազդեցութիւն ունէին եկեղեցական պաշտօնէութեան նշանակման մէջ, և հետեւաբար պաշտօններ կուտային իրենց նախասիրածներուն և կամ ամէնէն աւելի շատ դրամ վճարողին։ Սխմոնականութիւնը (*), այսինքն դրամով պաշտօն ձեռք բերելը, ամենամեծ չարիքն էր եկեղեցւոյ մէջ։

Հէնրի Գ. ի օրով պապերը թագաւորին հետ միասին աշխատեցան եկեղեցւոյ բարեկարգութեան և զօրացման համար, և անոր մահէն յետոյ միեւնոյն պապերը և իրենց խորհրդատուները նոյն ընթացքին հետեւեցան։ Բարենորոգչական կուսակցութեան ամենանուանդուն և ամենակարող մէկ անդամն էր Հիլտըպրանտ։ Խոնարհ ծագումով, վանական կեանքի մէջ կրթուած Հիլտըպրանտ իր կարողութեամբ ու արժանիքով շուտով բարձրացաւ կարաինալութեան աստիճանին և Վատիկանի դանձապետութեան պաշտօնին կոչուեցաւ։

(*) Տե՛ս Գործք Առաքելոց Գլ. Ը. 9-24։

32. ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅԲԱՐԸ . —

Հիւրըպրանտ իր այս պաշտօնին մէջ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերաւ և ապա, 1073ին, քահանայապետական գահը բարձրացաւ Գրիգոր Է. անունով : Նախ իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց սիմոնականութեան վրայ, որպէս զի արմատախիւ ընէ զայն, և այս ձեռնարկին մէջ յաջողելու համար այն եզրակացութեան եկաւ թէ պէտք չէ՛ որ աշխարհականներ մասնակցութիւն ունենան եկեղեցական պաշտօնեաներ նշանակելու գործին մէջ : Հետեւաբար, կոնդակով մը արգիլեց աշխարհական պաշտօնաբաշխութիւնը (investiture), այսինքն աշխարհականներու կողմէ քահանայական կամ այլ եկեղեցական պաշտօններ տալու իրաւունքը : Այս ձեռնարկը ուղղակի հարուած մըն էր Հէնրի Դ .ի իշխանութեան դէմ, որ իր նախորդներուն նման բազմաթիւ եկեղեցական պաշտօնեաներ նշանակած էր : Միևնոյն ատեն Գերմանիոյ գլխաւոր եպիսկոպոսները ըլլալով թէ պետական կարեւոր պաշտօնեաներ և թէ կարեւոր աւատականներ, թագաւորը շատ դժուար կացութեան մը կը մատնուէր, եթէ ինք չըլլար այս եպիսկոպոսները ընտրողը : Գլխաւոր դժուարութիւնը հօն էր որ եպիսկոպոսները երկու տէրանց կը ծառայէին, թէ՛ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ էին և թէ՛ Պետութեան :

Հէնրի Դ . Սաքսոններու դէմ իր տարած յաղթանակով շատ յզփացած էր և իր ազդեցութիւնն ալ շատ զօրացած, այնպէս որ երբ լսեց պապին ձեռնարկը, շափազանց զայրացաւ : Նամակ մը ուղղեց Գրիգոր Է .ին հրամայելով որ հեռանայ պապական այն աթոռէն զոր «անիրաւութեամբ» ընդունած էր : Եպիսկոպոսներու ժողով մը գումարելով անոնց ալ նոյնիմաստ նամակ մը ուղղել տուաւ պապին :

Հիւրըպրանտի պատասխանը բանադրանքն էր : Հե-

տեւանքը ծանր եղաւ թագաւորին համար: Յեղափոխութիւնը վերստին ծայր տուաւ երկրին մէջ: Անոնք որ ուխտով կապուած էին թագաւորին հետ, այժմ այս բանադրանքին հետեւանքով, այլ ևս ինքզինքնին երդումէ զերծ կը համարէին: Գրեթէ մեծագոյն մասամբ ազնուականներ և եպիսկոպոսներ լքեցին զինքը, քանի որ եպիսկոպոսներէն շատերը ստիպման տակ գրած էին պապին ուղղուած նամակը: Զուր եղան չէնրի Դ.ի ջանքերը ազնուականները իր կողմ շահելու համար. միայն հազիւ յաջողեցաւ իր գահազրկումը յետաձգել տալ: Համաձայնութիւն գոյացաւ որ ինք սպասէ իրր պարզ անհատ մը, մինչև բանադրանքէն ազատ կացուցուիլը, և եթէ տարուան մը ընթացքին մէջ բանադրանքը չվերնար, գահազրկումը տեղի պիտի ունենար և ուրիշ մը պիտի ընտրուէր թագաւոր:

33. ԿԱՆՈՍԱ. — Գրիգոր Է. և ազնուականները համաձայնեցան կատարեալ համերաշխութեամբ գործել: Պապը խոստացաւ Գերմանիա գալ՝ ազնուականներուն հետ խորհրդակցելու և չէնրի Դ.ի մասին որոշում մը տալու համար: Չէնրի կ'ուզէր ո՛րէէ զնով փրկել իր գահը և թոյլ չտալ որ պապն ու ազնուականները քով քովի գան: Ուստի ձմրան ձիւն ու բութին ճամբայ ելաւ Ալպեան լեռներէն անցնելու և պապէն ներողութիւն խնդրելու համար: Գրիգոր Է. ալ ճամբայ ելած էր Գերմանիա գալու համար և կը գտնուէր Կալնուա: Թագաւորը շատ մը դժուարութիւններէ ու վտանգներէ անցած, պարտաւորուեցաւ երեք օր սպասել պապին դղեակին դրան առջև, անօթի. բոկոսն, մաղէ շապիկ և ապաշխարողի հագուստ հագած: Ոչ մէկ գերման թագաւոր այս նուաստացումի տառապանքը կրած չէր: Ապա, պապը ընդունեց զայն իր ներկայութեան և ներում շնորհեց:

Հէնրի՝ եկեղեցական բանադրանքէն ազատուելուն պէս՝ կողմնակիցներ գաաւ թէ՛ Իտալիոյ և թէ՛ Գերմանիոյ մէջ : «Պաշտօնարաչխութեան պայքար»ը կէս դարու շափ շարունակուեցաւ , քանի որ թէ պապը և թէ թագաւորը՝ իրաքանչիւրը վստահօրէն կը հաւատար թէ ինք իրաւունք ունէր : Գրեգոր է . մեռաւ աքսորի մէջ , այս խօսքը ըսելով . «Աիրեցի արդարութիւնը և ատեցի անօրինութիւնը , այս պատճառաւ աքսորանքի մէջ կը մեռնիմ» : Թագաւորին զաւակները ապստամբեցան իր դէմ և Հէնրի Գ . սեռաւ լքուած ամէնէն , ու իր մարմինը հինգ տարի թաղուած մնաց առանց եկեղեցական արարողութեան :

Հէնրի Ե . (1106-1125) , որ հօրը դէմ ապստամբած էր , երբ գահը բարձրացաւ , իր հօր օրինակին հետեւելով «պաշտօնարաչխութեան պայքար»ին մէջ նոյն գիրքը բռնեց : Գերմանիա երկու թշնամի բանակներու բաժնըւած էր . երկիրը պառակտուած ու քայքայուած և կեանքը անտանկի դարձած էր : Կային հակաթագաւորականներ և հակապապականներ : Ազնուականները գիւղացիներու և քաղաքացիներու դէմ էին : Միական քահանաներ սովորաբար թագաւորին կողմնակից էին , իսկ եպիսկոպոսները պապին : Նոյն իսկ պառակտում կար ընտանիքի անդամներու միջև :

34. ՎՕՐԻՍԻ ԶԱՄԲԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ . — Վերջապէս Հէնրի Ե . ի և Կալիկտուս Բ . պապին միջև համաձայնութիւն գոյացաւ , որ պատմութեան մէջ ծանօթ է իբր ՎՕՐԻՍԻ համաձայնութիւնը (concordat) : Անկէ ետքը եկեղեցականներ պէտք էր ընտրէին եպիսկոպոսները , փոխանակ նշանակուելու թագաւորին կողմէ . միայն , Գերմանիոյ մէջ , թագաւորը իրաւունք ունէր ներհայ գտնուելու եպիսկոպոսական ընտրութեանց և անհա-

մաձայնութեան պարագային վճիռ տալու: Եպիսկոպոս-
ները ընտրուելէ յետոյ թագաւորը կուտար անոնց աւա-
տական պաշտօնի իրաւունքները: Պալականախոյ և Ի-
տալիոյ եպիսկոպոսական ընտրութեանց մէջ թագաւորը
միջամտելու իրաւասութիւն չունէր: Այս համաձայնու-
թեան ամէնէն գլխաւոր կէտը եկեղեցական և աշխար-
հական պաշտօնի բաժանումն էր: Եկեղեցին կ'ընտրէր իր
պաշտօնեան՝ եպիսկոպոսը. թագաւորը չէր խառնուեր
անոր եկեղեցական պաշտօնին, այլ միայն անոր աշխար-
հական աւատական պարտականութեանց: Պատը մա-
սամբ շահած էր. իսկ թագաւորը կորսնցուցած էր կարգ
մը իրաւասութիւններ, զորս նախորդները ունէին: Ասով
վերջացաւ պաշտօնարաշխութեան պայքարը:

Մատենագրութիւն. — Henderson; Germany in the Middle
Ages, pp. 134-138. Tout; Empire and Papacy, chap. III. Adams
Civilization, chap. XX. Malet, Moyen Age, chap. XIII.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Գերմանիոյ դարդացումը, 2. Պաշ-
տօնարաշխութեան պայքարը, 3. Գրիգոր Է. պատը, կեանքն
ու գործը, 4. Սիմոնականութիւն, 5. Գժէ՛ Գերմանիոյ քար-
տէսը Ժ. և ԺԱ. դարերուն:

Կայսերական վերախիւ

(Վիլհէմայի գանձարանին մէջ պահուած)

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Ֆ Ր Ա Ն Ս Ա Յ Ի Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

(Մ Ի Յ Է 1108)

35. ՀԻՒԿ ԿԱՊԵՏ (987-996) . — Վերջին Քարոլինկեանները բոլորովին տկարացած և իրենց ազդեցութիւնը կորսնցուցած էին (§. 6) : Ազնուականները ամէնքն ալ անկախութիւն յայտարարած էին : Քարոլինկեան վերջին թագաւորը՝ Լուի Ե. Դասարկասուն՝ իր ամբողջին, Լօնի մէջ անգամ ինքզինքը ապահով չէր զգար : Հիւկ Կապետ, Ֆրանսայի դուքսը, աւատական իշխաններէն ամէնէն ազդեցիկը, յաջողեցաւ գրաւել Ֆրանսայի գահը : Տկար թագաւորներու ձեռքէն իշխանութիւնը անցաւ աւելի զօրաւոր Տան մը ձեռքը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Կապետեան հարսութիւն անունով : Հիւկ Կապետի յաջորդները ութ հարիւր տարի իշխեցին Ֆրանսայի մէջ : Սակայն, Կապետեան հարստութեան պատմութեան անցնելէ առաջ անհրաժեշտ է տասներորդ դարու քանի մը կարեւոր դէպքերը յիշատակել :

36. ՆՈՐՄԱՆՏՆՈՅ ԳԻՍՈՒԹԻՒՆԸ . — Այս դէպքերէն ամենակարեւորն է Նորմանտիոյ դքսութեան ըստեղծումը : 911ին Կարոլոս Պարզամիտը Ֆրանսան Նորմաններուն արշաւանքէն փրկելու համար Նեւտրիան Ռոլլօ անուն Նորման պարագլուխին տուաւ, և այնուհետև այս երկրամասը կոչուեցաւ Նորմանիա : Ռոլլօ քրիստոնէութիւնը ընդունեց և իր հետեւողներէն շատերն ալ մկրտուեցան : Ռոլլօ, իր հետեւողները սիրաշահելու համար, հողը բաժնեց անոնց միջև, ի հարկէ առիւծի

բաժինը իրեն պահելով: Այնուհետև ծաղկեցաւ, զօրացաւ և իր սահմանները ընդարձակեց: Շատ մը հողամասեր որոնք ամայի էին, հոժ բնակչութեամբ մը լեցուեցան: Նորմանտացիք իրենց յարաբերութիւնը պահեցին հիւսիսի նորմաններու հետ և շարունակ օժանդակութիւն կ'ընդունէին անոնցմէ, երբ պէտք ունենային: Այս պարագան աւելի զօրացուց նորմաններու ազդեցութիւնը: Ֆրանսացիք կը վախնային անոնցմէ ու նորմանտիոյ դուքսերը կ'անուանէին «ծովահէններու պարագլուխները»: Քարոլինկեան և Կապետեան պայքարներու ատեն նորմանտիա վերջիններուն կողմը բռնեց: Հետզհետէ նորմաններ հրաժարեցան իրենց հեթանոս սովորութիւններէն և դարձան ուխտեալ քրիստոնեաներ. այսուհանդերձ տակաւին իրենց մէջ վառ կը մնար թափառական կեանքի և արկածախնդրութեան սէրը:

37. ՅԼԱՆՏՐԻՈՅ ՔԱՂԱՔՆԵՐ. — Այս շրջանին ուրիշ մէկ շատ կարեւոր եղելութիւնն էր Ֆլանտրիոյ քաղաքներուն ծագումը: Շէլդաի գետաբերանի կղզիներուն մէջ հաստատուած նորմանները շարունակ յարձակումներ կը գործէին շրջակայ գաւառներու վրայ, այնպէս որ բնակիչները պարտաւորուեցան հոռոմէական հին բերդերու մնացորդներուն մէջ ապաւինիլ: Հոն շինուեցան Ֆլանտրիոյ քաղաքները, հին բերդերու աւերակները նորոգուելով և ընդարձակուելով: Հոն, արտաքին յարձակումներէ ու վտանգէ պաշտպանուելու համար, այս քաղաքները պարտաւորուեցան կապակցութիւն մը ըստեղծել իրարու հետ և տեսակ մը անկախութիւն ձեռք բերել, վայելելով միեւնոյն ատեն Ֆրանսայի ու Գերմանիոյ թագաւորներուն պաշտպանութիւնը:

38. ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՊԵՏԵԱՆՆԵՐԸ. — Քարոլինկեանները աղքատ էին. վերջին թագաւորները ունէին

միայն լօն և քանի մը աննշան քաղաքներ: Կապե-
տանները, ընդհակառակը շատ հարուստ էին, բայց Քա-
րոլինկեանց դէմ իրենց մղած երկար պայքարին ատեն,
որուն պատուութիւնը հոս յիշատակել կարելոր համարե-
ցինք, անոնք ստիպուած էին մաս առ մաս իրենց հողերը

Վ. դարու զինուորական հագուստներ

Ասպետները զիրենք ոսից ցգրուխ շրջապատող վերագրահին վրա-
յէն կը կրեն պատուան մը: Միայն դիմֆերնիս բաց է: Զախակողմեան
ասպետը կը քննայ կոքեամ իր վահանին, քեւերուն մէջ ունենալով
նիզակը: Խաչածու երախակալով սուրը առջեւն է. քրկասը փաթը-
ւած է սուրին պատեանին վրայ: Մէջեւի ասպետին վահանը փոկով
մը կոնակէ կախուած է:

Արծաթեայ աչք քանդակը քրակասական միջնադարեան ոսկերչու-
քեան ամենակատարեայ գործերէն մէկն է: Ասիկա սուրին մասն է
քանդակի մը որուն վերի մասը կը ներկայացնէ Գերեզմանէն Յարու-
թիւն առնող Բրիստը:

աւատառուներու բաշխել, օգնութիւն և զօրք ձեռք բերելու համար: Այս աւատառուները (vassal) կամաց կամաց անկախ դիրք մը ձեռք բերին, այնպէս որ երբ Հիւկ Կապետ Թագաւորական գահը բարձրացաւ, իր ձեռքը մնացած էր միայն Ֆրանսայի դքսութեան շատ աննշան մէկ մասը: Արքայական իրաւունքները աւելի կը գտնուէին աւատական ազնուականներու ձեռքը: 987 Յունուար 1ին Հիւկ Կապետ Թագաւոր ընտրուեցաւ և շուտով Թագադրուեցաւ որպէս «Թագաւոր Գալլիոյ, Բրիտանիոյ, Դանիոյ, Ակուէնտանիոյ, Սպանիոյ, Գասկոնիոյ, ևն.»: Հակառակ այս շլացուցիչ տիտղոսին, իր իշխանութիւնը մեծ չէր: Իր դիրքը զօրացնելու համար Հիւկ ստիպուեցաւ իր ընտանեկան հոգեբէն մաս մըն ալ աւատառուներու յանձնել: Իր որդին և իր Թոռը աւելի անյաջող էին, մինչև իսկ անկարող էին արդիւլելու իրենց աւատառուները՝ գրեթէ արքայական կալուածներու վրայ բերդեր շինելէ: Թագաւորական պալատին հարկ եղած պաշարն անգամ դժուարութեամբ ձեռք կը բերուէր, մինչ Թագաւորը, իրր աւատական տէր, իրաւունք ունէր իր աւատառուներէն տարեկան պաշար պահանջելու:

Իրապէս՝ Թագաւորը աւատական գերիշխան մըն էր, կապուած իր աւատներուն հետ: Թագաւորը իրաւունք ունէր իր աւատառուներէն պահանջելու որ կատարեն իրենց բաժին ինկած պարտականութիւնները. ուրիշ խնդիր էր թէ աւատառուները կը հատուցանէին իրենց պարտքը կամ ոչ. ատիկա կախուած էր իրենց տրամադրութենէն, կամ աւելի շիտակը ոյժէն: Սակայն Կապետեանները միշտ ճիգ մը կ'ընէին Թագաւորին նախկին բացարձակ իշխանութիւնը վերահաստատելու համար: Առաջին երեք դարերուն Կապետեան Հարստու-

Թեան պատմութիւնը կը ներկայացնէ այն պայքարը զոր անոնք կը մղէին իրենց աւատական իրաւունքներուն և բացարձակ միապետութեան հաստատումին համար: Անշուշտ բոլոր Կապետեաններն ալ միևնոյն տեսակէտը չունէին, սակայն ընդհանրապէս պայքարը այդ ուղղութեամբ տարուեցաւ մինչև վերջը:

Կապետեան թագաւորները իրենց կողմը ունէին Եկեղեցին, որովհետև կղերականութիւնը խաղաղ և բարգաւաճ կեանքը կը փնտռէր և կ'ուզէր որ կեդրոնական կառավարութիւնը զօրանալով վերջ տայ աւատական անիշխանութեան: Միայն կրօնական կանոններու և մասնաւորապէս ամուսնական խնդիրներու մէջ թագաւորներու գործած զեղծումները երբեմն անոնց դէմ կը դարձնէին եկեղեցական թշնամութիւնը:

Կապետեանները ուրիշ առաւելութիւն մըն ալ ունէին. սովորաբար հօրը մահէն յետոյ չափահաս զաւակ մը կար դահ բարձրացող, այնպէս որ երեք հարիւր տարուան ընթացքին հազիւ երկու անգամ խնամակալ մը կարգելու հարկը տեսնուեցաւ:

Թագաւորները, որպէս զի վստահ ըլլային իրենց յաջողութեան, յաճախ իրենց կենդանութեան օրով կը թագադրէին իրենց անդրանիկը: Այսպէս՝ Հիւկ իր թագաւորութեան առաջին տարին իսկ իր որդին արքայակից ըրաւ: Ասով թագաւորութիւնը ժառանգական դարձաւ և ոչ թէ նախկին սովորութեան նման ընտրովի:

Յետոյ, Կապետեանները ընդհանրապէս իրենց պաշտօնեաները կ'ընտրէին խոնարհ խաւերէ, և կը զգուշանային ազնուականներուն շատ պաշտօնական դիրք տալէ, որպէս զի անոնք չկարենան զօրաւոր ազդեցութիւններ ստեղծել և թագաւորական զահին աչք ունենալ: Խոնարհ ծագումէ դարդացած ու կրթուած մարդիկ առհա-

տարակ կղերականներ էին, որոնք պաշտօնական ծառայութեան մէջ կը մանէին իրենց փառասիրութեան գոհացում տալու համար, սակայն չունենալով ընտանեկան զօրաւոր կապեր, անոնք սպառնալիք մը չէին արքայական տան համար:

Վերջապէս, կապետեանները, իբր թագաւոր հմայք մը ունէին և մեծ յարգանք կը վայելէին իրենց երկրին սահմաններէն դուրս, թէև իրենց իշխանութիւնը ներքնապէս այնքան ալ զօրաւոր չէր ազնուականներու վրայ:

39. ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՊԱՏԵԱԿՆԵՅ ԳԵՐԸ. — Առաջին չորս կապետեան թագաւորները մեծ բան մը չբրին: Հիւկ Բարօ լինկեաններէն իւրեց թագաւորական գահը և մինչև մահը պայքարեցաւ զայն պահելու համար: Թոպէրդ Բ. գրաւեց Պուրկանտիան, բայց իր յաջորդը Հէնրի Ա. ստիպուեցաւ այդ երկրամասը իր եղբորը տալ, որպէս զի ինք կարենայ բացարձակ տէր ըլլալ արքայական կալուածներուն: Հէնրի Ա. ի օրով թագաւորական իշխանութիւնը չափազանց տկարացաւ, այսուհանդերձ Հէնրի չվարանեցաւ Գերմանիոյ Հէնրի Գ. թագաւորէն պահանջել Լօրէնը: Ֆրանսայի թագաւորները յաջորդաբար պահանջող մտացին այդ երկրամասին, զոր իրենց իրաւունքը կը համարէին: Մինչև այդ ատեն տակաւին անաղարտ կը մտար Նորմանտիոյ և Ֆրանսայի մէջ գոյացած բարեկամական դաշնակցութիւնը, սակայն Հէնրի սկսաւ կասկածով նայիլ Նորմանտիոյ դուքսին գրաւած դիրքին և իշխանութեան վրայ և փորձեց զայն նուաճել: Նորմանտիոյ դուքսը, Ուիլիամ, որ վերջէն Անգլիան գրաւեց (1066), Հէնրիէն աւելի լաւ զօրավար մը ըլլալով երկու յաղթանակներ տարաւ Ֆրանսայի դէմ: Փիլիպոս Բ. յաջողեցաւ արքայական կալուածները ընդարձակել: Նոյնպէս քանքեր ըրաւ Նորմանտիոյ դուքսին, որ այն ատեն Անգլիոյ թագաւոր եղած էր, ազդեցութիւնը կոտորել և զայն տկարացնել: Իր նպատակին հասնելու համար գաղտնապէս դաւեր լարեց ընտանեկան պառակտումներ ստեղծելով և յեղափոխութիւններ քաջալերելով Նորմանտիոյ դէմ: Այս քաղաքականութիւնը Ֆրանսայի թագաւորներուն աւանդական քաղաքականութիւնը դարձաւ Նորմանտիոյ հանդէպ:

Այս թագաւորներէն եւ ոչ մէկը նկարագրով տկար էր, իրենց իշխանութեան տկարութեան իսկական պատճառը պարտադրուած հանգամանքներն էին, իացի համեմատաբար իրենց փոքրիկ կալուածներէն ստացած եկամուտներէն եւ այն ինչ որ բարեհաճէին վճարել պառօնները, կապետեան թագաւորները եկամուտի եւ ոչ մէկ ուրիշ աղբիւր ունէին, իրենց արտերէն կը քաղէին ցորենը, իրենց այգիներէն կը շինէին դինի, իրենց անտառներէն կը զարնէին իրենց որսերը եւ իրենց անմիջական աւատառուներէն եւ եկեղեցիներէն «օժանդակութիւններ» կ'ընդունէին դրամով, ահա՛ ամբողջ արքայական հարստութիւնը, Հակառակ ասոր, անոնք յաջողեցան պահել թագաւորութիւնը եւ նախակարապետները ըլլալ ժ. դարու զարգացումին, Չմոռնանք որ փիլիպպոս Բ. թագաւորութեան վերջին շրջանին Խաչակրութիւնը սկսաւ, եւ շատ մը խոռովարար ազնուականներ եւ վտանգաւոր անձեր հեռացան երկրէն, որով թագաւորին իշխանութիւնը աւելի դիրացաւ ու զօրացաւ :

Մասնագրութիւն . — Johnson ; Normans , chap. III XI. Masson; Medieval France, ch. I. Emerton, Europe, pp. 398-420. Adams, French Nation. Malet, Moyen-Age chap. X.

Խմբագրելի նիւթեր . — 1. Բաղդատէ Գերմանիան եւ Յրանսան իրենց կազմութեան առաջին շրջանին, 2. Նորմաններ եւ Նորմանտիա, 3. Ինչո՞ւ Քարոլինկեանք կործանեցան, 4. կապետեանց յաջողութեան պատճառները, 5. Քարոլինկեան եւ կապետեան պայքարը :

Գ Լ ՈՒ Խ Է.

Ա Ն Գ Լ Ի Ա

(ՄԻՅԷԼ 1135)

40. ԱՆԿԼՈՍԱՔՐՍՏՈՆՆԵՐ . — Միջին դարու Անգլիոյ պատմութիւնը կը տարբերի այն երկիրներէն, ուր Բարբարոսները արշաւեցին: Գերման արշաւողները ուրիշ երկիրներու մէջ տեղւոյն բնակչութենէն թուական առաւելութիւն չունէին, հետեւաբար ենթարկուեցան տեղական սովորոյթներուն. շատ Հռոմէական հաստատութիւններ իրենց գոյութիւնը պահեցին և լատիններէնը հիմը դարձաւ արդի լեզուներուն: Ընդհակառակը Անգլիա արշաւող Անկլո-Սաքսոնները թուական գերազանցութիւն ունէին և հոն տիրապետող դարձուցին իրենց սովորութիւնները, լեզուն և հաստատութիւնները: Բրիտանիոյ հին բնակիչներուն՝ կելտերուն՝ լեզուէն հազիւ փոքրիկ բառամթերք մը կայ անգլիերէն լեզուին մէջ: Շիտակ չէ ենթադրել թէ արշաւողները բնաջինջ ըրին նուաճուածները, այլ տիրապետութիւնը այնքան կատարեալ էր, որ բնիկները ոչ մէկ ազդեցութիւն չգործեցին յաղթական Անկլո-Սաքսոններուն վրայ:

Հինգերորդ դարէն մինչև Ութերորդ դարը Բրիտանիա բաժնուած էր փոքրիկ թագաւորութեանց, որոնք յարատե պատերազմներու մէջ էին իրարու դէմ: Է. դարուն եօթը կամ ութը առանձին թագաւորութիւններ կային: Միութեան միակ կապը եկեղեցին էր և կրօնական ժողովներու գումարման տաթիւ միայն տարբեր թագաւորութեանց պատկանող Անգլիացիները միասին կը հաւաքուէին:

Անգլիոյ թագաւորներէն մէկը կամ միւսը յաջորդաբար փորձեցին իրենց ազդեցութիւնը տարածել ամբողջ երկրին վրայ: Ութերորդ դարուն Ուիկեֆսի թագաւորը՝ Եկպիոս, (802-837) կարօլոս Մեծին հետ դաշնակցելով յաջողեցաւ իր տիրապետութիւնը տարածել ամբողջ Անգլիոյ և մասամբ Վալէսիոյ վրայ: Իր կենդանութեան օրով յաջողեցաւ դանիական արշաւանքը կասեցնել, սակայն իր մահէն յետոյ Ուէսէքսի տիրապետութիւնը վտանգի մատնուեցաւ: 850ին և 867ին Դանիացիք կատաղի յարձակումներ գործեցին Անգլիոյ վրայ և երկիրը աւարի ու թալանի մատնեցին: Բազմաթիւ ազնուականներ և թագաւորը ինկան պատերազմի դաշտին վրայ:

41. Ա. 1. ՅԵՐԷՏ (971-901). — Սպաննուած թագաւորին յաջորդեց իր եղբայրը՝ Ալֆրէտ: Նախապէս Դանիացիները յաջողութիւններ ունեցան Ալֆրէտի դէմ, որ ստիպուեցաւ ատեն մը անտառները ապաստանիլ, սակայն յետոյ անգլիական ցրուած ոյժերը հաւաքելով մեծ յաղթանակ մը տարաւ անոնց դէմ և իր սահմաններէն վնասեց: Այս յաղթութեամբ Դանիացիները պարտաւորուեցան հաշտութիւն կնքել, ընդունելով քրիստոնէութիւնը: Ասով Ալֆրէտի իշխանութեան տակ մնացին Ուէսէքս, Սուսէքս, Բէնտ և Մէրկիոյ մէկ մասը, իսկ երկրին միւս մասերը Դանիացւոց մնացին: 893ին Դանիացիք երկրորդ արշաւանք մըն ալ ըրին, սակայն երեք տարուան պայքարէ մը յետոյ Ալֆրէտ դարձեալ յաղթական ելաւ:

Դանիական արշաւանքներու դէմ պաշտպանուելու համար Ալֆրէտ նաւատորմիդ մը շինեց և բանակ մը կազմակերպեց: Երկրին պաշտպանութեան միջոցները ըստեղծելէ յետոյ ձեռնարկեց կառավարութեան կազմակեր-

պութեան և բարենորոգութեան : Երկրին բոլոր հին սովորոյթները և օրէնքները հաւաքել տալով նոր օրինագիրք մը պատրաստեց և հրատարակեց :

Ալֆրէտ Մեծի ամենամեծ գործը եղաւ կրթութեան տարածումը : Ինք ուսեալ էր և կրթասէր . իր մանկութենէն սկսեալ հետամուտ եղած էր զարգացման , և անխոնջ ընթերցասէր մըն էր : Դանիական արչաւանքներու պատճառաւ տարիներէ ի վեր դպրոցները փակուած էին , իսկ գիրքերը փճացած , այնպէս որ երկրին մէջ գրեկարդալ գիտցող շատ քիչ մարդիկ կային : Ալֆրէտ թէ՛ երկրին մէջ գտնուող և թէ՛ օտարական գիտնական մարդիկ հրաւիրեց իր պալատը և բազմաթիւ վարժարաններ հաստատեց Անգլիոյ ամէն կողմերը : Իր համոզումով ամենակարեւոր լատիներէն երեք հատորները անգլիերէնի թարգմանեց : Ուրիշներու խնամքին յանձնեց եկեղեցական պատմութեան և ուրիշ երկերու թարգմանութիւնը : Նոյնպէս Անկլո-Սաքսոն սարեգրութիւնը անգլիերէն լեզուին վերածել տուաւ , որպէս զի իր հպատակները պատեհութիւն ունենան հայրենիքի պատմութիւնը կարդալու :

Ալֆրէտ Մեծի նկարագիրը մասնաւորապէս հիացումի առարկայ էր իր ժամանակակիցներուն և յաջորդ սերունդներուն : Իր մահուան հազարամեակին առթիւ բոլոր անգլիախօս երկիրներէ պատգամաւորներ հաւաքուեցան Ուինչէսթըր , Ալֆրէտի հին մայրաքաղաքը , և փառքով տօնեցին Ալֆրէտի յիշատակը : Իր ազնուութիւնը , վեհանձնութիւնը առակի կարգ անցած են և բազմաթիւ գրական երկեր հրատարակուած են իր անուան շուրջը : Ալֆրէտ կը կոչուէր Ճշմարտասօսն (Alfred the Truth-teller), որ բաւական է պատկերացընելու իր նկարագիրը :

42. ԳԱՆԻԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ . — Ալֆրէտ Մեծի յաջորդներուն օրով ամբողջ Անգլիան Ուէսէքսի թագաւորներուն իշխանութեան տակ ինկաւ : Դանիական արշաւանքները պատճառ դարձած էին Անգլիոյ միութեան : Արշաւանքներէն առաջ փոքրիկ թագաւորութեանց բնակիչները նախանձով ու ատելութեամբ յարուած էին իրարու դէմ : Երբ Դանիացիք տէր դարձան Անգլիոյ մնացեալ մասերուն , այն ատեն Ուէսէքսի թագաւորները ասպարէզ իջան , իբր պաշտպան Անգլիացիներու և քրիստոնէութեան , հետեւաբար , երբ երկրին մէկ մասը Դանիացիներու ձեռքէն կը խլուէր , բնակիչները օւրախութեամբ կ'ողջունէին Անգլիացի թագաւորը , իբր ազգային ազատարար :

Ազգային միութիւնը այնքան զօրացուց Անգլիոյ թագաւորներուն դիրքը , որ Ֆրանսայի և Գերմանիոյ թագաւորները դաշնադրութիւններ կնքեցին և փոխադարձ խնամութիւններ հաստատեցին անգլիական արքունեաց հետ :

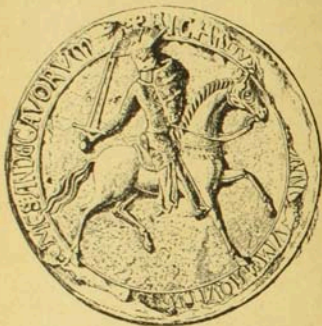
43. ՆՈՐ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐ . — Անգլիոյ խաղաղութիւնը վերստին վրդովեցաւ դանիական նոր արշաւանքով մը , 988ին : Անգլիացիք թէև զօրաւոր դիմադրութիւն մը ցուցուցին , բայց ներքին պառակտումներու պատճառաւ արշաւողները յաջողութեամբ յառաջացան երկրին ներսերը : Թագաւորը , Էրկրլէս Բ . , փոխանակ իր ոյժերը հաւաքելու և թշնամին երկրէն վճռաւարտ , յանձն առաւ խոշոր գումար մը վճարելով Դանիացիները հեռացնել Անգլիայէն : Բայց անոնք այդ դրամով նոր նաւատորմիդ մը շինեցին և նորէն Անգլիա արշաւեցին : Վրիժառութեան ոգին և ատելութիւնը այնքան զօրացան Անգլիոյ ժողովուրդին մէջ , որ անոնք դաւադրութիւն մը կազմակերպելով մէկ գիշերուան մէջ ջար-

գեցին Դանիացիները: Դանիոյ թագաւորը՝ Սվիկն՝ մեծ բանակի մը գլուխը անցած անմիջապէս Անգլիա արշաւեց, ամբողջ երկիրը գրաւելով իր իշխանութեան տակ առաւ, ու ինքզինքը Անգլիոյ թագաւոր հռչակեց: Էթէրլէտ հազիւ յաջողեցաւ Նորմանտիա ապաստանիլ, և յաջորդ տարի, Սվէնի մահէն յետոյ, վերագործաւ Անգլիա:

44. ԳԱՆՈՒԿ. — Սվէնի որդին՝ Գալուդ՝ իր անչափահասութեան պատճառաւ նախ չկրցաւ պահել Անգլիոյ թագաւորութիւնը, սակայն Էթէրլէտի մահէն յետոյ գահը ձեռք բերաւ: Իր առաջին գործը եղաւ բոլոր Անգլիացի գլխաւորները սպաննել տալ և խիստ միջոցներ ձեռք առնել ամէն վտանգաւոր համարուած տարրերու դէմ: Բայց երբ իր դիրքը արդէն զօրացած էր, մեծ արգարութեամբ ու կարողութեամբ կառավարեց երկիրը: Անգլիական հաստատութեանց մէջ փոփոխութիւններ չմտցուց, միայն երկիրը չորս մասերու բաժնեց և անոնց վրայ լորտեր (earl) նշանակեց:

Անկլո-Սաքսոն վարչական սիսթէմին գլխաւոր հիմը կը կազմէին տեղային ինքնավարութիւնները: Ամբողջ երկիրը բաժնուած էր բազմաթիւ տեղական վարչութեանց: Շատ մը աւաններ ու քաղաքներ կը կազմէին մէկ համախմբում և կ'ընարէին ժողով մը, կազմուած հարիւր անձերէ: Այս հարիւրի ժողովները կը կարգադրէին տեղական վէճերը, կը պատմէին յանցաւորները և իրաւունք ունէին համաձայնութիւններ կնքելու: Այս հարիւրները միասնաբար կը կազմէին առանձին առանձին գաւառներ (shire), որ նոյնպէս ունէր ընդհանուր ժողով մը, որուն գլուխը կը գտնուէր Գաւառապետ (Sheriff) մը: Ամբողջ թագաւորութիւնը բազմաթիւ գաւառներէ կազմուած էր և սովորաբար տեղական վար-

չութիւնը գրեթէ անկախ էր: Նոյնպէս թագաւորն ալ կը գտնուէր ազնուական ժողովի մը (witennagemot)

Առիւծասիրտ Ռիչարտի կնիքը

Կնիքին մէջ ներկայացուած ձիաւորը ամբողջովին պատուած էր փողպատեայ ցանցակերպ հագուստով. գլուխը փակուած էր մետաղեայ սուփի մը մէջ. հասկնալի է ուրեմն որ դժուար էր սպաննել այս կերպ պաշտպանուած մարդ մը: Հոս պատկերին մէջ ձիաւորը իր վահանով կը ծածկէ կուրծքը. աջ ձեռքը ունի սուրբ: Գիտելի է յենակով բուսբը, որ ձիաւորին կողերը կը գրկէ, նիզակով կուուած միջոցին յենարան մը հայրապրելով անոր:

հակակշռին ներքև, որ կազմուած էր երկրին երեւելիներէն, ազնուականնե-րէն և եպիսկոպոսներէն: Այս ժողովը իրաւունք ունէր ընտրելու թագաւորը, խորհրդակից ըլլալու թագաւորին, և բոլոր կարեւոր խնդիրները կը վճռուէին իր որոշումով:

45. ԵԳՊՏԻ ԵՊՏՈՒՍԵՐԳԻ ԵՄԵՐՍՈՒՍԵՐԳԻ ԵՄԵՐՍՈՒՍԵՐԳԻ

— Գանուդ մե-

ռաւ 1305ին, և յաջորդաբար անոր երկու զաւակները թագաւորեցին. սակայն անոնց մահէն յետոյ ժողովը էտէլբէթի որդին՝ Եղուարդ Խոստովանողը թագաւոր ընտրեց: Եղուարդ մօր կողմէն Նորմանտիացի ըլլալով իր կրթութիւնը հոն ստացած էր, և երբ զահը բարձրա-

ցաւ, իրեն հետ բերաւ բազմաթիւ նորմանտիացիներ, որոնց շատ կարեւոր պաշտօններ յանձնեց: Կոտուին, որ Գանուդի կողմէն Ուէսէքսի լորտ նշանակուած էր, ամենամեծ ազդեցութիւնը ի դործ դրած էր Եղուարդը թագաւոր ընտրել տալու համար, և իր ազջիկը անոր կնութեան տուած էր: Բայց երբ թագաւորը կարեւոր պաշտօններ նորմաններուն վստահեցաւ, Կոտուին ծառայեալ այս ընթացքին դէմ և Հակա-նորման կուսակցութեան գլուխը անցաւ: Թագաւորը թէև պահ մը աքսորեց Կոտուինը և անոր ընտանիքը, սակայն ամբողջ Անգլիացի ժողովուրդին պահանջին վրայ պարտաւորուեցաւ ետ կանչել զայն և իշխանութեան ղեկը անոր յանձնել: Կոտուին թագաւորութեան մէջ ամենաազդեցիկ հեղինակութիւնը դարձաւ: Իր մահէն յետոյ որդին՝ Հարօլտ՝ իշխանութեան գլուխը անցաւ և երբ Եղուարդ, որ զաւակ չունէր, մեռաւ, Ժողովը Հարօլտը թագաւոր ընտրեց:

45. ՈՒՒԼՆԱՄ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼԸ. — Նորմանտիոյ դուքսը Ուիլեամ, անմիջապէս ասպարէզ իջաւ և պահանջեց Անգլիոյ թագը, հիմնուելով Եղուարդի հետ իր ունեցած սերտ կապակցութեան և ենթադրեալ կտակի մը վրայ, որով իրր թէ Եղուարդ իր գահը Ուիլեամին թողած էր: Ասիկա պարզապէս չինձու պատճառ մըն էր իր պահանջը արդարացնելու համար:

Ուիլեամ ամէն կողմերէ ոյժեր հաւաքելով մեծ բանակով մը Անգլիա անցաւ և Հասթինկսի մօտ մեծ յաղթանակ մը տարաւ Անգլիացւոց դէմ (1066): Հարօլտ այս ճակատամարտին մէջ սպաննուեցաւ: Նորմանները յաղթական Լոնտոն մտան և Ս. Մենդեան օրը Ուիլեամ Անգլիոյ թագաւոր պսակուեցաւ: Ամբողջ Անգլիոյ գրաւումը չորս տարի տեւեց, և այս երկար պայքարէն յետոյ երկիրը նուաճուելով, Ուիլեամ

ճանչցուեցաւ իբր օրինաւոր թագաւոր: Ու իլեամ իր իշխանութիւնը զօրացնելէ յետոյ յայտարարեց թէ բոլոր այն ազնուականները որոնք Հարօլտի կողմը անցած և իր դէմ պատերազմած էին, օրինապէս իրենց կալուածական իրաւունքները կը կորսնցնեն, և այդ հողերը յարքունիս կը գրաւուին: Հողերուն մէկ մասը տուաւ Նորմաններուն և մէկ մասն ալ Անգլիացիներուն, սակայն այս ամէնը կատարեց օրինական բոլոր ձեւակերպութիւնները յարգելով: Այս կերպով բոլոր հողերը արքունական եղան և նորմանտական սովորութեան հետեւելով, պահանջեց որ բոլոր աւատառուները հաւատարմութեան երդում ընեն, ուղղակի իրեն պատասխանատու ըլլալու համար: Ու իլեամ ասով ջնջեց ննթաւատականութիւնը, այն վտանգաւոր դրութիւնը որ գոյութիւն ունէր Ֆրանսայի մէջ, ուր աւատառու մը պատասխանատու էր իր աւատական իշխանին և ոչ թէ թագաւորին: Բացի ասկէ, Նորմանտիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող աւատական բոլոր ձեւերը ներմուծեց Անգլիոյ մէջ: Հետզհետէ բոլոր Անգլիացի լորտերը, եպիսկոպոսները և վանահայրերը հեռացնելով՝ անոնց տեղ Նորմաններ գրաւ: 1086ին ընդհանուր կալուածական արձանագրութիւն մը կազմուեցաւ, գլխաւորաբար տուրքերու հաստատման և գանձման համար, որուն հաւաքածուն կը մնայ մինչև հիմայ: Այս հաստատագիրը որ Domesday գիրք (Domesday Book) կը կոչուի, կը պարունակէր ամէն մէկ հողամասի կալուածատիրոջ անունը, եղուարդ թագաւորին օրով որուն պատկանիլը և արժէքը նախապէս ու այն տոնն: Այս հաւաքածուն Միջին դարու պատմութեան կարեւոր մէկ վաւերագիրը կը համարուի:

46. ՆՈՐ ՏԻՐԱՊՈՏՏՈՒԹԵԱՆ ՀՍՏԵՒԱՆՔՆԵՐ.—

Այս Նորման տիրապետութիւնը նոր փոփոխութիւններ

մտցուց Անգլիոյ ազգային կեանքին մէջ, թէ Ուիլեամ աշխարհակալի և թէ իր յաջորդներուն օրով: Կարևոր է ուրեմն գիտնալ նորմանտական աշխարհակալութեան հետեւանքները, որոնցմէ գլխաւորները հետեւեալներն են:

Առաջին՝ շատ զօրաւոր կեդրոնական կառավարութիւն մը ստեղծուեցաւ: Բոլոր հողերը արքայական էին, ուրեմն ամբողջ ազատորեարը պարտական էր ծառայելու թագաւորին բանակին մէջ: Թագաւորը իրաւունք ունէր հարկեր դնելու երկրին ամէն մասերուն վրայ և դատաւորներ զրկելու ամենուրեք: Ամէն մէկ գաւառի շէրիֆը պարտական էր տարին երկու անգամ տեղեկագիր ներկայացնելու թագաւորին: Ասով տեղական հեղինակութիւնները նուազեցան և թագաւորին ազդեցութիւնը տարածուեցաւ Անգլիոյ մէկ ծայրէն միւսը:

Երկրորդ՝ եւրոպական ցամաքամասը սերտ յարաբերութեան մէջ մտաւ Անգլիոյ հետ: Ուիլեամ և իր յաջորդները թէ՛ Անգլիոյ թագաւոր էին և թէ՛ Նորմանտիոյ դուքս: Նորմանտացիներէն ոմանք կալուածներ ունէին թէ՛ Անգլիոյ և թէ՛ Նորմանտիոյ մէջ և այս պատճառաւ ստէպ կը ճամբորդէին նեղուցին մէկ կողմէն միւս կողմը: Յետոյ, Ուիլեամ, իր աշխարհակալութիւնը պապին հաւանութեան ենթարկած էր և երբ երկիրը գրաւեց, այն ստեն անգլիական եկեղեցիին վրայ աւելի տարածուեցաւ պապին հեղինակութիւնը, այնպէս որ Հռոմի նուիրակները աւելի յաճախ Բրիտանիա կ'երթայէն և անգլիական եպիսկոպոսները Հռոմ:

Երրորդ՝ նոր բնակչութիւն մը հաստատուեցաւ Անգլիոյ մէջ: Նորման ազնուականներ, վաճառականներ և արհեստաւորներ գալով Անգլիա, հոն մտցուցին նոր սովորոյթներ և նոր լեզու մը: Նորման փառաւոր եկե-

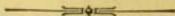
ղեցիներ և ամրոցներ կառուցին ամենուրեք: Նորմանական ֆրանսերէնը ազնուական դասու և սլաշտօնական լեզուն դարձաւ, և ատեն մը նուաճուած ժողովուրդը անկլո-սաքսօն լեզուն միայն կը խօսէր: Աստիճանաբար անգլիներէնը պետական լեզու դարձաւ, այն ալ կորսընցնելով կարգ մը հին ձեւեր և իր մէջ ընդունելով ֆրանսերէն ճոխ բառամթերք մը:

Այս փոփոխութիւնները առհասարակ օգտակար եղան Անգլիոյ համար:

47. ՅԱԶՈՐԳԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ. — Ուիլիեամ աշխարհակալին յաջորդեց Ուիլիեամ Բ. Շէկն (Rufus), որ աչքէ ինկաւ իր մօլութիւններով և բռնապետական կառավարութեամբ: Յաջորդ թագաւորը՝ Հէնրի Ա. (1100-1135) բոլոր անարդարութիւններուն վերջ դրաւ, և «արդարութեան առիւծը» տիտղոսը շահեցաւ: Կարգ մը մը ազատութիւններ շնորհող հրովարտակ մը հրատարակեց, տեղական հեղինակութեանց մէկ քանի իրաւասութիւնները վերահաստատեց և Անգլիացի կին մը առաւ: Այսպէսով յաջողեցաւ սիրաշահիլ իր Անգլիացի հպատակները, և անոնց օժանդակութեամբ վերստին զրաւեց Նորմանտիան, որ իր եղբօրը տրուած էր:

Մասնագրութիւն.— *Cults, Parish Priests and their People*, Chap. II. Green, *Conquest*, chaps. II. IV. Freeman, *Norman Conquest*, Vol. 1. pp 31-37. Malet, *Moyen Age*, chap. XII.

Խմբագրեցի նիւթեր.— 1. Անգլիա Հռոմէացւոց օրով, 2. Անգլիոյ ժողովուրդները, 3. Աւատականութիւնը Անգլիոյ մէջ, 4. Նորման տիրապետութեան հետեւանքները, 5. Վարչական դրութիւնը, 6. Անգլիերէն լեզուի զարգացումը:

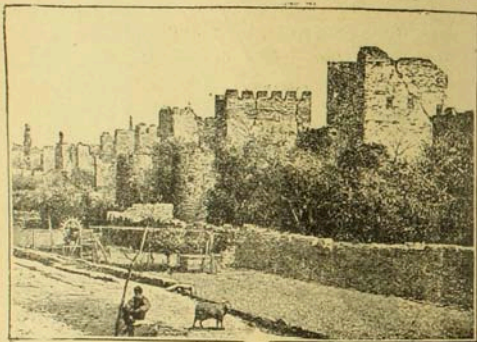
Գ Լ ՈՒ Խ Ը .

Բ Ի Ի Չ Ա Ն Դ Ա Կ Ա Ն Կ Ա Յ Օ Ր ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը .

48. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ . — Միջին դարու առաջին շրջաններուն Կոստանդնուպոլիս Եւրոպայի ամենահարուստ քաղաքն էր և ամենաշատ բնակչութիւնը ունէր : Քրիստոնէական աշխարհի մէջ քաղաքակրթութեան կեդրոնն էր : Ուսում , արուեստ ու վաճառականութիւն ծաղկած ու զարգացած էին հոն : Միջերկրականի առևտուրը այս քաղաքին բնակչութեան ձեռքն էր , ինչպէս նաև կարգ մը նուրբ առարկաներու ճարտարարուեստը : Բազմակողմանի օրէնքներ կային և բանակ մը որ դարերով կրցաւ պաշտպանել այս քաղաքը արտաքին յարձակումներու դէմ : Շէն քաղաք մըն էր , գեղեցիկ շէնքերով և բազմաթիւ արձաններով զարդարուած :

49. ԱՐԵՒԵԼՔ ԵՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏԻՏ . — Արեւմտեան Եւրոպայէն եկող ճամբորդները կը հիանային Կ . Պոլսոյ հարստութեան , նրբութեան ու ճաշակին վրայ : Եւրոպայի մէջ չկային ոչ այդ ճոխութիւնը և ոչ ալ կեանքի դիւրութիւնները : Արեւմուտքի մէջ կրթութիւնը սահմանափակուած էր կղերականութեան մէջ , ապահով ճամբորդելու համար պէտք կար ընկերանալու զինուած խումբի , և ամենագօրաւոր աղնուականին բնակարանն անգամ կոպիտ դղեակ մըն էր միայն , զուրկ ճաշակէ , և շինուած գլխաւորաբար պաշտպանողականի համար : Յրանսայի և Գերմանիոյ թագաւորները , իրենց ապրուստին համար , պարտաւորուած էին իրենց մէկ ազարակէն միւսը փոխադրուիլ : Մորթային հիւանդութիւններ տարածուած էին , բժիշկներ չկային , և երբեմն երբեմն

սովն ու ժանտախար ահագին աւերներ կը գործէին: Իսկ
կ. Պոլսոյ մէջ, ճամբորդները կը գտնէին սալարկուած
ու լուսաւորուած փողոցներ, հասարակաց ընդարձակ
պարտէզներ, հիւանդանոցներ ու որբանոցներ: Լաւ

Կ. ՊՈԼՍՈՍ

Ինչպե՞ս կ'աւերուի մաս մը

Կոստանդնուսուկ սկսուած և թողնուած շարունակուած պար-
տիսպը 20 ֆիուկեր ետ: Այս պարտիսպը կը բաղկանար պատկ մը, օժ-
տուած իրարու խիստ մօտ և ասամնաւոր աշտարակներով: Ինչպէս
պատկերը կը ցուցնէ, այժմ ալ գոյութիւն ունի, սակայն աւերեալ վի-
ճակի մէջ:

Կազմակերպուած ստիկանութիւն մը կը հսկէր քաղա-
քին ապահովութեան, և ժողովուրդին հաճոյքին համար
կային թատրոններ ու կրկէսներ: Կային նաև ծաղկեալ վար-
ժարաններ, որոնց մէջ կը սորվեցնէին ոչ միայն այն սո-
վորական տարրական ուսումները, որոնք տարածուած էին
Եւրոպայի մէջ, այլ նաև օրէնք, բժշկութիւն և գիտու-

թիւն, աղնուականները կը բնակէին փառայեղ բնակարաններու մէջ, որոնք ամէն կերպով գերազանց էին արեւմտեան միապետներու պալատներէն: Արհեստաւորները կ'ապրէին հանգստաւէտ տուններու մէջ, և միասին կ'աշխատէին զործարաններու մէջ, ուր կը շինուէին այն թանկագին առարկաները որոնք այնքան հազուագիւտ էին Եւրոպայի մէջ:

Կ. Պոլիս, բաղդատամար Ֆրանսայի, Գերմանիոյ և Անգլիոյ, հարիւրաւոր տարիներու յառաջադիմութիւն մը կը ցուցնէր:

50. ԲԻԻՉԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԸ.—

Բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը ամենամեծ ծառայութիւնը ընծայեց Արեւմուտքին: Նախ, մինչև արեւմտեան տէրութեանց զօրացումը, պաշտպանեց կեդրոնական Եւրոպան մահմետական արշաւանքներու դէմ: Երկրորդ, պահեց եւրոպական վաճառականութիւնը, մինչև որ իտալական և հիւսիսային Եւրոպայի քաղաքները ծաղկեցան և իրենց ձեռքը առին առևտուրը: Երրորդ, պահեց հին Յունաստանի և Հռոմի ուսումն ու քաղաքակրթութիւնը և այդ անգին ժառանգութիւնը փոխանցեց քրիստոնեայ աշխարհին, մասնաւորապէս Ժ. Ժ. և Ժ. Ժ. դարերուն: Այն ժողովուրդները որոնք հաղորդակցութեան մէջ էին Բիւզանդիոնի հետ, իւրացուցին արուեստն ու գիտութիւնը, օրինակ՝ Վենետիկ՝ իր հարստութիւնը, Տոխութիւնը և կրթութիւնը ստացաւ թիւզանդական կայսրութենէն: Չորրորդ, արեւելեան Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ տարածեց քրիստոնէութիւնը և զանոնք քաղաքակրթեց: Արդի Եւրոպան անսահման պարտք մը ունի միջնադարեան Բիւզանդական կայսրութեան:

Բիւզանդիոնի այս դերին կատարման գլխաւոր պատ-

ճառներէն մէկն էր Պոլսոյ դիրքը, որ միջին դարուն աւելի նշանակալից էր քան Նիմայ: Պալքանեան թերակղզիին մէջ կային բազմաթիւ ծաղկեալ և հարուստ քաղաքներ և Փոքր Ասիա այն ատեն աշխարհիս ամենարեւելի և բազմաբնակ մասերէն մէկն էր: Պալքանէն ու Փոքր Ասիայէն Կ. Պոլիս կը ստանար իր պարէնը և ահագին նիւթական եկամուտ մը: Նեղուցներու շնորհիւ ռազմապէս ալ քաղաքը զօրաւորապէս պաշտպանուած էր:

51. ԲԻԻԶԱՆՆԻԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Սակայն, լոկ բնական դիրքը բաւական չէր զօրաւոր կայսրութիւն մը ունենալու համար: Ատոր համար զօրաւոր կառավարութիւն մը պէտք էր: Կայսրերէն շատերը տկար էին և ապիկար, բայց վարչական դրութիւնը լաւ կազմակերպուած էր: Ինչպէս Հոսմի մէջ կայսրերու տկարութիւնը կամ ոճրագործութիւնը չէր ազդեր կայսրութեան վրայ, այնպէս ալ այս նոր Հոսմի, Բիւզանդիոնի մէջ երբ կայսրեր կը սպաննուէին և բախտախնդիրները գահ կը բարձրանային, կառավարական պաշտօնէութիւնը ի վիճակի էր կարգ ու անդորրութիւնը պահպանել:

Բարեբախտաբար Թ. և Ժ. դարերուն բիւզանդական գահը անցաւ Հայկական Հարսուրեան ձեռքը, որ այն ատեն կարող ու արդար կայսրերու շրջան մը եղաւ: Այս հարստութեան օրով կայսրութիւնը ժառանգական դարձաւ և տեւեց հարիւր իննսուն տարի (867-1057): Կայսրերը որդեոց որդի յաջորդեցին և այնքան զօրաւոր էր իրենց դիրքը, որ երբ ժառանգորդը տակաւին չափահաս չէր, և երկիրը կը կառավարուէր մայր կայսրուհիներով, և ո՛չ մէկ ըմբոստութիւն կը ծագեր:

Թ. Դարուն հռոմէական հին քաղաքական բաժանումին տեղ բիւզանդական քննելու նոր բաժանում մը եղաւ : Ամէն մէկ թեմի գլուխը կը գանուէր պաշտօնեայ մը , որ թէ քաղաքային և թէ զինուորական պեան էր և ուղղակի պատասխանատու էր կայսեր : Տեղական վարչային ինքնավարութիւնը ջնջուեցաւ և քաղաքները կը կառավարէին թեմերու կուսակալները : Այս կազմակերպութիւնը էապէս զինուորական էր և ստորագաս պաշտօնեաները պատասխանատու էին ուղղակի կուսակալին : Այս դրութիւնը թէև զօրացուց կառավարութեան դիրքը , և կարգապահութիւնը աւելի ամրապնդուեցաւ , սակայն ժողովուրդն ալ ուժացաւ կառավարութենէն և պատասխանատուութեան ոգին կորսնցուց : Այնպէս որ երբ կայսրութեան մէկ մասը կը զբաւուէր , ժողովուրդը գիմադրութիւն չէր ցուցնէր :

Աւելի լաւ կազմակերպուած էր բանակը , և Միջին դարուն ծանօթ լաւագոյն զէնքերով զինուած : Բանակին գլխաւոր ուժը կը կազմէր ձիաւոր զօրքը , որ զինուած էր նետուաղեղով և նիզակով , ու կը կրէր զրահ : Ռազմավարութիւնն ալ ամէն տեղէ աւելի զարգացած էր : Կայսրերը մասնաւորապէս հետամուտ էին զինուորական զիտութեան և անոնցմէ երեքը իրենց հրամանատարներուն համար գրեցին զինուորական ուղեցոյցներ : Բերդերը զօրաւոր և ամրացած էին : Ամէնէն աւելի Յունական հողը գերազանց առաւելութիւն մը կուտար թէ բանակին և թէ նաւատորմին : Այս հուրը զանազան կերպով կը զործածուէր . գլխաւորապէս խողովակէ մը կրակ-գնդակներ կը նետուէին թշնամիին վրայ :

52. ՍԼԱՒԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐ . — Յոյները պարտաւորուած էին այս պաշտպանողական զօրաւոր

միջոցները ձեռք առնել, որովհետև տարիէ մը ի վեր կայսրութիւնը ենթակայ եղած էր արտաքին յարձակումներու: Է. դարուն Սլաւները ամենակատաղի թըշնամիներն էին և արդէն հաստատուած էին Պալքաննան թերակղզիին այլ և այլ մասերուն մէջ: Կայսրերը երկարատև և ապարդիւն կռիւներէ յետոյ պարտաւորուեցան անոնց ձգել բոլոր գրաւուած տեղերը: Պելոպոնէսի մէջ անգամ Սլաւները տեղաւորուած էին, թէև Աթէնք, Թէբէ և Կորնդոս տակաւին յունարնակ էին: Նոյն իսկ բազմաթիւ Սլաւներ Փոքր Ասիա անցնելով հոն հաստատուեցան, այնպէս որ վերջին դարերուն բիւզանդական կայսրութեան բնակչութեան մեծագոյն մասը կազմուած էր Սլաւ արշաւողներու և գաղթականներու սերունդէն:

53. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔ. — Եօթներորդ դարուն Արարները արշաւեցին կայսրութեան երկիրներուն մէջ: Յաջորդաբար գրաւեցին Սուրիա, Եգիպտոս և Հիւսիսային Ափրիկէ. Ը. դարուն սկիզբներն ալ Փոքր Ասիա և հասան մինչև Կ. Պոլիս: Թ. դարուն և Ժ. դարու սկիզբները Արարները Սիկիլիա մտան և գրաւեցին կարգ մը արեւելեան քաղաքներ: Բայց Ժ. դարուն Հայկական հարստութեան կարող կայսրերու շնորհիւ զրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիա և Սուրիա վերագրաւուեցաւ և կրկին կայսրութեան կցուեցաւ:

54. ՊՈՒԼԿԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐ. — Նոյնպէս Է. դարուն էր որ Պուլկարներ արշաւեցին կայսրութեան սահմաններէն ներս: 811ին յաղթանակ տարին Նիկէֆօրոս Ա. կայսեր վրայ և զայն սպաննեցին: Կայսեր գանկը խրախճանքի բաժակի վերածեցին: Սլաւներու հետ իրենց ունեցած շփումին հետեւանքով Պուլկարները հետզհետէ քաղաքակրթուեցան, իւրացուցին

սլաւ լեզուն և ընդունեցին քրիստոնէական կրօնը: 893ին իրենց Յարը Սիմոն ինքզինքը թագաւոր հռչակեց և յաջողեցաւ բանակցութեամբ պապին հաճութիւնն ալ ըստանալ: 889ին Պուլկարները նորէն պատերազմ յայտարարեցին կայսրութեան դէմ: Երեսունը հինգ տարի տեւեց այս պատերազմը, միշտ ինպսօտ Պուլկարներու, այնպէս որ կայսրը պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն կընքել, խոստանալով տարեկան հարկ մը վճարել Պուլկարներուն: Քառասուն տարի յետոյ երբ կայսրը մերժեց այս հարկը վճարել, կրկին պատերազմ ծագեցաւ, որ շարունակուեցաւ մինչև Պազիլ Բ. կայսրը: Վերջինս 999ին բազմաթիւ յաղթանակներ տարաւ, և 1014ին 15,000 Պուլկարներ գերի բռնեց: Ասոնք հարիւր առ հարիւր իրարու կապեց, բացի մէկ հոգիէ իւրաքանչիւր հարիւրի մէջ, և այդ մէկերուն մէյ-մէկ աչքը հանել տալով հրամայեց որ միւսները առաջնորդեն իրենց երկիրը: Այս արիւնոտ վրէժխնդրութիւնը յուսահատութիւն պատճառեց Պուլկարներուն, որոնք պարտաւորուեցան 1018ին հպատակութիւն յայտնել: Պազիլ Բ. այս պատճառաւ պուլկարասպան կոչուեցաւ:

55. ՀՈՒՆԿԱՐԱԿԱՆ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ.—Ժ. դարու առաջին կիսուն Հունգարացիք կամ Մաճառներ, որոնք սարսափ ազդած էին Գերմանիոյ, յարձակեցան նոյնպէս քիւղանդական կայսրութեան վրայ: Կայսրը պարտաւորուեցաւ տարեկան հարկ մը վճարել, սակայն երբ Ռթոն Մեծ Լիխթհիշի յազթանակը տարաւ (տե՛ս էջ 36), մերժեց այս հարկատուութիւնը: Հունգարացիք թէև փորձեցին նոր արշաւանք մը, բայց պարտուելով ետ քաշուեցան:

56. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄՆԵՐ. — Ռուրիկի առաջնորդութեամբ (862-879) նորմանները հաստատ-

ուած էին նովկորոտի մէջ և հիմնած ռուսական թագաւորութիւնը: Այս ատենէն մինչև 1043 Ռուսերը պարբերաբար կը յարձակէին կայսրութեան վրայ և հարկեր կը դնէին: Ժ. դարուն վերջերը Ռուսիոյ թագաւորը ամուսնացաւ Պաղիլ Բ. կայսեր քրոջ հետ և ընդունեց քրիստոնէութիւնը: Անկէ ետքը երբեմն երբեմն Ռուսերը յարձակումներ կը գործէին, բայց նշանակութեան արժանի հետեանք մը չունեցան:

57. ԹՈՒՐԿԵՐՈՒՆ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ. — Այսպէս կայսրութիւնը ենթակայ էր մշտական յարձակումներու. բնական սահմաններ չունէր, բնակիչները կաղմուած էին զանազան տեղերէ և շրջապատուած էր թշնամի պետութիւններէ: Միայն զօրաւոր կեդրոնական վարչութիւն մը կրնար փրկել կայսրութիւնը: Սակայն ներքին պառակտումները կը տկարացնէին կեդրոնական կառավարութեան ոյժը:

Հայկական հարստութիւնը հարիւր իննսուն տարի իշխելէ յետոյ վերջացաւ 1057ին: Երկիրը անիշխանութեան մատնուեցաւ: Քսանը չորս տարի յաջորդաբար կայսերական գահուն վրայ բարձրացան յափշտակիչները: Կէս միլիոնէ բաղկացած թուրքական ցեղ մը Դանուբէն անցնելով աւրտկեց կայսրութեան եւրոպական նահանգները, թէև հոն չհաստատուեցաւ: Սելճուգեան թուրքերը արշաւեցին Հայաստան և Փոքր Ասիա: Կայսրը քանի մը աննշան յաղթանակներէ յետոյ Մանազկերտի ճակատամարտին մէջ պարտուեցաւ և գերի բռնուեցաւ (1071): Խոշոր փրկանք մը վճարելով կայսրը ազատուեցաւ և Կ. Պոլիս վերադարձաւ, սակայն հակառակորդ մը, որ արդէն յափշտակած էր կայսերական գահը, զինքը բռնելով աչքերը փորել տուաւ ու բանտարկեց:

58. Ա.Լ.ԷՐՍՈՍ ԿՈՄՆԷՆՈՍ. — 1081ին Ալէքսիս

կոմնէնոս յաջողեցաւ ձեռք բերել կայսերական գահը, և հակառակ ամէն դժուարութեանց կրցաւ կարգը վերահաստատել երկրին մէջ ու կայսրութեան դիրքը զօրացնել: Հազիւ թէ գահ բարձրացած էր, Ալէքսիս պարտաւորուեցաւ պատերազմիլ նորմաններու հետ, որոնք հաստատուելով Հարաւային Իտալիոյ մէջ, սպառնալիք մը դարձած էին կայսրութեան սահմաններուն: Չորս տարուան կռուէ մը յետոյ կայսրը յաղթական ելաւ: Սակայն այժմ սախպուեցաւ իր ուշադրութիւնը դարձնել Թրակիոյ վրայ, ուր թուրք ցեղեր արշաւելով աւեր-քանդումի ենթարկած էին: Ինը տարի տեւող կռիւներէ յետոյ հազիւ թէ թուրքերը վճատուեցան կայսրութեան սահմաններէն: Ալէքսիս, ապա, Փոքր Ասիա արշաւող թուրքերու դէմ մարտնչելու համար Եւրոպայի աջակցութեան դիմեց:

Բիւզանդական կայսրութիւնը 1095ին, այնքան պատերազմներէ յետոյ, իր սահմանները նեղցած ըլլալով հանդերձ, սակայն տակաւին հարուստ էր և զօրաւոր: Քաղաքակրթութիւնը կասած չէր, և մայրաքաղաքը անվնաս մնացած էր այն արշաւանքներէն որ կայսրութեան միւս մասերը ոտնակոխ բրած էին:

Մասնագրութիւն. — Gibbon: Decline and Fall, ch. I-VII. Oman; Byzantine Empire, pp. 250-262. Tout; Empire and Papacy chap. VII. Հ. Գեղեք (Թարգմ. Մեսրոպ վրդ.) Բիւզանդական կայսրեր. էջ 194—266: Հ. Կ. Տէր Սահակեան, Հայ կայսրի Բիւզանդիոնի (Երկու հատոր):

Իմբրագրեյի նիքեր. — 1. Կ. Պոլսոյ դիրքն ու կարեւորութիւնը Միջին դարուն և հիմայ, 2. Օտար արշաւանքներ, 3. Հայկական Հարստութիւնը, 4. Հայոց և Բիւզանդական կայսրութեան յարաբերութիւնները, 5. Բիւզանդական պալատական կեանքը, 6. Հայաստան և Կիլիկիա կայսրութեան օրով:

Գ Լ ՈՒ Խ Թ.

Խ Ա Չ Ա Կ Ի Ր Ք

(1096 . 1273)

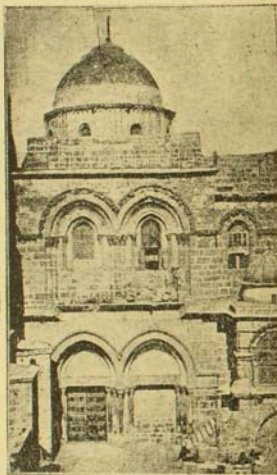
59. ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ . —

Միջին դարու դէպքերէն ամէնէն վիպականն ու զիւթիչն է Խաչակրաց պատմութիւնը : Թագաւորներ ու ասպետներ տասերկուերորդ և տասերեքերորդ դարերու ընթացքին մէկը միւսէն յետոյ բանակներ առաջնորդեցին Արեւմուտքէն Արեւելք՝ Սուրբ Երկիրը Մահմետականներու ձեռքէն ազատելու համար : Նորէն Արեւմուտքի պայքարն էր Արեւելքի դէմ որ կը վերաբացուէր : Պարսիկները կուսած էին Յոյներու դէմ, Հռոմայեցիք՝ Պոնտոսի ու Հայաստանի դէմ, այժմ ալ քրիստոնեայ Եւրոպան սուր կ'առնէր մահմետական Արեւելքի դէմ : Երեւոյթը կրօնական էր, և իրապէս բանակներ խանդավառած էին Քրիստոսի Գերեզմանին փրկութեան զաղափարով, բայց արժատապէս ասիկա արեւմտեան քաղաքակրթութեան ու անտեսական նուաճումի մենամարտն էր Արեւելքի դէմ : Այս պայքարը շարունակուած է արդի պատմութեան մէջ, «Արեւելեան Խնդիր» անունով, մինչև մեր արիւնալի օրերը :

60. ԵՐՈՒՍԱԿՂԷՄ ՄԱՀՄԷՏԱԿԱՆԱՅ ՉԵՌՔ . —

Մուհամմէտի մահէն յետոյ է, դարուն Արաբները արշաւեցին Սուրիա և զրաւեցին Երուսաղէմ : Ասոնք յարզանքով վերաբերուեցան Քրիստոսի կեանքին հետ կապ ունեցող սուրբ վայրերու հետ և Քրիստոնեաները սպառնով կերպով ազատ էին Երուսաղէմ ուխտի երթալու :

Սակայն, ժ.Ա. դարուն երբ Սելճուգեան Թուրքերը տիրեցին Պաղեստինի, քրիստոնեայ ուխտաւորները ենթա-

կայ եղան ամէն կարգի տառապանքի և հալածանքի: Վերադարձող ուխտաւորներու պատմութիւնները տարածուեցան Եւրոպայի մէջ: Միևնոյն ատեն բիւզանդական կայսրը պարտուեցաւ 1071ին և Փոքր Ասիա Թուրքերու ձեռքը անցաւ: Անոնց սահմանները հասած էին մինչև Նիկիա, որով այնքան մօտ զրանուելով սպառնալիք մըն էին Արևելեան կայսրութեան գոյութեան: Երբ Ալէքսիս գահը բարձրացաւ (1081-1118) իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց թըշնամին ետ մղելու:

Փրկչի Ս. Գերեզմանը Եւրոպ. ի մէջ

Այս պատկերը այժմու վիճակը կը ներկայացնէ: Առաջին անգամ այս եկեղեցին շինեց Կոստանդիանոս 325ին եւ խաչակրաց օրով նորոգուեցաւ 1099ին:

Կայսրը իր ոյժերը բուական չհամարելով քրիստոնեայ աշխարհի պետին՝ Ուրբանոս Բ. պապին օգնութեան դիմեց:

61. ՔԻԷՐՄՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ (1095).— Պապը անմիջապէս եկեղեցական և ազնուական երեւելիները ժողովի հրաւիրեց Քիէրմոնի մէջ (Ֆրանսա), և հոն խաչակրութեան առաջին զանգը հնչեցուց: Պատմական ճառով մը Ուրբանոս Բ. խանդավառեց ներկաները և յորդորեց որ ձգեն եղբայր եղբօր դէմ մղուող անհատական կռիւները և սուրը ձեռք առնեն Արևելքի Քրիստոնեաները փրկելու համար: «Թո՛ղ Փրկչի Գերեզմանը, որ անհաւատ ազգերու ձեռքը ինկած է, առաջնորդէ ձեզ...: Ըամբայ ելէք դէպի Սուրբ Գերեզմանը. խլեցէ՛ք անօրէն ցեղէն և ձեր իշխանութիւնը տարածեցէք»: Երբ պապը իր ճառը վերջացուց, բոլոր ներկաները միաբերան բացազանչեցին. «Աստուծոյ կամքն այս է»: Այս պիտի ըլլայ, յայտարարեց պապը, խաչակիրներու ազազակը. անոնք պիտի կրեն խաչ մը իրենց կուրծքին վրայ, երթալու ատեն, և իրենց կռնակին վրայ վերադարձի ատեն, իբր նշան իրենց նուիրական առաքելութեան:

62. ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ. — Խաչակրութիւնը սովորաբար կը ներկայացուի իբր ամենաաչքառու օրինակ Միջնադարեան անկեղծ հաւատքի և կրօնական խանդավառումի: Այսուամենայնիւ խաչակրութիւնը ընդգրկուեցաւ ամէն տեսակի մարդոց կողմէ: Միայն հաւատացեալներ, խանդավառներ և արկածախնդիրներ չէին որ միացան խաչակիր բանակին: Իրենց վիճակէն դժգոհ ազնուականները կը յուսային Արևելքի մէջ իշխանութիւն մը ձեռք բերել. վաճառականները Սուրիոյ մէջ կ'երազէին ընդարձակ նոր ձեռնարկներ, անհանդարտ տարրերը կ'ուզէին պատասխանատուութիւններէ խուսափել. մինչև իսկ ոճրագործները, խաչակիր բանակին մէջ մտնելով կ'ազատէին պատիժէ ու դատապարտութենէ: Նշանակելի

է Ուրբանոս Բ.ի կոչը մասնաւորապէս անոնց՝ «որոնք կը մաքառին իրենց եղբայրներուն և ազգականներուն հետ», և «այնպիսիներ որոնք ցարդ աւաղակներ էին, դառնան Բրիտանի զինուորները»: Սաչակրութեան կազմութիւնը կը ցուցնէ թէ պապին կոչը արձագանգ գտած էր շատերու սրտին մէջ: Չմոռնանք որ այն ատեն ընդհանուր աղքատութիւն և սով ճարակած էր Եւրոպայի մէջ և անօթի ճորտերը ուրախութեամբ կը միանային բանակին, Արեւելքի մէջ բախտ որոնելու համար: Այսուհանդերձ, արկածախնդրութեան և աշխարհակալութեան պատճառներէն զատ կային և աւելի բարձր շարժառիթներ: Անտարակոյս շատեր կ'երթային հաւատքով տողորուած, ազատելու Երուսաղէմը անօրէններու ձեռքէն:

Պապը յայտարարած էր թէ մեղաց թողութիւն պիտի չնորոշուի բոլոր խաչակիրներուն: Հաւատացեալ քրիստոնեան, հաւատացեալ մահմետականին նման, վըստահ էր թէ սուրբ նպատակի համար մեռնողը կը ժառանգէ երկնից արքայութիւնը: Յետոյ, և կեղեցին տընտեսական յարաբերութեանց ալ միջամտեց, թէև իրաւունքի սահմանէն դուրս: Բոլոր արչաւանքին մասնակցողները զերծ էին իրենց պարտքերու տոկոսներէն և իրաւունք ունէին աւատական իշխանին կամքէն անկախօրէն իրենց կալուածները գրաւի տակ դնելու: Սաչակիրներու կիները, զաւակները և կալուածները կը գտնուէին և կեղեցւոյ պաշտպանութեան տակ, և կը բանադրուէին անոնք որոնք կը համարձակէին յիաս մը հասցնել անոնց: Այս առաւելութիւնները կը բացատրեն այն պատճառները որոնք այնքան ժողովրդականացուցին խաչակրութիւնը:

մոնի ժողովէն յետոյ Պետրոս ճգնաւոր անուն մոլե-
ռանդ ու խանդավառ ուխտաւոր մը Ծրանսայի և Իտա-
լիոյ ամէն կողմերը շրջելով յուզեց ու խաչակիրներու
ամբոխային բանակ մը կազմեց (1096) : Գիւղացիներ,
արհեստաւորներ, թափառաչրջիկներ, և մինչև իսկ կի-
ներ ու տղաք համախմբուեցան, հեռաւոր Սուրբ Գե-
րեղմանը փրկելու : Վստահ էին թէ Աստուած պիտի
պահպանէ զիրենք երկար ճամբորդութեան ընթացքին,
արագ յաղթանակ մը պիտի շահին անհաւատներու դէմ :
Այս բազմութիւնը ճամբայ ելաւ Պետրոս ճգնաւորի և
անարժաթ կոտիէի և ուրիշ խոնարհ ասպետներու ա-
ռաջնորդութեամբ ու բազմաթիւ բաժանումներով : Այս
խաչակիրներէն շատերը ջարդուեցան Հունգարիոյ մէջ,
մէկ մասը հազիւ յաջողեցաւ մինչև Նիկիա հասնիլ, ուր
կոտորուեցաւ Թուրքերու կողմէն : Ասիկա պարզ օրի-
նակ մըն է այն կրկնուող աղէտին որ շարունակուեցաւ
ամբողջ դարէ մը աւելի : Բազմաթիւ ուխտաւորներ ու
արկածախնդիրներ և երբեմն խաչակիրներու ստուար
խումբեր Երուսաղէմի ճամբուն վրայ զոհ գացին սովի,
զերութեան, հիւանդութեանց ու մահուան :

64. ԱՌԱՋԻՆ ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ (1096) . — Բուն
խաչակիրները ասպետները եղան, որոնք կանոնաւոր
բանակներ ունէին և ոչ թէ Պետրոս ճգնաւորի նման
ամբոխ մը : Քլէրմոնի կոչէն տարի մը յետոյ երեք հա-
րիւր հազար զինուորներ հաւաքուած էին ազնուական
պարագլուխներու առաջնորդութեամբ : Պապական նուի-
րակին ու Թուլուզի կոմս Ռիչմոնսի զեկավարութեամբ
Բրովանսի կամաւորները, Կոսմրուա Պուլյեօնի և իր եղ-
բօր Պալտուիլի առաջնորդութեամբ Գերմանիոյ և մաս-
նաւորապէս Լօրէնի զինուորները համախմբուած էին,
իսկ Ծրանսացիներէ և հարաւային Իտալիոյ Նորմաններէն

կազմուած բանակ մը որ կը գտնուէր Պօհիւմոնիսի և Դանիբրոիսի հրամանատարութեան ներքև :

Վերոյիշեալ նշանաւոր ասպետները իրապէս զօրաբանակներու հրամանատարներ չէին : Ամէն մէկ խաչակիր ասպետ իր հաշուոյն ճամբայ կ'ելլէր իր մարդոցմով, և իր կամքէն կախուած էր հրամանատարին հնազանդիլ կամ ոչ : Բնական էր թէ ասպետները կը նախընտրէին հաւաքուիլ յոյսնի պարագլուխներու շուրջը, սակայն ինքզինքնին ազատ կը զգային իրենց ուղած ժամանակը ուրիշ հրամանատարութեան մը տակը անցնելու :

65 . ԹՇՆԱՄՈՒԹԻՒՆՔ ԅՈՒՆԱՅ ՆԻ ԽԱՉԱԿՐԱՅ ՄԻՋՆԻ . — Հազիւ թէ խաչակիրները կ'Պոլիս հասած էին, թշնամութիւն սկսաւ իրենց և Յունաց միջև : Կոստիբուա, որ բիւզանդական մայրաքաղաքին բարձունքը բանակած էր, մերժած ըլլալով աւատական հաւատարմութեան երդումը ընելու Ալէքսիս կայսեր, այս վերջինը զինուորներուն հրամայեց որ յարձակին խաչակիր բանակին վրայ : Կայսեր դուստրը, որ այդ ժամանակին պատմութիւնը գրած է, կը նկարագրէ խաչակիրներու աղետաւոր արարքները : Իսկ անոնք ալ «Հերձուածող Յոյները» կ'անուանեն՝ «դաւաճան, վատ և ստախոս» :

Արևելքի կայսեր միակ յոյսն էր իր արևմտեան դաշնակիցներու օժանդակութեամբ վերագրաւել Փոքր Ասիան և Թուրքերը վանել անկէ : Իսկ գլխաւոր ասպետները կ'երազէին գրաւումի իրաւունքով կայսերական նախկին երկրամասերը բաժնել իրենց մէջ և առանձին առանձին անկախ իշխանապետութիւններ ստեղծել : Վերջէն թէ Յոյներ և թէ արևմտեան քրիստոնեաներ դաշնակցեցան մահմետականներու հետ, որպէս զի կարենան

իրարու զէմ կռուիլ: Նիկիոյ պաշարման ատեն թուրքերու արևելեան և արևմտեան թշնամիներու յարարերութիւնը երևան եկաւ: Երբ քաղաքը անձնատուր պիտի ըլլար, Յոյները այնպէս կարգադրեցին որ նախ իրենց բանակը ներս մտնէր: Երբ ներս մտան, միացան թուրքերուն և հրամայեցին իրենց արևմտեան զաշնակիցներուն որ հեռանան:

66. ՊԱՌԱՆՏՈՒՄ ԽԱՉԱԿՐԱՅ ՄԷՋ. — «Խաչակիրներու առաջին ճշմարիտ զաշնակիցները, կ'ըսէ Բրոֆ. Ռօպէնսըն, եղան քրիստոնեայ Հայերը», որոնք օգնութեան հասան երբ անոնք Փոքր Ասիոյ երկար ու տաժանելի ճամբորդութենէն յետոյ յոգնած ու հիասթափ էին: Պալտուին Հայոց օգնութեամբ Եղեոսիան գրաւեց և հոն իր իշխանապետութիւնը հաստատեց: Խաչակիրները փոխանակ ուղղակի Երուսաղէմի վրայ քայլելու, ամբողջ տարի մը պաշարեցին ու գրաւեցին Անտիօքը, որ կարեւոր քաղաք մըն էր: Ապա, կատաղի պայքար մը սկսաւ Նորման Պոհէմոնտի ու թուլուզի կոմս Ռէյմոնտի միջև, Անտիօքի տիրապետութեան համար: Ամօթալի կռուէ մը յետոյ Պոհէմոնտ շահեցաւ և Ռէյմոնտ գրաւեց ծովեզերեայ Տրիպոլիսը, ուր հաստատեց իր իշխանապետութիւնը:

67. ԵՐՈՒՍԱԿՆԱՅ ԳՐԱՆՈՒՄԸ. — 1909ի գարնան քսան հազար խաչակիր զինուորներ Երուսաղէմը պաշարեցին: Սակայն յուսահատական էր իրենց վիճակը: Բաղաքը լաւ պարսպուած էր և իրենք մեքենաներ չունէին պարիսպները քանդելու համար. կը գտնուէին ամայի անապատի մը մէջ, ուր ոչ ջուր կար և ոչ ալ տանիք կը գտնուէր: Բարեբախտաբար ձենովայէն հասած օգնութեան մը վրայ, հակառակ ամէն դժուարութեանց, քաղաքը երկու ամիսէն գրաւուեցաւ: Խաչա-

կիրնները իրենց սովորական բարրարոտութեամբ ջարդեցին բնակիչները: Կոսմրուա Պոյնտն Երուսաղէմի իշխան ընտրուեցաւ: «Սուրբ Գերեզմանի Պաշտպան» համեա տիտղոսով: Շուտով մեռաւ և իրեն յաջորդեց իր եղբայրը Պալտուին, որ ձեռնարկեց Երուսաղէմի թագաւորութեան սահմանները ընդարձակելու:

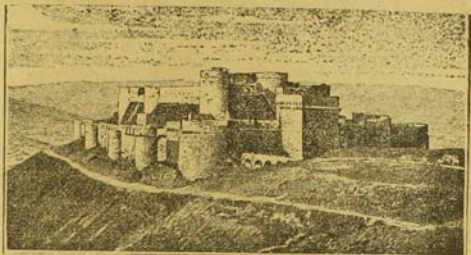
68. ՍՈՒՐԻՈՅ ԼԱՏԻՆ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — «Ֆրանք»ները^(*), չորս գլխաւոր իշխանապետութիւններ հաստատած էին Արևելքի մէջ: Ասոնք էին Եդեսիա, Անտիոք, Տրիպոլիս և Երուսաղէմի թագաւորութիւնը: Պալտուին Վենետիկցի և Ճենովացի նաւագնորու օգնութեամբ յաջողեցաւ հետզհետէ գրաւել Աքիան, Սիդոնը և բաղձաթիւ ծովափնեայ քաղաքներ, ու զանոնք միացնել իր թագաւորութեան:

Քրիստոնէութեան այս յաղթանակի լուրերը Արևմուտք հասնելով՝ հազարաւոր նոր խաչակիրներ ճամբայ ելան դէպի Արևելք (1101): Ասոնցմէ շատերը Փոքր Ասիոյ տաժանելի ճամբորդութեան ընթացքին կորսնցուցին իրենց կեանքը, և քիչերը միայն կըրցան Պաղեստին հասնիլ: Իսկ գրաւուած երկիրներու պաշտպանութեան համար պաքտաւորուած էին շարունակ կռուիլ Սարակինոսներու դէմ:

Ֆրանքները իրենց իշխանապետութիւնները յարատեւ դարձնելու համար պէտք ունէին զաղթականութիւններ հաստատել հոն և այդպէսով ոյժ մը ստեղծել: Կարելի չէ որոշապէս ըսել թէ ո՞րքան ուխտաւորները այլևս Արևմուտք չվերադարձան, այլ իրենց մնայուն բնակութիւնը հաստատեցին այս նորահաստատ իշխանապետութեանց մէջ: Անտարակոյս շատերը Սուրբ Գերեզ-

(*) Բոլոր եւրոպացիները Արևելքի մէջ ծանօթ էին «Ֆրանք» անունով:

մանին վրայ իրենց ուխտը կատարելէ յետոյ կը վերադառնային իրենց հայրենիքը, սակայն իշխանները միշտ կը յաջողէին բաւականաչափ զինուորներ պահել, Մահմետականներու յարձակումները ետ մղելու համար: Այ-

Հիւրընկալներու ամրոց (ներկայ վիճակը)

Պաղեսիս եւ Սուրիա հաստատուած Խաչակիրները բազմաթիւ ամրոցներ շինեցին: Վերի պահկերը Տրիպոլսոյ մէջ շինուած միջնաբերդերէն մէկն է, որ 1145ին Հիւրընկալներու սեփականութիւն դարձաւ: Սարաւանդի մը վրայ շինուած է եւ 300 մէքր հեռաւորութենէ մը կ'իջիսէ շրջակայ հովիտներուն վրայ: Ահարկու աշատակներով պաշտպանուած էր ցամաքի կողմէն: Դղեսակը 200 մէքր երկայնք եւ 140 մէքր լայնք ունի:

սուհանդերձ, Թուրքերը աւելի զբաղած ըլլալով իրարու դէմ ճակատելու, չէին կրնար իրենց ոյժերը համախմբել Ծրանքներու դէմ. այլապէս՝ շատ դժուար պիտի ըլլար այս ծովեզերեայ փոքրիկ երկիրը, որ միայն հինգ հարիւր մղոն երկայնութիւն և 50 մղոն լայնութիւն ունէր, պաշտպանել անոնց դէմ:

69. ՀԻՒՐԸՆԿԱԼ ԱՍՊԵՏՆԵՐԸ . — Խաչակրութեան

նշանաւոր հետեւեալներէն մէկը եղաւ դանազան կարգերու (ordre) հիմնումը—Հիւրընկալ, Տաճարական և Տեսողեան ասպետները—որոնք միացած էին խաչակրութեան շահերը պաշտպանելու համար, Ասոնք միևնոյն ատեն թէ կրօնաւոր էին և թէ դիւնուոր, ազատ էին կղերական վերարկուն կամ զրահը կրել: Հիւրընկալները խաչակրութենէն առաջ կազմուած վանական ընկերակցութիւն մըն էին, նպատակ ունենալով օժանդակել աղքատ ու հեւաւնդ ուխտաւորներուն, Վերջէն ընկերութիւնը իր մէջ ընդունեց նաև ազնուականները և դարձաւ դիւնուորական կարգ մը, պահելով միևնոյն ատեն իր նախկին նպատակը: Այս բարեդործական ընկերակցութիւնը, հին վանքերու նման, աճադին նուէրներ յաջողեցաւ հաւաքել Եւրոպայի մէջ և Պաղեստինի մէջ կանգնեց բազմաթիւ ամրացած վանքեր: ԺԳ. դարուն երբ Ֆրանքները Սուրիան պարպեցին, Հիւրընկալները իրենց կեդրոնը փոխադրեցին Հռոդոս և վերջէն Մալթա: Այս կարգը կը մտայ մինչև հիմայ և խորհրդանշանը՝ Մալթայի խաչը՝ կրելը պատիւ մըն է:

70. ՏՕ.ՃՍ.ԲՍ.ԿԱՆ.Ն.ՆԵՐԸ. — Հիւրընկալները տակաւին դիւնուորական կարգի չփոխանցուած, Ֆրանսական ասպետներու խումբ մը 1119ին իր վրան առաւ Երուսաղէմի ուխտաւորները Մահմետականներու յարձակմանց դէմ պաշտպանելու պարտականութիւնը: Ասոնց կեդրոնատեղի տրուեցաւ Թագաւորին պալատին մէջ տեղ մը, ուր նախապէս շինուած էր Սողոմոնի Տաճարը, և ասկէ մնաց Տաճարական անունը: Եկեղեցին խանդավառօրէն ընդունեց և վաւերացուց այս կարգը՝ «Տաճարի աղքատ դիւնուորները»: Ասոնք կը կրէին ճերմակ վերարկու, կարմիր խաչով, և ենթակայ էին վանական խիստ կանոններու, պարտական էին ուխտել՝ հնազանդութիւն, աղքատութիւն եւ ամուրիութիւն: Ասոնց համբաւը տարածուեցաւ Եւրոպա եւ բարձր դասու անհատներ եւ մինչև իսկ դուքսեր ու իշխաններ պատրաստ էին ուրանալու աշխարհը եւ Տաճարականներու սեւ ու ճերմակ դրօշին տակ ծառայելու Քրիստոսին:

Այս կարգը սկիզբէն արդէն աղնուապետական էր եւ շուտով եղաւ չափազանց հարուստ ու անկախ: Տաճարական հաւաքիչները ցրուած էին Եւրոպայի ամէն կողմերը, եւ առատ շարժումներ կը դրկուէին Երուսաղէմի Մեծաւորին: Անսահման քանակութեամբ դրամ, կալուածներ, եկեղեցիներ եւ մինչև իսկ քաղաքներ կը նուիրէին Տաճարականներուն: Արակոնի Թագաւորը իր

Թագաւորութեան մէկ երրորդը անոնց տուաւ, Պապը ամէն տեսակ առանձնաշնորհումներ բաշխեց, Տաճարականները տասանորդեւ տուրք չէին վճարեր, աւատական պարտականութիւններէ ազատ էին եւ եպիսկոպոսները չէին կրնար բանադրել զանոնք :

Այս պատճառաւ Տաճարականները հետզհետէ ամբարտաւան դարձան եւ իրենց վրայ հրաւիրեցին թէ իշխաններու եւ թէ եպիսկոպոսներու նախանձն ու ատելութիւնը, Մինչեւ իսկ պապն անգամ սկսաւ խորթ աչքով նայիլ անոնց, Վ. դարու ըսկիզբները պապին ու Ֆրանսայի փիլիպոս. Գեղեցիկ Թագաւորին գործակցութեամբ վերջ տրուեցաւ այս կարգին : Տաճարականները ամբաստանուեցան իբր հերձուածող ու կռապաշտ : Ասոնցմէ շատերը այրուեցան հաւատաքննութեան խորոյկին վրայ եւ ուրիշներ զնտաններ նետուեցան : Տաճարական ասպետներու կարգը քնջուեցաւ եւ անոնց կալուածները գրաւուեցան :

71. ՏՆԻՏՈՆՆԵՐՆ ԱՍՊԵՏՆԵՐԸ. — Տեւտոնեան աւպետները նշանաւոր եղան հեթանոս Բրուսիոյ գրաւումովը :

Անոնց քանքերուն շնորհիւ քրքատնէական կրօնը հաստատուեցաւ Պալթիկ ծովուն եզերքները եւ նոր պետութիւն մը հաստատուեցաւ, որուն գլխաւոր քաղաքներն էին Քէօնիկսպէրկ ու Տանցիկ :

72. ԵՐԿՐՈՐԿ ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Առաջին

խաչակրութենէն յիսուն տարի յետոյ Եղեւթա վերստին Մահմետականներուն ձեռքը ինկաւ (1144), և ասիկա պատճառ եղաւ նոր խաչակրութեան մը : Այս նոր շարժումին գլուխը կը գտնուէր Ս. Պէրնարտ, որ իր նշանաւոր ձարտասանութեամբ ամէն դասակարգի ժողովուրդ և թագաւորները յուզեց ու «Քրիստոսի զինուորներ» դարձուց : «Քրիստոնեան, կ'ըսէր Ս. Պէրնարտ, որ անհաւատ մը կը սպաննէ Ս. Պատերազմին մէջ, թող վստահ ըլլայ վարձատրութեան, և աւելի վստահ երբ ինք կը սպաննուի» : Այս խաչակրութիւնը առաջնորդեցին Ֆրանսայի Լուի Է. կրտսեր և Գերմանիոյ Քոնրատ Գ. թագաւորները :

Այս խաչակրութեան մէջ մտան բազմաթիւ մարդասպաններ ու աւազակներ : Ս. Պէրնարտ կը գրէ այս

մասին՝ «Այս անհամար բազմութեան մէջ կը գտնուին ամբարիշտներ, կրօնապիղծեր, մարդասպաններ, խարդախներ, որոնց մեկնումը կրկնակի շահ մըն է: Եւրոպա ուրախ է զանոնք կորսնցնելուն համար, իսկ Երուսաղէմ ուրախ է զանոնք շահելուն. երկու կողմին ալ օգտակար է անոնց ասկէ բացակայութիւնը և հոն ներկայութիւնը»:

Պէտք չկայ այս խաչակրութեան ճամբորդութեան և պատերազմներուն մասին գրել. բաւական է ըսել թէ զինուորական տեսակէտով պարզապէս ձախողանք մը եղաւ:

73. ԵՐԲՐՈՐԿ ԽԱՇԱԿՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Քառասուն տարի յետոյ, 1187ին, Սալահէտտին, Սարակինոսներու ամենանշանաւոր սուլթանը, գրաւեց Երուսաղէմը: Ասիկա պատճառ դարձաւ ամենակարեւոր խաչակրութեան, առաջնորդութեամբ Գերմանիոյ կայսեր՝ Յրհսկրիկ Պարսպրուսայի (չիկամօրուս), Յրանսայի թագաւորին՝ Փիլիպպոս-Օգոստոսի և Անգլիոյ թագաւորին՝ Ռիչարտ Առիւծասիրտի: Գերմանիոյ կայսրը ցամաքային ճամբան ընտրեց, սակայն Փոքր Ասիոյ մէջ դետէ մը անցած ատենը խեղդուեցաւ: Իսկ Անգլիոյ և Յրանսայի թագաւորները, որոնք նախկին հակառակորդներ էին, ծովու ճամբով դացին Աքիա, զոր պաշարելով գրաւեցին: Ներքին պատերազմներու պատճառաւ Փիլիպպոս վերադարձաւ Յրանսա, իսկ Ռիչարտ, երկար պայքարէ մը յետոյ պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն կնքել Սալահէտտինի հետ, պայմանաւ որ Սալահէտտին ամէն ղիւրութիւն և ապահովութիւն ընծայէր Երուսաղէմի քրիստոնեայ ուխտաւորներուն:

74. ԶՈՐԲՈՐԿ ԵՒ ՅԱՋՈՐԿ ԽԱՇԱԿՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԺԳ. դարուն խաչակիրները իրենց աւշադրութիւնը կեղ-

բոնացուցին զէպի Եգիպտոս, իբր կեդրոն Արաբական տիրապետութեան: Այս նպատակով Վենետիկէն ճամբայ ելլող շորբորդ խաչակրութիւնը փոխանակ Եգիպտոս երթալու, ուղղուեցաւ զէպի Կ. Պոլիս, զոր գրաւեց (1203) և յատինական թագաւորութիւն մը հաստատեց հոն: Յրէտէրիկ Բ. Ի և Յրանսայի Ս. Լուի թագաւորին կատարած խաչակրութիւնները պէտք չկայ նկարագրելու: Երուսաղէմը անվերադառնալիօրէն կորսուեցաւ (1244), թէև զայն վերստին գրաւելու յոյսեր կային. սակայն խաչակրութիւնը վերջ գտած էր ԺԳ. դարու փակումով:

75. ՏՂԱՅ ԽԱՉԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. — Չորբորդ և հինգերորդ խաչակրութեան միջև տեղի ունեցաւ Տղոց խաչակրութիւնը, Եւրոպայի մէջ շարժում մը սկսաւ գլխաւորաբար տասնէն տասերկու տարեկան տղոց մէջ, երթալու Երուսաղէմը փրկելու Մահմետականներու ձեռքէն: Երեսուն հազար Գերմանացի տղաք տաժանելի ճամբորդութեամբ մը Ալպեաններէն անցան և Հում գացին: Պապը հազիւ յաջողեցաւ այս մանուկները համոզել և իրենց տունեքը վերադարձնել, իսկ նոյնքան մը և աւելի Յրանսացի տղաք ու մինչև իսկ աղջիկներ համախումբ գացին զէպի Մարսիլիա: Այնքան անգիտակ էին Երուսաղէմի հեռաւորութեան մասին, որ հանդիպած քաղաքնին Երուսաղէմը կը կարծէին: Մարսիլիոյ մէջ ծովը յուսահատեցուց զիրենք. միայն քանի մը հազար հոգի երկու նաւերով ճամբայ ելան, սակայն նաւապետը զանոնք ուղղակի Ադրբայջանի տարաւ: Հոն այս մանուկներէն շատերը ծախուեցան գերութեան և միայն քիչերը յաջողեցան փախչելով Յրանսա վերադառնալ:

76. ԻՏԱԼԱՅԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ. — Միայն ձեռնովայի, Վենետիկի, Բիզայի Իտալացի վաճառականներուն համար Երուսաղէմը և Պաղեստինը իրենց հրապոյրը չկորսնցուցին: Անոնք էին որ իրենց նաւերով ու պաշարի մատակարարութեամբ դիւրացուցած էին Պաղեստինի գրաւումը, սակայն միշտ ալ իրենց այս օժանդակութիւնը շատ սուղ գնով ծախած էին: Երբ քաղաքի

մը պաշարման կ'օժանդակէին, զբաւումէն յետոյ ձեռք կը բերէին ամէնէն կարևոր կեդրոնը՝ իրենց վաճառատուններուն համար և հոն կը շինէին եկեղեցի, նաւահանգիստ ու ամէն բան՝ մնայուն վաճառականական կայան մը ստեղծելու համար: Այս առնուած քաղաքամասը կը դառնար սեփականութիւնը այն իտալական քաղաքին, որուն բնակիչն էր վաճառականը: Վենետիկ մինչև իսկ յատուկ կառավարիչ զրկեց Երուսաղէմ, իր վաճառականներուն ձեռք բերած քաղաքամասին կառավարութեան համար: Մարսիլիա նոյնպէս կարևոր մասեր ունէր Երուսաղէմի մէջ և ձեռնովա ալ իր բաժինը՝ Տրիպոլոսոյ դքսութեան մէջ:

Այս վաճառականութիւնը կարևոր յարաբերութիւն մը ստեղծեց Արևելքի ու Արևմուտքի մէջ: Մահմետականները Հնդկաստանէն և ուրիշ տեղերէ մետաքս, համեմեղէն, քափուր, մուշկ, մարգրիտ, փղոսկր և ուրիշ արևելեան ապրանքներ կը բերէին Պաղեստինի ու Սուրիոյ վաճառականական կեդրոնները, զորս Իտալացի վաճառականները կը տանէին Ֆրանսա և Գերմանիա: Ասով արևելեան ճոխութիւնը և շոալլութիւնը մուտ կը գործէին Եւրոպայի մէջ:

77. ԽՍՁԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ. — Խաչակրութեան հետևանքները արդէն պարզուեցան այս կարճ նկարագրականին մէջ: Հազարաւոր Ֆրանսացիներ Գերմաններ և Անգլիացիներ ծովով ու ցամաքով ճամբորդած էին Արևելք: Ասոնք ընդհանրապէս իրենց գիւղէն կամ գղեակէն դուրս երկիր մը չէին ճանչնար և զազափար չունէին աշխարհի ընդարձակութեան մասին: Այս առթիւ չիման մէջ գտնուեցան այլազան ցեղերու հետ և տեսան մեծամեծ քաղաքներ ու երկիրներ: Բնական էր թէ այս առիթը նոր գաղափարներու և տե-

սութիւններու ծնունդ տուաւ իրենց մտքին մէջ : Խաչակրութիւնը ընդհանուր զարգացում մը առաջ բերաւ Եւրոպայի մէջ : Խաչակիրները շփում ունեցան մարդոց հետ, որոնք իրենցմէ աւելի բան գիտէին և մասնաւորապէս Արաբներէն շատ բան ընդօրինակեցին : Այսուհանդերձ պէտք չէ անտեսել թէ խաչակրութենէն անկախօրէն Կ. Պոլիսէն և Սպանիայէն արդէն շատ բան ներմուծուած էին արևմտեան Եւրոպայ :

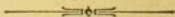
Խաչակրութիւնը մէկ խօսքով մղում տուաւ ընդհանուր զարգացման, աշխարհագրական ու ցեղագրական ծանօթութեանց տարածման, վաճառականութեան ծաւալումին, և խմացական ու զրական շարժման : Եթէ խաչակրութիւնը տեղի չունենար, Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ու յառաջդիմութիւնը չորէն պիտի կատարուէին անտարակոյս, միայն թէ այդ շարժումը կարևոր ազդակ մը եղաւ :

78. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ԵԱԶԱԿԻՐՆԵՐ. — Խաչակիրներուն և Հայոց յարաբերութեան և անոնց մեր երկրին վրայ թողած ազդեցութեան մասին պիտի խօսուի Մեր Ազգին Պատմութեան մէջ, սակայն շոտնանք ըսել թէ Խաչակիրները զօրաւոր ազդեցութիւն մը գործեցին հայկական ընկերային և քաղաքական կեանքին վրայ : Ռուբինեանց չրջանին, մանաւանդ Լեւոն Ա. թագաւորին օրով (1186-1219) Թրանքներու և Հայերու յարաբերութիւնը չափազանց ընդարձակուեցաւ : Բազմաթիւ վաճառականական դաշնադրութիւններ կնքուեցան : Պալատական կեանքը մեծ փոփոխութեանց ենթարկուեցաւ : Փոխադարձ ամուսնութեամբ և առօրեայ շփումով արևմտեան սովորութիւններ մտան մեր մէջ : Զարգացած դասակարգին մէջ լատիններէն լեզուն տարածուեցաւ և հարուստ հայ գրականութիւն մը ստեղծուեցաւ : Հայերը միշտ բարե-

կամական զգացում ունէին Ֆրանքներու հանդէպ և իրաւամբ «Սաչակրաց ճշմարիտ բարեկամները» կոչուած են: Անտարակոյս արեւելեան քրիստոնեայ ժողովուրդներէն ամէնէն աւելի Հայերն էին փափաքող խաչակրութեան յաջողութեան և Սուրբոյ Թագաւորութեանց յարատեման, իբր ճշմարիտ դաշնակիցներ՝ այլադաւան ու բարբարոս ցեղերու յարձակումներու դէմ պաշտպանուելու համար:

Մատենագրութիւն. — Emerton; *Mediaeval Europe*, chap. X. Adams, *Civilization*, chap. XI., Munro, *Mediaeval History* chap. XI. West; *Modern History*, chap. II. Hagopian; *The Relations of the Armeniens and Franks*. Malet; *Moyen Age*, pp. 200-218.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Խաչակրութեան պատճառները, 2. Պետրոս ճգնաւորը, 3. Երրորդ խաչակրութիւն և Հայերը, 4. Անտիոքի իշխանապետութիւնը եւ Հայերը, 5. Խաչակրութեան վաճառականական հետեւանքները, 6. Տղոց խաչակրութիւնը, 7. Հոյ եկեղեցին եւ Խաչակիրները, 8. Հիւրընկալ եւ տաճարական ասպետները Կիլիկիոյ մէջ, 9. Խաչակրութեան հետեւանքները:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ.

Վ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

79. Վ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ծ Ա Ի Ա Լ Ո Ւ Մ Ը. — Խաչակրութեան ատեն վանականներու թիւը զարմանալիօրէն բազմացաւ : Միեւնոյն կրօնական եռանդով, որով շատերը խաչ կ'առնէին Նրուսաղէմի փրկութեան համար, ուրիշներ ալ վանական կեանքին կը նուիրէին ինքզինքնին : Քրիստոնէութեան քարոզումը պատճառ դարձաւ որ շատերը զղջային և ուխտէին աւելի քրիստոնէավայել կեանք մը վարելու : Պետրոս ճգնաւորը, խաչակրութեան այդ եռանդուն քարոզիչը, ամենամեծ պայքարողը եղաւ աշխարհային մոլութեանց դէմ : Ամէն անգամ երբ նոր խաչակրութեան մը հրաւէր կ'ուղղուէր, կրօնական եռանդը աւելի ու աւելի կ'արծարծուէր : Ոմանք կը նախընտրէին վանքը երթալ, փոխանակ խաչակիր բանակին միանալու, որովհետև խաչակրութեան մէջ աշխարհական նպատակներ ալ կը տեսնէին : Կրօնական սէրն ու նուիրումը այնքան զօրացան որ հազարաւոր այրեր ու կիներ վանքեր քաշուեցան, ծնունդ տալով նոր վանական կարգերու և նորահաստատ վանքերու :

80. Ք Լ Ո Ւ Ն Ի . — Վանական շարժումը հասկնալու համար կարևոր է գիտնալ Պուրկանտիայ մէջ հիմնուած Քրունի վանքին կատարած դերը : Թ. դարու վերջին կիսուն վանքերը ինկած էին առհասարակ աշխարհական ազդեցութեանց տակ և կը ծառայէին իբր ազնուական փառասիրութեանց յենարան : Վանական ներքին կեանքը թուլցած էր և կրթական գործը լքուած : Այս շա-

րիքին դէմ պատուար մը քաշելու համար, պապին անմիջական հսկողութեան տակ հիմնուեցաւ Քլունիի վանքը (910)։ Ո՛չ եկեղեցական և ո՛չ ալ աշխարհական իշխանութիւնը իրաւունք չունէր միջամտելու այս վանքին կեանքին կամ դործունէութեան։

Քլունիի վանականները ենթարկուած էին Բենե-տիկտեան կանոններուն (*): Ասոնք իրենց օրուան մէկ մասը կուտային աշխատանքի, իսկ մնացեալ ժամանակը կ'անցընէին եկեղեցական արարողութեամբ, ձեռադրեր ընդօրինակելով, սուրբ կամ աշխարհական գրականու-թիւնը ուսանելով և ուսուցչութեամբ։ Շուտով Քլունի Եւրոպայի կրթական կեդրոններէն մէկը դարձաւ։ Վանքին եկամուտներուն մէկ մասը յատկացուած էր բարեգործութեան։ Շատ թշուառներ կը պատասպար-ուէին ու կ'ամօքուէին. մէկ տարուան մէջ տասնըեօթը հազար աղքատ նպաստաւորուած էին Քլունիի վանքէն։

Նախապէս երբ վանքի մը միաբանութիւնը շատ-նար, նոր վանք մը կը հիմնուէր բոլորովին անկախօրէն. առանց ո՛նէ կապակցութեան մայր վանքին հետ։ Քլու-նի այդ ուղղութեան չհետեւեցաւ. ամէն անգամ երբ միաբանութիւնը նոր վանք մը կը հիմնէր, անիկա են-թակայ էր Քլունիի մայրավանքի եպիսկոպոսին իշխանու-թեան։ Նոր հիմնուած վանքերը կ'ունենային Փոխանորդ որ պարտաւոր էին պարբերաբար տեղեկագրել մայրա-վանքը, և ընդհանուր վանահայրն ալ շարունակ կ'այ-ցելէր իրենց։ Այսպէս ԺԲ. դարու կիսուն երկու հազար վանքեր կը պատկանէին Քլունիի միաբանութեան, որուն զլուխը կը գտնուէր միայն մէկ Վանահայր։ Այս-պէսով զօրաւոր ոյժ մը ստեղծուած էր հիմնադիրներու

(*) Տե՛ս. Աղգերու Պատմ. Հատ. Բ. էջ 199.

բարենորոգչական գաղափարները իրագործելու համար :
Քլունիի միաբանութեան գլխաւոր նպատակն էր
եկեղեցին բարեկարգել և ազատել աւատական թագա-
ւորներու և աղնուականներու հակակշռէն : Անոնք կ'ու-
զէին որ Պապին իշխանութիւնը տարածուէր բոլոր քրիս-
տոնէութեան վրայ : Եկեղեցականները պէտք էր որ թօ-
թափէին բոլոր աշխարհական շահերն ու ձգտումները և
նուիրուէին եկեղեցոյ ծառայութեան : Ուստի այս միա-
բանութիւնը իր ուշադրութիւնը ուղղեց ջնջելու համար
սիմոնականութիւնը, ստիպելու քահանաները որ ամուրի
կեանք մը անցընեն, և թող չտալու որ եկեղեցական պաշ-
տօնէից ընտրութեանց մէջ աշխարհական իշխանութիւնը
ո՛րէն մասնակցութիւն ունենայ : Պաշտօնաբաշխութեան
պայքարին մէջ այս միաբանութիւնը զօրավիգ կանգնե-
ցաւ Գրիգոր Է. պապին :

81. ՔԱՐԹՈՒՍԻՉԵԱՆ ԿԱՐԳԸ . — Ս. Պրուսօ հիմեց
Քարթուզեան կարգը (1084), որ Բենետտիկտեաններէն աւելի ճգնա-
ւորական կեանք մը ստեղծել կ'ուզէր : Ս. Պրուսօ իր վանքը
հաստատեց լեռներու մէջ, հեռու մարդկային բնակութենէ : Այս
վանականները պարտաւոր էին հագնիլ մազէ շապիկ, ըլլալ չափա-
զանց սակաւակեաց, մշտապէս լուռ մտալ եւ ֆիզիքական աշխա-
տութեամբ պարապիլ : Ամէն մէկ վանական, քաշուած իր խուցին
մէջ, հոն կ'աշխատէր, հոն կ'աղօթէր եւ հոն կը քնանար : Ասոնց
մտաւոր աշխատութիւնը միակ ձեռագիրներու ընդօրինակութիւնն
էր : Քարթուզեանները շուտով տարածուեցան Եւրոպայի ամէն
կողմերը : Ժամանակի ընթացքին մէջ ասոնք թէեւ անսահման
հարստութիւն ձեռք բերին, սակայն միշտ պահեցին իրենց պարզ
կեանքը :

82. ՍԻՍՏԷՐԵԱՆ ԿԱՐԳԸ . — Քարթուզեաններու
նման էր Սիստերեան կարգը, հիմնուած 1099ին : Անդամները
պարտաւոր էին հեռու մտալ աշխարհային կեանքէ եւ խիստ ճշգ-
նաւորական կեանք մը վարել : Վանքերը կը գտնուէին քաղաքնե-
րէն հեռու, եւ վանականներու մշակութեան բաւելու չափ միայն
հող ունէին : Երբեք աշխարհական գործերու չէին խառնուեր, եր-

բէք ծխական պաշտօն եւ ուսուցչութիւն չէին ընդուներ, կրթութիւն ունենալ պահանջ մը չէր, բաւական էր որ վանական մը քանի մը աղօթքներ գոց գիտնար: Սիստէրեան եկեղեցիները չափազանց պարզ էին, ո՛չ մէկ դարդարանք, ո՛չ արձան, ո՛չ պատկեր, ո՛չ ոսկի կամ արծաթ խաչ եւ ո՛չ ալ քարէ աշտարակ, վանականները կը հազնէին բուրդէ ձերմակ վերարկու. այս պատճառաւ ասոնք կը կոչուէին ձերմակ վանականներ: Սիստէրեանները շուտով ամէնուն յարգանքին առարկայ դարձան, եւ աւելի զօրաւոր եղան քան Քրիստոսի վանականները:

Այս յաջողութիւնը Սիստէրեանները պարտական էին Ս. Պերկուսի, որ Եւրոպայի ամենազօրաւոր անձն էր: Ազնուական ընտանիքի մը զաւակ էր, իր երիտասարդութեանը՝ Սիստէրեան կարգին մէջ մտաւ և իր գթասրտութեամբ ու եռանդով Նշանաւոր հանդիսացաւ: Երեսունէ աւելի իր ընտանիքի անդամները և եղբայրները իր օրինակին հետեւեցան: Իր բացարձակ հաւատքը, նուիրումը, աղքատասիրութիւնը, իր ճարտասանութիւնն ու կարողութիւնը այնքան բարձրացուցին Ս. Պէրնարտը, որ թագաւորներու և պապերու իրաւախօնը դարձաւ: Այնքան զօրաւոր ու սուր դատողութիւն, վարչական կարողութիւն ու գիտակցութիւն ունէր, որ ամէն անգամ երբ Եւրոպայի մէջ դժուարութիւն մը ծագէր, ամէնքը Ս. Պէրնարտի խորհուրդին ու վճռին կը դիմէին: Ոչ մէկ կոչ կը մերժէր և իր պարտականութիւնը կատարելէ յետոյ անհամբերօրէն կը վերադառնար իր խուցը՝ աղօթելու: Ս. Պէրնարտ կը հաւատար թէ հաւատքը ամէն բանէ վեր է ու կրթութիւնը կարեւոր չէ, և այս տեսակէտով հակառակ էր վարժարաններու տարածումին: Բարիզի մէջ ուսանողներուն ուղղուած քարոզի մը մէջ բացազանչեց, «Փախէ՛ք Բաբելոնէն և փրկեցէ՛ք ձեր հոգիները», որուն վրայ քսանէ աւելի ուսանողներ վանական կեանքի մէջ

մտան : Ս . Պէրնարտը հասկնալ դժուար է , բայց իր կեանքը ուսումնասիրելով կը տեսնենք որ ան եզական նկարագիր և հրամայողական կարողութիւն ունէր և անտարակոյս աշխարհի մեծ մարդերէն մէկն էր : Ինք հիմնեց Քլէրվոյի տիպար վանքը , քարոզեց Երկրորդ Պաշակրութիւնը , և իր ժամանակին եղաւ Եւրոպայի ճշմարիտ խաղաղարարը : Շատ մը պատերազմներ իր միջամտութեամբ վերջ գտան : Իր յոգնաջան ու սուրբ կեանքը միշտ հիացումի և յարգանքի արժանի պիտի մնայ :

83. ՎԱՆԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԿԱՐԳԵՐ . — Կային ուրիշ բազմաթիւ կարգեր որոնք աճեցան ու բազմացան Միջին դարուն : Իտալիոյ մէջ Կամալայի կարգը այնքան նշանաւոր էր , որքան Քլոււնի Ֆրանսայի մէջ , Ֆրանսայի մէջ Կրամոն՝ հիմնուած 1073ին ազնուական Ս . Ստեփաննոսի կողմէն , յայտնի էր իբր խիստ պարզ ու ճգնաւորական կեանքի կեդրոն : Միջին դարու վանքերը ամենաժողովրդական վայրեր դարձած էին : ձորտերը իրենց աւատական վիճակը լքելով վանք կը քաշուէին , եւ շատ անգամ ալ կատաղի պատերազմիկներ իրենց մեղքերուն փրկութեան համար մէկ կամ միւս կարգին մէջ կը մտնէին : Ատեն մը երբ ոյժը իրաւունք կը համարուէր , վանքերը միայն ապաստանարան կրնային ըլլալ զրկեալներուն : Զմոռնանք որ վանական բարեգործութիւնն ալ կ'աւելցնէր վանքերու ժողովրդականութիւնը :

84. ՏԿԱՐԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ . — Որովհետեւ ժողովուրդը մեծ յարգանք ունէր վանականութեան հանդէպ , մեծամեծ նուիրատուութիւններ կ'ըլլային վանքերուն : Կարգ մը որքան մաքրակրօնութեան ու սուրբ կեանքի համբաւ կը վայելէր , այնքան աւելի կ'արժանանար առատ նուիրատուութեանց : Այսպէսով անոնք հետզհետէ անսահման հարստութիւններ դիզեցին : Այս հարստութիւնը հրապուրիչ դարձաւ փառատենջ ազնււականներու , որոնք հետզհետէ վանական կեանքի մէջ մտնել սկսան : Պարզ կեանքը անհետացաւ և պարտա-

կանութեան զգացումը նուազեցաւ վանքերու մէջ, Սիստէրեանք, հակառակ իրենց խիստ կանոններուն, անշափ հարստութեան տէր դարձան, և ձեռնարկեցին աշխարհական գործերու: ԺԳ. դարուն Անգլիոյ մէջ բուրգի գործը իրենց ձեռքն էր: Յետոյ Ժամանակի ոգին կը փոխուէր և կարելի չէր հոսանքին դէմ երթալ: Կրթասիրութիւնը և մարդկային դատողութիւնը սկսած էին զարգանալ: Եւրոպայի մէջ հարստութիւնը կ'աճէր և մարդկային ուշադրութիւնը կը դառնար այլ ուղղութեամբ: Վանականութիւնը թէև տկարացաւ, սակայն իր գոյութիւնը պահեց և ամէն դարու մէջ ալ իր որոշ տեղը գրաւած ու յարգանք վայելած է:

Մասնագրութիւն. — Tout; Empire and Papacy, chap. IX. Storrs; Bernard of Clairvaux. Milman; Latin Christianity vol. IV. pp. 301-313. Jessop; Coming of the Friars, chap. III.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Վանական կեանքը, 2. Ս. Պէր-նարտի կեանքն ու գործը, 3. Վանական կեանքը Հայոց մէջ, 4. Հայ վանքեր:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Ա .

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ն Ժ Բ . Ե Ի Ժ Գ . Գ Ա Ր Ե Ր ՈՒ Ն

85. ՊԱՊԻՆ ԻՇԵԱՆՈՒԹԻՒՆԸ . — ԺԳ . դարուն սկիզբը պատը աւելի զօրաւոր էր քան ո՛րէ թագաւոր : Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը իր ձեռքին մէջ կեդրոնացած էր : Պապերը կ'ընտրուէին ամէն դասակարգէ . կրնար ան գիւղացիի զաւակ ըլլալ կամ ազնուականի : Կըրթութիւնը եկեղեցականութեան ձեռքը ըլլալուն համար , ամէն դաստիարակութիւն ստացող մանուկ եկեղեցւոյ համար կը պատրաստուէր , և սովորաբար փայլուն կարողութիւններով օժտուած մանուկներ , ապագային իրենց առջև բաց ունէին եկեղեցական բարձրագոյն պաշտօնները , մինչև պապական աթոռը : Եկեղեցականները ամուսնացած չէին , ընտանեկան հոգեր չունէին , և չէին մտածեր իրենց ապրուստի մասին , որով իրենց ամբողջ ժամանակն ու կօրովը կը նուիրէին եկեղեցւոյ ծառայութեան : Եւ որովհետև եկեղեցականութեան նպատակը մէկ էր , ատոր համար ալ եկեղեցականութեան ոյժը անդիմադրելի էր : Այս ոյժը նախորդ դարերուն աստիճանաբար պապին ձեռքին մէջ կեդրոնացած էր :

86. ՊԱՊԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Մինչև ժԱ . դարու կէսը՝ սովորաբար պապերու ընտրութիւնը կը գտնուէր կայսրերու ձեռքը , որոնք մինչև այն ժամանակ զօրաւոր էին Իտալիոյ մէջ : Երբ եկեղեցին զօրացաւ , այն ատեն եկեղեցականները տեսան թէ բացարձակապէս անհրաժեշտ էր որ եկեղեցւոյ պետին ընտրութիւնը կատարուէր իր անդամներուն կողմէն , և զերծ ըլլար կայսեր հակակռէն : 1059ի ընտրական հրովար-

տակով, պապերու ընտրութեան իրաւունքը կարտի-
նալներու ձեռքը անցաւ:

Կարճիկալները Հռոմի և շրջակայ եկեղեցիներու ե-
պիսկոպոսներ, քահանաներ և սարկուազներն էին: Ասոնք Հռոմի եկեղեցականութեան ամենակարևոր ան-
դամներն էին և պապին խորհրդատուները: Թէ և՛ բր և
ի՛նչպէս այս տիտղոսը սկսաւ զործածուիլ, ծանօթ չէ-
միայն սա յայտնի է որ Հիլտըպրանտի ժամանակէն
սկսեալ անոնք կարեւոր տեղ մը դրաւած են եկեղեցւոյ
մէջ: Անոնց թիւը փոփոխական եղած է. ԺԲ. դարուն
կային եօթը կարտինալ եպիսկոպոսներ, որոնք Հռոմի
եկեղեցիներուն անունը կը կրէին, քսանը ութը կարտի-
նալ-քահանաներ, որոնք կը ներկայացնէին Հռոմի կա-
րևոր եկեղեցիները և տասներու թ կարտինալ-սարկա-
ւազներ:

87. ՆՈՒԻԲՐԱԿՆԵՐ. — Պապերը ուր որ անձամբ
չէին կրնար այցելել, հոն կը զրկէին իրենց ներկայացու-
ցիչ եկեղեցականներ, որոնք նուիրակ տիտղոսը կը կրէին:
Գրիգոր Է. Եւրոպայի ամէն կողմերը մշտական ներկա-
յացուցիչներ կը պահէր: Ասոնք իրենց տեղւոյն վրայ
կը նախագահէին ժողովներուն, կը վճռէին անհամաձայ-
նութիւններ և կանոնանորարար տեղեկութիւններ կը հա-
ղորդէին պապին՝ եկեղեցւոյ վիճակին նկատմամբ: Յաճախ
կարտինալներ կ'ընտրուէին իբր նուիրակ: Այս կերպով
պապերն ու կարտինալները, եկեղեցական վարչութիւնը
կեղբոնացնելով, ազդեցիկ իշխանութիւն մը ստեղծած
էին և քաղաքական զօրաւոր ազդեցութիւն մը ձեռք
բերած:

88. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆԸ. — Պա-
պերը կը վաւերացնէին արքեպիսկոպոսներու և եպիս-
կոպոսներու ընտրութիւնը: Անոնք կը վճռէին այն ան-

ձերը որոնք սրբոց կարգը պիտի դասուէին և կը քըն-
նէին ու կը վաւերացնէին մասունքները : Անոնք միայն
իրաւասութիւն ունէին արածնելու մէկը օրինաց սա-
մանէն դուրս գործ մը կատարելու , օրինակ՝ ամուսնա-
նալու աղգականի մը հետ և կամ տրուած երդումէ մը
գերծ ըլլալու : Անոնք ի վիճակի էին ո՛րէ վանք մը ե-
պիսկոպոսի մը իրաւասութենէն դուրս հանելու : Պա-
պերը կը հրաւիրէին եկեղեցական ժողովներ և կը սահ-
մանէին կանոնները : Ոչ միայն բոլոր եկեղեցական խըն-
դիրները պապին դատաւճռին կ'ենթարկուէին , այլ նաև
աշխարհական , այնպէս որ խտրութիւն կարելի չէր դնել
խնդրի մը մէջ և զխրութեամբ սահմանել թէ ո՞ր խըն-
դիրը եկեղեցական էր և ո՞րը՝ աշխարհական : Այսպէս՝
բոլոր ամուսնական ու ժառանգական խնդիրները եպիս-
կոպոսական դատարանին կը տարուէին և անկէ ալ Պա-
պական Աթոռին կ'երթային : Այս բոլորէն կարելի է զխ-
րութեամբ հետևցնել թէ ո՞րքան զբազում կար Հոռմի
մէջ , ո՞րքան եկամուտ կը ստեղծուէր և թէ ո՞րքան մեծ
էր պապին հեղինակութիւնը ամբողջ Աւրոպայի մէջ :

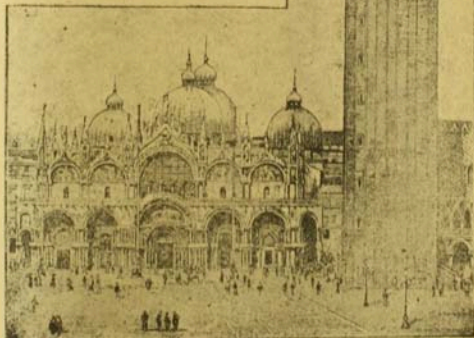
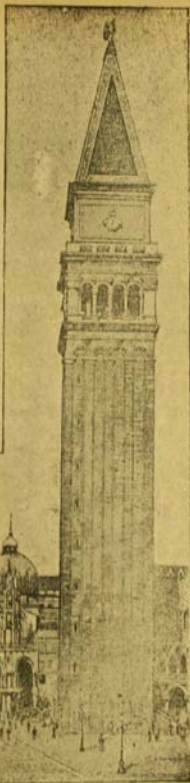
Այսպէս՝ պապը բարձրագոյն իրաւախոն էր ոչ միայն
հաւատքի և բարոյականի , այլ նաև օրինաց սահմանի
ենթակայ բոլոր խնդիրներուն մէջ : Իր իրաւասութիւնը
կը տարածուէր ամենախոնարհ հիւզակէն մինչև արքա-
յական պալատը , որովհետև թագաւորը քրիստոնեայ էր
և իր ընթացքին համար պատասխանատու էր եկեղեցիին
այնքան , որքան աննշան մէկ զիւղացին : Երբ միապետ
մը ծանր մեղք մը կը գործէր և չէր զղջար , պապը
իրաւունք ունէր զայն պատժելու : Շատ մը թագաւոր-
ներ մարդասպանութեան կամ անբարոյականութեան
համար կը դատապարտուէին : Եթէ թագաւորը կարևո-
րութիւն չտար բանադրանքին , այն ատեն ամբողջ

երկիրը կը զրկուէր եկեղեցական խորհուրդներէ, որպէս զի ժողովուրդը ստիպէր իր թագաւորը խոնարհելու պապին առջև: Երբեմն ալ պապերը թագաւորները գահազուրկ կը յայտարարէին, իրենց հրամաններուն անսաստելուն համար:

89. ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ. — Պապական այս ընթացքը միշտ գոհունակութեամբ չէր ընդունուեր, որովհետև շատերը ասիկա կը համարէին պետական իրաւանց դէմ ոտնձգութիւն: Գրիգոր Է. գահազուրկ ըրաւ Հէնրի Դ. և Իննովկէնտիոս Դ. ն ալ Ֆրէտէրիք Բ. ր, բայց շատերը պապերու այս ընթացքը կը դատապարտէին, ընդունելով մէկտեղ թէ Եկեղեցւոյ պետը իրաւունք ունի յանցաւոր թագաւոր մը պատժելու իր մեղքերուն համար, սակայն ոչ թէ անոր աշխարհական իշխանութիւնը կաստել: Իսկ պապերը և եկեղեցականները ընդհակառակը կը պնդէին թէ գահազրկումը անհրաժեշտ է երբ թագաւորը զղջում չի յայտներ, և թէ Եկեղեցին բարձր է աշխարհական իշխանութենէն: Միապեաներ ու իշխաններ, որոնք միայն երկրային մարմնոյ վրայ կ'իշխէին, կ'ըսէին, ենթակայ են պապին, որ տէրն է արքայութեան բանալիներուն, և մարդկային հոգիները անկէ կախում ունին: Ըստ եկեղեցականութեան՝ Պապը արեգակն էր, իսկ թագաւորը լուսինը որ իր լոյսը արեգակէն կ'ընդունի: Աւատական գաղափարին համեմատ, թագաւորը իր թագաւորութիւնը Աստուծոյ ընդունած էր իրր աւատ, և որովհետև սրտն ալ Աստուծոյ ներկայացուցիչն էր այս աշխարհին վրայ, ուրեմն իրաւունք ունէր թագաւորէն առնելու կամ տալու իր իշխանութիւնը: Կային թագաւորներ որոնք կ'ընդունէին այս տեսակէտը, և կային ուրիշներ ալ որոնք պարտաւորուած էին, հակառակ ըլլալով մէկտեղ, լուս

Ս. Մարկոսի զաւիթին մէջ եր ուր
 սեղի ունեցաւ 1177ին, Աղեմսանդր Գ.
 պապին եւ Երեւոյի Գարսարուսայի
 հաշտութիւնը: Սարսառակին մէջ ա-
 զուցում երեք կարմիր սարսառեր կը
 մասնանշեն այն սեղը ուր պապը կը
 սպասէր կայսեր: Նախորդ թորոյին
 այժմու վիճակը լուներ: Բայց եկեղեցի-
 ին շինելը ծածկող գերեզմանը այն ա-
 սեն շինուած էին: Այս եկեղեցին շին-
 ւած է ԺԱ. դարուն: Հոստակալն եւ
 Բիզանդական նարսարակնութեան
 խառնուրդ մըն է, ունի բանկագին
 մարմարեանք աւելի քան հինգ հարիւր
 սիւներ. ներքին մասը ամբողջովին
 ծածկուած է ոսկեգոծ մօզաիքներով եւ
 մարմարեանով: Ս. Մարկոսի եկեղեցին
 արտաքին կարգի շինուածն մը ունի:

Այս կողմը կը գտնուի Սուրբ Մար-
 կոսի զանգակահանութիւնը. եկեղեցիէն թո-
 յորովին անջատուած, ու 1329ին շին-
 ւած է եւ 98 մետր բարձրութիւն ունի:

Ս. Մարկոսի եկեղեցին Վենետիկի մէջ

թեամբ ընդունիլ: ԺԳ. դարուն պապին հեղինակութիւնը այնքան զօրացած էր որ գրեթէ բոլոր թագաւորներուն գերիխանն էր:

90. ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐ. — Բոլոր թեմերու մէջ հաստատուած էին եկեղեցական դատարաններ, ուր կը տեսնուէին եկեղեցւոյ հետ առնչութիւն ունեցող դատեր: Կղերական մը չէր կրնար դատուիլ աշխարհական դատարանին առջև: Նոյն իրաւունքը կը վայելէին խաչակրութեան մասնակցողները և բոլոր ուսանողները: Քրիստոնէական հաւատքի ու խորհուրդի հետ կապակցութիւն ունեցող բոլոր խնդիրները, սուրբ տեղերու մէջ գործուած ոճիրները, բոլոր եկեղեցական կանոններու զեղծումը և երդմնազանցութիւնը այս դատարաններուն կը ներկայացուէին: Ընդհանրապէս, գրեթէ ամէն դատ կարելի էր ներկայացնել եկեղեցական դատարանին: Օրինակի համար, եկեղեցին արգիլած էր տոկոս վճարել, այնպէս որ ո՛րէք փոխառութեան խնդիր կարելի էր այդ դատարանը տանիլ:

Յաճախ զուտ աշխարհական դատ մը օրէնքով կարելի էր ներկայացնել թէ՛ արքայական և թէ՛ եկեղեցական դատարանին, որովհետև կրնար ըլլալ որ աշխարհական խնդրի մը մէջ դատուող կողմերը երդումով մը կապուած ըլլային: Թագաւորներն ու ազնուականները ամէն ճիգ կը թափէին որ խնդիրները իրենց դատարաններուն մէջ դատուին, որովհետև դատական եկամուտները և տուգանքները կարևոր գումար մը կը ներկայացնէին: Յաճախ դատուող կողմերէն մէկը կամ միւսը կը նախընտրէր եկեղեցական դատարանը, որովհետև թէ՛ աւելի ուղիղ դատավարութիւն կար և թէ՛ պատիժները համեմատաբար նուազ խիստ էին: Քաղաքային դատարաններու մէջ մահու պատիժը կամ անդամահատումը

սովորական էր, մինչ եկեղեցական դատարանը արգիլած էր ս'եէ պատիժ որ կաթիլ մը արիւն թափելու պատճառ կ'ըլլար: Մինչև ժ.Ֆ. դար ս'եէ խնդիր կամ պայքար գոյութիւն չունէր քաղաքային և եկեղեցական դատարաններու միջև, ընդհակառակը փոխադարձաբար կ'օժանդակէին իրարու: Սակայն այդ թուականէն յետոյ աշխարհական իշխանութիւնը սկսաւ նախանձոտ աչքով նայիլ և իր իրաւանց մէջ ռոնձգութիւն համարել եկեղեցական դատարանը: Անդլիոյ մէջ Հէնրի Բ. ի և Թովմաս Պէքէդի պայքարին բուն պատճառը այս խնդիրն էր, որուն պատմութիւնը պիտի ընենք հետագայ էջերուն մէջ (§ 160):

91. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔԸ. — Եկեղեցական դատարաններու մէջ գործադրուող օրէնքը կանոնական օրէնքն էր: Այս օրինաց գլխաւոր աղբիւրներն էին, սովորութիւնները կամ անդիր օրէնքը, Սուրբ Գիրքը, եկեղեցական հայրերու գրութիւնը, եկեղեցական ժողովներու դրած կանոնները, և պապական վճիռները: Ժ.Ֆ. դարուն Կրասիան անուն Իտալացի նշանաւոր վանականը այս բոլորը հաւաքեց օրինագրքի մը մէջ (Decretum): Այս գործը այնքան հեղինակօրէն հաւաքուած ու դասաւորուած էր որ շուտով ընդունուած կանոնական օրինագիրքը դարձաւ: Պապական վճիռներով նոր օրէնքներ կը հրատարակուէին և ժամանակ առ ժամանակ ասոնք կ'աւելցուէին այդ հաւաքածուին վրայ:

92. ՀԵՐԵՏԻԿՈՍՆԵՐ. — Եկեղեցւոյ նիւթական և բարոյական զօրացումը առաջ բերաւ հակառակօրդներ, ժամանակին վանական ոգիով տողորուած ոմանք կը պահանջէին որ եկեղեցին կրկին իր նախկին առաքելական պարզ ու ազքատ կեանքին դառնայ: Խաչակրութիւնը առիթ մը եղած էր ուրիշ կրօններու հետ ծանօ-

Թանալու և գիտակցութեան զարթնումի: Շատերու մտքին մէջ արդէն սկսած էին խորհրդածութեան առարկայ դառնալ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները: Արեւելքէն ներմուծուած էին նոր գաղափարներ, որոնք հակառակ էին ընդունուած վարդապետութեանց: ԺԲ. և ԺԳ. դարերուն առաջ եկան հերետիկոսներ, զորս կարելի է երկու դասի բաժնել՝ Հակասաւորողականիք (Antisacredotalists) և Մանիկեանիք (Manicheans):

Նոր քարոզիչներ երևան եկան որոնք կ'ուսուցանէին թէ՛ կղերականութեան հնազանդիլը քրիստոնէութեան անհրաժեշտ պայման մը չէ: Ասոնք թէև տեսակէտներով իրարմէ կը տարբերէին, սակայն կարելի է զանոնք հակաարարողականներ անուանել, թէև անոնք ծանօթ են նաև Լիօնի պիսակները և ուրիշ անուններով: Վերջէն ասոնք Տողոքականութեան խառնուեցան: Իսկ Մանիկեանները արևելեան երկու ոյժի գաղափարը իւրացուցած էին, այսինքն Բարի և Չար, որոնք յաիտենական պայքարի մէջ էին և թէ Չարը ստեղծած էր ամբողջ նիւթական աշխարհը: Ասոնք տարածուած էին Հարաւային Եւրոպայի մէջ և ինքզինքնին կ'անուանէին Մաքրակրօն (Cathari): Հարաւային Ֆրանսայի մէջ, ուր ամէնէն բազմաթիւ էին ասոնք, ծանօթ էին Ալպիկէնսեանք (Albigenses) անունով: Աւելորդ է ըսել թէ ասոնք եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը չէին ճանչնար:

93. ՀԱՆՈՒՄԱՆՔ ՀԵՐԵՏԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴԷՄ.—

Այսպէս հերետիկոսութիւնը կը տարածուէր այն ատեն երբ քրիստոնեայ Եւրոպան ամէնէն աւելի միութեան պէտք կը տեսնէր հասարակաց թշնամիին դէմ: Սալահէտաին գրաւած էր Երուսաղէմը, և եկեղեցին ամէն կերպ կ'աշխատէր կրօնական խանդավառութիւն մը ստեղծելու Երուսաղէմի ազատման ի նպաստ: Սպանիոյ մէջ Ալժոհաս-

եանք կը սպառնային կործանել այս քրիստոնեայ պետութիւնը: Հիւսիսային Գերմանիոյ մէջ և ուրիշ տեղեր Գրիստոնեաները կը մաքառէին հեթանոսներու դէմ: Հերետիկոսները կը բաղմանային: Խտայիոյ մէջ կարգ մը քաղաքներ անոնց ձեռքը անցած էին, իսկ հարաւային Ֆրանսայի մէջ այնքան զօրացած էին որ աւատական իշխաններ արդէն հաշտ աչքով կը նայէին անոնց: Ասոնք կը մերժէին տասանորդ վճարել և եկեղեցական իշխանութիւնը ճանչնալ, որով սպառնալիք մը դարձած էին եկեղեցւոյ աշխարհային իշխանութեան դէմ, որ իր զօրացման շրջանին մէջն էր: Եկեղեցին վտանգ մը տեսաւ անոնց մէջ և կը վախնար որ եթէ չջնջուին անոնք կրնան տարածուիլ ամբողջ Եւրոպայի մէջ: Ասոնք կը դասուէին արիականներու, մահմետականներու, հրեաներու և հեթանոսներու կարգին: Հալածանք մը սկսաւ հերետիկոսութեան դէմ. այլևս անոնց անհատական բարոյականը չէր որ խնդրոյ առարկայ դարձած էր, այլ եկեղեցւոյ շահը կը պահանջէր զանոնք ջախջախել: Կրօնական ներողամտութեան ոգին գոյութիւն չունէր:

94. ԵԱԶԱԿՐՈՒԹԻՒՆ ՀԵՐԵՏԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԴԷՄ.—

Կարոն և Ռոն գետերու միջև տարածուող երկիրը, որ կը կոչուէր Լանկլոսօֆ, հերետիկոսութեան կեդրոնը դարձած էր և բնակչութեան մեծամասնութիւնը Ալպիկէնսեան էին: 1208ին Թուլուզի կոմսը, որ բանադրուած էր, սպաննել տուաւ պապին նուիրակը: Ասիկա ընդհանուր յուզում առաջ բերաւ: Իննուվկէնտիոս Գ. պապը վերստին բանադրեց Թուլուզի կոմսը՝ Րիչմոնտը, անոր հալատակները զերծ յայտարարեց հաւատարմութեան երդումէ և հրաւէր կարգաց բոլոր Գրիստոնեաներուն անոր դէմ քայել և անոր կալուածները զբաւել: Յաջորդ տարին 50,000 հոգինոց բանակ մը, պապին նուիրակին առաջ-

նորդութեամբ, Լանկրտօք մտաւ և նմանը չտեսնուած
աւերներ գործեց: Բնակիչները այրեցին, գիւղերը կրակի
տուին, մէկ քաղաքի մէջ միայն 5000 կին, տղայ և
այր սպաննեցին: Այս կռիւը շարունակուեցաւ մինչև
1229, երբ Թուլուզի կոմսը անձնատուր եղաւ և իր երկ-
րին մեծ մասը թագաօրին յանձնեց: Իրապէս այս պայ-
քարին մէջ թագաւորն էր որ օգտուեցաւ, իր իշխանու-
թիւնը տարածելով Հարաւային Ֆրանսայի անկախ ա-
ւատապետութեանց վրայ:

95. ՀԱՆԱՏԱՐՆՆՈՒԹԻՒՆ. — Թուլուզի մէջ
հերետիկոսութիւնը ջախջախուած էր, բայց ջնջուած
չէր: Ֆրէտէրիք Բ. (1220-1239) բազմաթիւ հրովար-
տակներով հրաման տուաւ խարոյկի վրայ այրել և ինչ-
քերը գրաւել այն անձերուն, որոնք եկեղեցւոյ կողմէ
դատապարտուած էին իբր հերետիկոս: Ասիկա հետզհետէ
օրէնք դարձաւ նաև ուրիշ երկիրներու մէջ: Եկեղեցին
ալ աստիճանաբար հաւատաւնուրէն սխտեմ մը ստեղ-
ծեց: Երբ անձի մը մասին կասկած կար, շարչարանք-
ներու կ'ենթարկէին զայն որպէս զի խոստովանէր իր
յանցանքը, — հերետիկոսութիւնը: Անոնք որ կը դատա-
պարտուէին իբր անուղղայ հերետիկոս, կը յանձնուէին
աշխարհական իշխանութեանց, խարոյկի վրայ այրուելու
համար: Իսկ այն հերետիկոսները որոնք զղջում կը յայտ-
նէին, կը դատապարտուէին ցկեանս բանտարկութեան,
խարազանի հարուածներու, ուխտազննացութեան և մին-
չև վերջ կարմիր խաչ կրելու իրենց վերարկուին վրայ:
Հաւատաքննութիւնը սարսափ կ'ազդէր ամէնուն, որով-
հետև դատավարութիւնը գազանի տեղի կ'ունենար:
Թագաւորները շահ ունէին հաւատաքննութեան մէջ, ո-
րովհետև դատապարտեալներու կալուածները յարքունիս
կը գրաւուէին: Հաւատաքննիչները պատասխանատու

էին միայն պապին . իրենցմէ կը պահանջուէր ըլլալ անկողմնակալ , գիտուն , և ո՛րէք վրէժխնդրութեան կամ ազահութեան նպատակէ զերծ : Սովորաբար հաւատաքննիչները կ'ընտրուէին Տոմինիկեան և Ֆրանչիսկեան վանական կարգերէն :

96. ՏՈՄԻՆԻԿԵԱՆՔ . — Տոմինիկեանները հետեւողներն էին Ս . Տովինիկոսին , որ աստուածաբանութեան ուսումը լրացնելէ յետոյ , ինքզինքը նուիրեց Լանկրատօքի մէջ հերետիկոսները հաւատքի բերելու գործին : Անկեղծ , եռանդուն էր իր գործին մէջ և իր ընթացքը շատ գրաւիչ : 1214ին Ս . Տոմինիկոս իր շուրջը հաւաքեց հետևողներու խումբ մը , կուսելու համար սխալ վարդապետութեանց դէմ : 1215ին պապը վաւերացուց այս կարգը , որոնք ընդունեցին Ս . Օգոստոսի կանոնները : Ասոնք պարտաւոր էին աստուածաբանութիւն ուսանիլ քարոզելու համար և այս պատճառաւ կը կոչուէին « քարոզիչ եղբայրներ » (friars) :

Տոմինիկեան եղբայր մը « եղբայրները » , ընդամէնը յատանըվեց հողի , ցրուեցան Սպանիա , Ֆրանսա և Իտալիա , քարոզելու համար : Ընդհանուր ոգևորութիւն մը առաջ բերին և շատերը այս կարգին մէջ մտան : 1221ին վաթսուն Տոմինիկեան վանքեր հիմնուած էին Եւրոպայի զանազան կողմերը , և վանականները առհասարակ մեծ յարգանք կը վայելէին շնորհիւ իրենց

գիտութեան ու բարեսիրութեան : Հաւատքը քարոզելու
և հերետիկոսութեան դէմ պայքարելու համար Տոմինիկե-
եանները մեծ օժանդակութիւն ըրած են եկեղեցիին :

97 . ՅՐԱՆՆՅԻԱԿԵԱՆՔ . — Ֆրանչիսկոս Ասիզ
(ծն . 1182) քսան տարեկանէն սկսեալ ինքզինքը նուիրեց
աղքատութեան և ուրիշներու ծառայութեան : Եռ-
նարհ էր ան , համբերող , գթած և միշտ զուարթ : Իր
գլխաւոր յատկանիշն էր սէր մարդկութեան , մասնաւորապէս
աղքատներու և տառապողներու հանդէպ : Հե-
տըզհետէ քիչեր միացան իրեն , որովհետև իր կանոնն էր
մեալ բացարձակապէս աղքատ , և «եղբայրները» պարտա-
կան էին իրենց աշխատանքով ապրիլ , հետիոտն ճամ-
բորդել և հաւատք քարոզել : 1215ին պապը վաւերա-
ցուց այս կարգը , և քանի մը տարի յետոյ այնքան
տարածուեցաւ որ հազարաւորներ միացան Ս . Ֆրանչիսկոսին :

Ֆրանչիսկեանները իրենց գլխաւոր ուշը կեդրոնա-
ցուցին հիւանդներ խնամելու և բորոտներ պատսպա-
րելու : Անոնք մեծ սիրոյ և յարգանքի արժանացան և
շատերը անոնց քարոզութեան հետեւանքով զղջում
յայտնեցին : Բռնութեան և բրտութեան այս շրջանին ,
Ֆրանչիսկեանները քրիստոնէական առաքինութեանց ,
սիրոյ , գթութեան , համբերութեան և անձնուրացու-
թեան օրինակներ էին : Իրենց համար վախ գոյութիւն
չունէր . հեթանոսներու և մահմետականներու մէջ կ'եր-
թային քրիստոնէութիւն քարոզելու համար : Ֆրանչիս-
կոս ինքը Սուրիա գնաց :

Տոմինիկեան և Ֆրանչիսկեան եղբայրները հետզհե-
տէ տարածուեցան , սակայն , դժբախտաբար , ժամանակի
ընթացքին , ուրիշ վանական կարգերու նման , հարս-
տութիւն գիղելով ասոնք ալ անկման շրջանի մը մէջ

մտան: Այսուհանդերձ ժԴ. դարուն իմացական գերազանցութեամբ և բարեգործութեամբ կը փայլէին այս թափառիկ (mendiant) կարգերը:

Մտենագրութիւն. — Sabatier; St. Francis, chap. III. V. Lea; Inquisition vol. I. pp. 243—268. Cutts; Parish Priests, chap. XXXII. Prevost; L'Eglise et les campagnes au Moyen Age. Malet; Moyen Age, pp. 166—180.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Հերետիկոսութիւն: 2. Պաշտօնականք: 3. Հաւատաքննութիւն: 4. Ս. Ֆրանչիսկոսի կեանքն ու գործը: 5. Եկեղեցւոյ սլոբ Միջին դարուն: 6. Եկեղեցական օրէնք և դատարանները: 7. Հայ եկեղեցին Միջին դարուն: 8. Միսիթար Գօշ. 9. Ներսէս Շնորհալի և Ներսէս Լամբրոնացի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ.

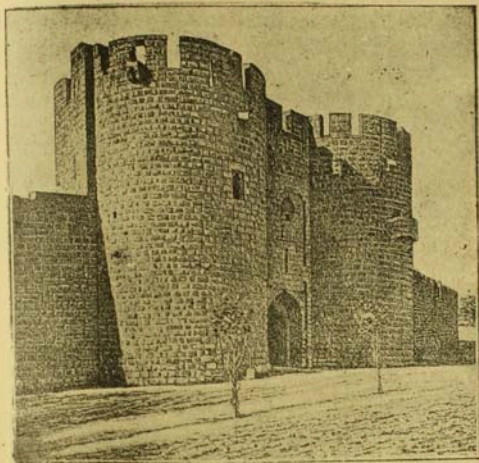
ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ Ժ. ԵՒ ԺԳ. ԳԱՐԵՐՈՒՆ

98. ԳՂԱՆԱ. — Թ. և Ժ. գարերուն էր որ զըզ-
հակներ սկսան շինել իրր աստատանարան և պաշտպա-
նութեան վայր արշաւանքներու դէմ: Նախնական
գղեակները սովորաբար փայտաշէն էին և ենթակայ
հրդեհի: Աւատական իշխանները դիւրութեամբ կ'այրէին
աստատմբ աւատառուին գղեակը: Հետզհետէ սկսան
քարով գղեակներ շինել և ԺԲ. ԺԳ. գարերուն
առհասարակ բոլոր գղեակներն ալ քարաշէն էին:

Դղեակները սովորաբար կը շինէին ժայռերու կա-
տարը, կղզիի մը վրայ և կամ ճանճային վայրերը, որ-
պէս զի թշնամիին մուտքը դժուարանար: Դղեակը
գրաւելու համար պաշարողները երկու միջոց ունէին,
կամ պաշարման մեքենաներով պարիսպները քանդել և
կամ սովամահ ընել պաշարեալները: Դղեակին դիրքը
կը դժուարացնէր մեքենաներու մինչև պարիսպներուն
առջևը բերուիլը, իսկ սովի դէմ պաշտպանուելու հա-
մար, գղեակներուն մէջ ահագին քանակութեամբ պա-
շար կ'ամբարէին, և կային որ գաղտնի ներքնուղիներու
միջոցաւ հաղորդակցութիւն ունէին դուրսի հետ: Դըզ-
հակ մը ունէր երկու կարգ քարաշէն ամուր պարիսպ-
ներ բազմաթիւ աշտարակներով: Մուտքին դուռը եր-
կաթապատ էր: Պարիսպներուն շուրջ խրամներ կային.
միայն դրան առջև կը գտնուէր շարժական կա-
մուրջ մը:

Դղեակը ներքնապէս բազմաթիւ բաժանումներ ու-
նէր: Բնակարանը ուր կ'ապրէր ասպետը, ամբարը:

բանար, ախոռը և բակը: Ընդարձակ դղեակներ ունէին նաև ներքին պարտէզներ, որոնք բանջարամշակութեան

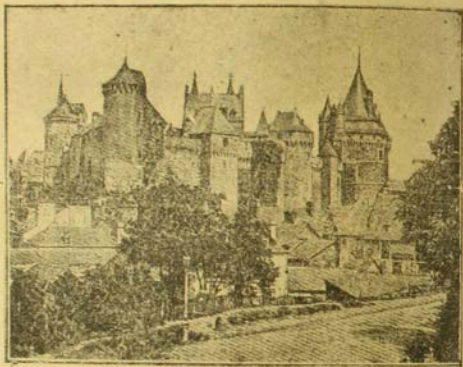

Գղեակի մուտք (Ճ.Վ. դար)

Այլ էլ ձախ կը ծեսնուին պարիսպին մասերը: Իսուր կը բացուի երկու ասանկանոր աշտարակներու միջև: Նախ քան դուռը փոս մը կար որ այժմ չկցուած է եւ անցնելու համար շարժական կամուրջ մը: Իրան աշակողմի փարերուն մէջ կը նշմարուին այն անդերք որոնցմէ կ'անցրնէին կամուրջը բռնող զերանները: Աշտարակներուն դիմէր, դրան մէկ մի կողմէն դուռս ցցուած կը ծառայէր փոքրնի պաշտպանութեան:

համար էին: Կար նոյնպէս աղբիւր մը կամ հօր մը, որպէս զի պաշարման ատեն ջուրի նեղութիւն չկրէին: Սովորաբար դղեակին մէջ կար նաև մատուռ մը:

99. ԱՍՊԵՏՆԵՐՈՒՆ ԶՐԱՂՈՒՄԸ . — Դղեակին տիրոջ, ասպետին, գլխաւոր զբաղումն էր մատակարարել իր կալուածները, կառավարել իր հպատակները,

Վիքրէի Դղեակ

(ԺԴ. եւ ԺԵ. դարու ամրութիւններ)

Վիքրէի դղեակին շինութիւնը սկսաւ ԺԴ. րդ դարուն եւ վերջացաւ ԺԵ. դարուն: Միջնորմները եւ աշտարակները իրենց զագաթներուն վրայ ամրացուած են քարաշէն մշակայ ամրութիւններով: Ասկի զայ աշտարակներու սարահարթերը ծածկուած էին շիջոցի մեղով սանիքներով: Վիքրէ կը պարունակէ կարգ մը հին տուներ եւ իր փողոցներուն մեկ մասը պահած են իրենց միջնադարեան ձեւեր:

պատերազմիլ և որսորդութիւն ընել: Աւատական ասպետը ունէր իր դատարանը և իր պարտաւորութիւնն էր հսկել ժողովուրդի անդորրութեան: Որսորդութիւնը կարելի էր, որովհետև ասպետին ապրուստին

մասը կը կազմէր: Ժ. և ԺԱ. դարերուն ասպետին գըլ-խաւոր զբաղումն էր պատերազմի: Կոխ կար թագաւորի և ապստամբ ասպետներու միջև, և մշտական կոխ իւրաքանչիւր ասպետի միջև: Մասնաւորապէս Յրանսայի մէջ երկիրը աւերակ դարձած էր այս կոխներէն, ժողովուրդը ընկճուած ու նուազած էր սրածութենէ ու սովէ և մինչև իսկ մարդակերութեան դէպքեր տեղի ունեցան 1000 թուականին:

Եկեղեցին մասնաւոր ճիգեր ըրաւ բարեփոխելու համար այս վիճակը, և 589էն յետոյ շատ մը եկեղեցական ժողովներով որոշուեցաւ բանադրել անոնք որոնք բռնութիւն ի գործ կը դնէին կղերականներու, կանանց, գիւղացիներու և վաճառականներու դէմ: Ասիկա կը կոչուէր Ասուծոյ խաղաղութիւնը. և որպէս զի գործնական արդիւնք ունենայ, եկեղեցին խաղաղութեան դաշնակցութիւններ հիմնեց, օգնելու համար եկեղեցւոյ այս ձեռնարկին: 1027ին եկեղեցին հրատարակեց նոր օրէնք մը՝ Ասուծոյ Զինադատարը, որով կ'արգիլուէր տարուան մէջ նշանակուած որոշ օրերուն պատերազմ ընելը: Նախապէս կիրակի օրերը միայն զինադատարի օրեր էին, ապա, եկեղեցական տօները, պահքը և ուրիշ օրերը աւելցուեցան, այնպէս որ վերջէն տարուան մէջ միայն ութսուն օր արտօնութիւն կար պատերազմելու: Այսուհանդերձ եկեղեցին միշտ ի վիճակի չէր օրինազանց ասպետները հնազանդեցնելու այս օրէնքներուն:

100. ԿՐՆԵՐՈՒ ԶՐԱՂՈՒՄԸ. — Ազնուականի մը կինը բազմաթիւ պարտականութիւններ ունէր կատարելիք: Նախ պարտաւոր էր մետաքս և վուշ հիւսել և իր ու ամուսնին հագուստը կարել: Աւելի հասարակ գործերը կը կատարէին ծառաները, ազնուական տիկնոջ հսկողութեամբ: Զարդարուն ձեռագործները (tapisseries)

մասնաւոր ուշադրութիւն կը դրաւէին, և անոնցմով կը զարդարէին դղեակին սրահներն ու եկեղեցիները: Ասոնց վրայ կը գտնուէին կռիւներու, մարդոց և կենդանիներու պատկերներ: Ասկէ զատ տիկինը պարտական էր բժշկական զիտեղիքներ սորվիլ, դղեակին հիւանդները խնամելու համար: Վերջապէս ան ընտանեկան կեանքի ընդհանուր վարիչն էր և ամուսինն բացակայութեան ժամանակ կը կառավարէր դղեակը. երբեմն ալ կը պարտաւորուէր արտաքին յարձակումներու դէմ պաշտպանուիլ: Ազնուականին դուստրը իր փոքրիկ հասակէն սկսեալ կը պատրաստուէր այս կեանքին համար:

101. ԱԶՆՈՒԱԿԱՆԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ. — Ազնուականին զաւակն ալ խնամով կրթութիւն կը ստանար, ապագային քաջ ասպետ մը ըլլալու համար: Մանուկ հասակէն վարժութիւններ կ'ընէր վազելու, մազըլցելու, ցատկելու, լողալու, ձիավարելու, աղեղ նետելու և նիզակ շարժելու: Կրթութիւնը կը սկսէր սովորաբար երբ տղան տասներկու տարեկան էր: Առհասարակ ազնուականներու զաւակները աւատապետին տունը կը զրկուէին կրթութիւն ստանալու համար: Հոն անոնք մանկկաւիկի դեր կը կատարէին, ասդին անդին կը զրկուէին իրր պատգամատար, վահանն ու զէնքերը կը մաքրէին, սեղաննին կը սպասարկէին և իշխանին կը ծառայէին կռիւներու ատեն: Անոնք կը սորվէին զէնքի գործածութիւն և ձիավարութիւն: Նոյնպէս անոնք տաղեր կը շինէին, մասնաւոր պարագաներու արտասանելու համար:

102. ԱՍՊՆՏՈՒԹԻՒՆ. — Երբ ազնուականին զաւակը չափահաս ըլլար և արժանաւորութիւն ցոյց տար. ասպետութեան աստիճան կը արուէր անոր: Ասպետութիւնը արժանիքի հատուցումն էր, և մինչև իսկ թա-

գաւորին որդին եթէ արժանիքը չունենար, ասպետութեան իրաւունքէն կը զրկուէր: Գերմանական հին սովորութիւն մըն էր չափահասութեան տարիքին հրապարակային հանդէսով մը զէնք տալ երիտասարդներուն: Եկեղեցին ընդունած էր այս սովորութիւնը և միջոց մը դարձուցած էր զայն՝ ազնուականութիւնը իր հակակշռին ենթարկելու համար: Եկեղեցական արարողութիւններ կը կատարուէին ասպետութեան տիրոջ քաջաման առիթներուն, և ասով կարգ մը պարտականութիւններ կը դրուէին ասպետներու վրայ: Կղերականութիւնն ու ասպետութիւնը իրարու նման կը համարուէին, որովհետեւ երկուքն ալ կ'ուխտէին «ծառայելու» եկեղեցիին:

Ժ.Վ. դարու ասպետի զրահ

Արարողութեան ատեն ասպետ մը սուր կը կախէր նորընծային կողքին և կ'ողջագուրուէր անոր հետ՝ ՚ի նշան ասպետութեան և ազատութեան. իսկ նորընծան կը ցուցադրէր զէնքի գործածութեան իր կարողութիւնը: Այս պարզ արարողութեան վրայ հեազհետէ նորանոր արարողութիւններ ալ բարդուեցան: Նախ ապագայ ասպետին սուրը եկեղեցւոյ խորանին վրայ կը դրուէր. թեկնածուն, քաղնիք երթալէ ետք, եկեղեցին կ'երթար ծնկաչօք ամբողջ գիշեր մը կ'աղօթէր և

վերագրահր, շատ հանգրհանայ, մեշիկն ջջար կ'անցնի զինք ծածկող ասուեայ հագուեսք. ազդեեր, առնկներն ու ծունկերը պահպանուած են մեծապեայ տախտակներով: Ասպետին գօտիկն կատուած է սուրը, մեշիկը՝ տախտակ մը կը կրէ ընտանեկան զինանշանները:

և կը հսկէր իր սուրին . ապա կ'երդնուր հաւատարիմ ձնայ ասպետական պարտականութեանց :

103. ԱՍՊԵՏԻՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ . —

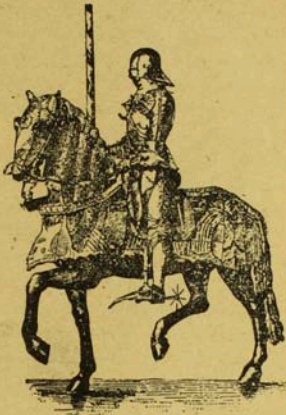
Սովորաբար աւատապետն էր ասպետութիւնը տուող, հետեւաբար ասպետին պարտականութիւնները աւատառուին պարտականութիւններն էին, միայն աւելի գաղափարական : Ասպետ մը պէտք է ըլլար անաղարտ, քաջ, առատաձեռն և հաւատարիմ . պարտական էր պաշտպանել տկարները, պահել իր խոստումը, և պաշտպանել իր պատիւը :

Ասպետութիւնը իրաւ է թէ բարձր գաղափարներ ներմուծեց ընկերութեան մէջ, սակայն ասպետները հաւատարիմ չէին իրենց կոչումին : Ասպետները անգթութեան և դաւաճանութեան անհամար արարքներու մէջ կը գտնուէին : Միայն վերջին դարերուն էր որ Պայսրի նման (1476-1523) քաջ ու վեհանձն ասպետներ երևան եկան : Պայսր իր ժամանակին կը կոչուէր le chevalier sans peur et sans reproche : Սակայն ասպետական գաղափարները, նուիրագործուած եկեղեցիէն և երգուած հանգերգուներու (troubadours) կողմէն, ահագին ազդեցութիւն գործեցին բարքերու վրայ :

104. ԿԵԱՆՔԸ ԳՂԵԱԿԻՆ ՄԷՋ . — Դղեակին

մէջ խաղաղութեան աստն խաղի ու հաճոյքի օրեր կ'անցընէին : Պարը սովորական էր : Մեծ դղեակներու մէջ կը պահէին նաև «խեղկատակներ», ազնուականները զուարճացնելու համար : Ասոնք կը հագնէին տարօրինակ հագուստներ և երբեմն կ'ածիլէին իրենց ընչացքին ու մօրուքին կէսը : Երգիչները (jongleurs) կը թափառէին դղեակէ դղեակ երգելու համար հանգերգուներուն ոտանաւորները : Երաժշտական գործիքները կըրանակնին առած երգիչները դղեակի մը դռնէն ներս

կը մտնէին և բանաստեղծական բարեւէ մը յետոյ կ'ըսէին. «Տէ՛ր, մտիկ ըրէ, եթէ կ'ուզես լսել երգերը, զորս ուրիշ երգիչներ չեն կրնար երգել»։ Երգիչներու նիւթերը սովորաբար կը կազմեն, Ռոլանի մահը, Տրիստանի և Իզոլտի Սերը, Սեղանին Շուրջի Ասպետները (Knights of the Round Table), Տրոպադայի Առումը, և կամ Խաչակրաց քաջութիւնները։ Այս երգերը չարմապատկերի նման կը ցուցնեն ամէն մանրամասնութիւնը ասպետական կեանքին, կռիւներուն, ինչոքներուն ու արկածային դրուժեանց և յստակ գազափար մը կուտան այն ժամանակի կեանքին մասին։ Այս բանաստեղծութիւնները թարգմանուած էին զանազան լեզուներու և կը մնան մինչև հիմայ։ Անոնց մէջ կան գրական գոհարներ։

Կարոյու է.ի գինակիր

Զրահը նշմարիս մեծաղեայ տուփ մը դարձած է, սաղաւարտ, փողոց՝ վիզը պաշտպանելու, ուսնոցներ, բազուկի եւ արմուկի պահպանակներ, ձեռնապահներ, ազդերու, ծուկներու, արունգներու պահպանակներ, երկաթեայ սրածայր կոշիկներ։ Զին երկաթով սպառազինուած է։

105. ԿՐՅԱԼԱՆԻՒՄՆԵՐ . — Ազնուականներու մէջնէն աւելի հաճելի զբաղումը մրցահանդէսներն էին (tournaments), այսինքն կեղծ կռիւները : ԺԳ. դարու մասնաւորապէս սովորական դարձան այս մրցահանդէսները : Հակառակ անոր որ պապերը և մինչև իսկ Ծրանսայի թագաւորները փորձեցին վերջ տալ ասոնց . բայց չյաջողեցան , որովհետև անոնք շատ ժողովրդական էին : Ազնուականի մը հարսնիքը և կամ ուրիշ ունէ առիթ բաւական էր որ այս հանդէսները կատարուէին : Առհասարակ կանոնաւոր կռուի մը երեւոյթը կը ստանար , և մանաւանդ մասնակցող ասպետներն ալ շահ ունէին , որովհետև յաղթական ասպետը կը զբաւէր պարտեալին ձին ու զէնքերը , և անոր անձին փրկութեան համար ալ գումար մը կը ստանար : Այս պատճառաւ շատ քիչ անգամ կը պատահէր որ մասնակցող մը սպաննուէր : Մըրցահանդէսներու մէջ կեանքէ աւելի քսակին վտանգ կար : Զրահը միշտ կը պահպանէր անձը . կանոնաւոր պատերազմի մէջն ալ աւելի հետեւակազօրքն էր որ կը զոհուէր : Շատ ասպետներ այս հանդէսներուն պատճառաւ կը կործանէին :

106. ՇՈՒԱՅԼՈՒԹԻՒՆ . — Ազնուականները սովորաբար տնտեսական նեղ կացութեան մէջ կը գտնուէին , որովհետև ասպետութիւնը կը պահանջէր առատածեօն ըլլալ և շոայլօրէն ծախսել : Խնջոյքները սովորական էին և հիւրընկալ ասպետ մը առատ նուէրներ կը բաշխէր իր բոլոր հիւրերուն : Շոայլութիւնը ազնուականութեան նշան կը համարուէր : Երգիչներու վրայ դրամ կը տեղացնէին : Ամէն մարդ որ դղեակ մտնէր ու ելլէր , պէտք էր որ զոհ մնար ազնուականին առատածեօն պարգևներէն : Թագաւորներ անգամ այս մախումին հետեւանքով նիւթական անձկութեան մէջ էին շարունակ :

Ազնուական մը երբ խնայող ըլլար՝ կծծի կը համարուէր
և ատելի կ'ըլլար ամէնուն :

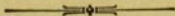
Այսուհանդերձ, այս շոսայութեան հակառակ շատ
մը կեանքի անհրաժեշտութիւններ կը պակսէին այն աս-
տեն : Դղեակին պատերը կը զարդարէին Բարիզ շինուած
սուղ ձեռագործներ, բայց ձմրան ատեն միջոց չունէին
հիմակուան նման սենեակները տաքցնելու : Միջնադար-
եան բոլոր բանաստեղծները կ'երգեն Գարունը, որ տաք
օրերը կը բերէ : Խնջոյքներու մէջ խառն ի խառն տե-
սակ տեսակ կերակուրներ կը մատակարարուէին, սա-
կայն ազնուականները, այր ու կին, կ'ուտէին իրենց
ձեռքերով : 1297ին Անգլիոյ թագաւորը միայն մէկ հաւ
պատառաքս զ ունէր : Այսպէս կարելի է այս շարքը եր-
կարել :

107. ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՆՈՒՄԸ . —

Շոսայութեան հետեանքը եղաւ աղքատութիւն : Թա-
գաւորին իշխանութեան զօրացումը, վաճառականներու
հարստութեան ու ազդեցութեան տարածումը և առհա-
սարակ Ժ. Դարու ընդհանուր վիճակին փոփոխութիւնը
պատճառ դարձաւ ազնուականութեան տկարացման :
Շատ մը ասպետներ թողուցին իրենց զղեակները,
դարձան վարձկան զինուորներ, և կ'երթային հոն ուր
կոխ կար : Նութակոն անձկութեան պատճառաւ ազ-
նուական այս կեանքը հետզհետէ անհետացաւ և զազա-
փարները փոխուեցան : Վերջէն, վառօթի գիւտին պատ-
ճառաւ, ասպետ ու զղեակ միասին անպէտ և անօգուտ
դարձան :

Մասնագրութիւն . — Robinson; Western History, chap.
XIX. Malet; **Moyen Age**, pp. 218—240.

Իմքագրելի նիւթեր . — 1. Դղեակ : 2. Միջնադարեան բա-
նաստեղծութիւններ : 3. Հանդերգուներ : 4. Ասպետական զազա-
փարները : 5. Ասպետական կեանքը : 6. Մրցահանդէս : 7. Ասպե-
տութեան անկման պատճառները :

Ասեղնագործ մը

(Ճե. դարմ., այժմ Քյունիի Քանգարանին մէջ)

Ճե. դարմն աւաստակներու յնակարանները կը սկսին շնորհակալ, պատերը կը ծածկուին ասեղնագործ կերպասի երեսներով, որոնք մեր այժմու որմաքուղիներու տեղը կը յռնէին: Լիբորնիան կոչուած ասեղնագործուքիւնը, իր մնացածին կենդանւոյն համար—նակասին մէջտեղէն երկար կտուշ ունեցող մի մը—որ կը գտնուի նկարին աջ կողմը, կարմիր երեսի վրայ է. Զափազանց նոր մնացած է: Անձնաւորուքիւնները յնական մեծութեամբ են: Հոս ներկայացուած մնացործին մէջ կ'երևան կիւն մը եւ իր աղակիւնը՝ հաճարածառի պարտեզի մը մէջ. գետիկը ծաղիկներով ծածկուած է: Իստարսնին վրայ կապիկ մը կը խաղայ: Կլնոյ երկու կողմը միևնոյննաւ եւ առիւծ մը կը յռնեն մէյրեկ նիզակ: Կիւնը շնորհալի հագուեստ մը կը կրէ, — շրջագետ մը եւ վրայէն մեծ պատմունքան մը. վերնագգետը խոյրնի մեղմուած, եւ իջանցները վեր առնուած գոտիին մէջ:

Գ Լ ՈՒ Խ ԺԳ.

ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՆ

108. ԴԱՍԱԿԱՐԴԱՅԻՆ ԸԱԺԱՆՈՒՄ . — Պատմական ազրիւրները բաւականաչափ չեն Միջին Դարումէջ ժողովուրդին կեանքի մասին յիսկատար ուսումնասիրութիւն մը կատարելու համար : ԺԱ. դարու ժամանակաշրջանները երեք դասակարգի կը բաժնեն ժողովուրդը . սնոնք որ կ'աղօթէին՝ կղերականութիւնը, անոնք որ կը պատերազմէին՝ ազնուականութիւնը, և անոնք որ կ'աշխատէին՝ հասարակ ժողովուրդը : Վերջին դասակարգը աւելի բազմաթիւ էր քան առաջին երկու դասակարգերը մէկտեղ առնելով, բայց արհամարհուած էր և բնկերային ու քաղաքական նշանակութիւն մը չունէր : Իր պարտականութիւնն էր կղերականութեան ու ազնուականութեան մատակարարել ուսեաստ, դրամ և հագուստ : Սակայն ԺԲ. և ԺԳ. դարերուն՝ ժողովուրդը սկսաւ աստիճանաբար իրաւունքներ ձեռք բերել և որոշ չափով կարեւորութիւն ստանալ : Այս յառաջդիմութիւնը տեղի ունեցաւ աւելի արագօրէն Յրանսայի քան Անգլիոյ և Դերմանիոյ մէջ : ԺԱ. դարէն մինչև ԺԳ. դարը ժողովուրդին թիւը չափազանց աճեցաւ, բայց որովհետև մարդահամար գոյութիւն չունէր, կարելի չէ՛ որոշ թիւեր տալ :

109. ՆՐԿՐԱԳՈՐՆ՝ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐՆԵՐ . — Ժողովուրդին մեծագոյն մասը երկրագործական աշխատանքներ էին : Ասոնք ալ զանազան աստիճաններու բաժնուած էին : Կային գերիներ որոնք ո՛րէք իրաւունք չունէին, կը նկատուէին իրր սեփականութիւն, և ընդհան-

բապէս ասոնք օտարականներ էին : Ասոնցմէ վեր էին
 անրհարը (serfs), որոնք փոքրիկ արտեր ունէին և ատոր
 փոխարէն պարտաւոր էին կատարել իրենց պարտադրե-
 ւած աշխատանքը : Անոնք կապուած էին հողին, ու

հողին հետ կը ծախուէին
 կամ կը գնուէին, և իրաւունք
 չունէին իրենց հողերէն բաժ-
 նուելու : Այն ճորտերը որոնք
 եկեղեցական տէրերու իշխա-
 նութեան ներքե կը գտնուէին,
 բաղդատարար աւելի լաւ վի-
 ճակ մը ունէին քան միւսները,
 այսուհանդերձ ամէնքն ալ ի-
 րենց տէրերու ստացուածքներն
 էին, ըլլար այդ տէրը՝ թագա-
 ւորը, եպիսկոպոս, վանահայր
 և կամ ազնուական : Ծորտե-
 րէն աւելի լաւ վիճակ մը ու-
 նէին «ազաւորեալ» կոչուած-

ԺԴ. դարու գիւցացի.

Հագած և միջնազգես ևւ
 վերնազգես: Դիտել նոյն ժա-
 մանակուան շատուկ գլխակոցը,
 տեսակ մը գդակ:

ները : Այս անուանակոչումը
 իրապէս սխալ էր, որովհետե
 անոնք ալ պարտաւորութիւն-
 ներ ունէին, թէև ոչ այնքան
 ծանր որքան միւս ստորին դա-
 սակարգերունը : Ծորտերու և ա-

զատորեարներու միջև բաղձաթիւ աստիճաններ կային,
 զորս ճշդել կարելի չէ, թէև գիւղացիին համար այս աս-
 տիճանաւորումները կարևոր էին : Ոմանք ճորտութենէ
 ազատած էին, սակայն ազատորեար չէին : Միննոյն ա-
 ւատապետին երկրին մէջ կային զանազան աստիճանի
 աշխատաւորներ, որոնք կը զանազանուէին իրենց աշ-
 խատութեան և վճարումին քանակով :

110. ԳԻՒՂԸ . — Գիւղը ընդհանրապէս նեղ երկար փողոց մըն էր, խոնուած հիւղակներով: Գիւղէն քիչ հեռու կը գտնուէր դղեակը, ուր կ'ապրէր աւատապետը կամ անոր ներկայացուցիչը: Դղեակին շուրջը կը տարածուէին աւատապետին հողերը: Կար եկեղեցին, որուն առջևի կողմը կը գտնուէր բաց հրապարակ մը, իսկ ետևի կողմը կար գիւղին գերեզմաննոցը: Այս կերպ գիւղեր տակաւին կը գտնուին Զուխցերիոյ, Գերմանիոյ և Յրանասայի մէջ, իսկ մեր երկրին մէջ գիւղին վիճակը գրեթէ միջնադարեանն է: Տուներու շուրջը կը գտնուէին մշակելի հողերը, և մերձականեր կային անտաններ՝ ազնուականին որսորդութեան համար: Տուները ողորմելի հիւղակներ էին, մէկ սենեակով, որ մէկ դուռ մը ունէր, առանց պատուհանի և ծխնելոյզի: Յաճախ կենդանիներ ու հաւեր նոյն սենեակին մէջ կը պահուէին, ինչպէս այսօր Փոքր Ասիոյ շատ մը գիւղերուն մէջ:

111. ՄՇԱԿՈՒԹԻՒՆԸ . — Գիւղացի աշխատաւորին ունեցած հողը մէկ կտոր չէր, այլ շերտ մը արտ հոս, շերտ մը հօն, դրացի գիւղացիներու արտերուն միջև: Ամէն տարի հազիւ թէ հողին երկու երրորդ մասը կը մշակուէր, իսկ մնացեալը խոսպան կը մնար, որովհետև հողը պարարտացնելու միջոցները չէին գիտեր: Մշակութեան միջոցները այնքան նախնական էին որ արտի մը արդիւնքը՝ բաղդատամբ այսօրուան՝ հազիւ թէ մէկ երրորդը կ'ըլլար: Ամէնէն աւելի ցորեն, գարի և վարսակ կը ցանէին: Մշակութեան կենդանիները սակաւաթիւ էին, և ամէնէն աւելի կը պահէին խոզը, որուն միսը ամէնէն աւելի շատ կը գործածուէր: Մեղուարուծութիւնը շատ տարածուած էր, որովհետև գործը աժան էր ու դիւրին, և եկեղեցիներու համար մօմի

պահանջը շատ մեծ էր: Առևտուր գրեթէ չկար և ամէն մէկ համայք կ'արտադրէր իր բոլոր սէտքերը: Կային ընդարձակ որթատունկեր, և գինեգործութիւնը տարածուած էր: Կը մշակէին նաև դանազան բոյւեր և արմատներ՝ դարմանի համար:

112. ԳԻՒՂԱՅԻՒՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.—

Իրենց հողերուն փոխարէն գիւղացիները պարտաւոր էին վճարել դրամ և կատարել սահմանուած աշխատանքները: Այս պարտականութիւնները կը տարբերէին իւրաքանչիւր աշխատաւորի վայելած արտոնութեանց չափով: Տեսականօրէն աւատառուն պարտական էր իր աւատաիրող վճարել այնքան դրամ և մատուցանել այնքան աշխատանք, որքան ան ուղէր, սակայն գործնականապէս պարտականութիւնները ճշդուած էին տեղւոյն հանդամանքներուն համաձայն: Այսուհանդերձ աւատատէրը իրաւունք ունէր ուզած ժամանակը յաւելուածական պահանջներ պարտադրել, և ճորտերը մերժելու կամ ընդդիմանալու իրաւունք չունէին: Սովորաբար իրենց աշխատութեան ժամերուն կէսը պարտական էին տալ, բացի դանազան ուրիշ վճարումներէ: Երբ աւատական իշխանը արտաքոյ կարգի ծախք մը կ'ուեննար, ճորտերը պարտաւոր էին հաթապէս ամբողջ դրամը:

**ԺՄ. դարու
Ֆրանսացի գիւղացի**

Կպլուն անդրապարտիխ, քեզանիսով պատուճան, ֆանցֆները վեր առնուած պլուգ, ֆոլրնի մանգաղը, մեոֆը ունի բահ մը:

Իրենց գիւղերը հրոյ ճարակ: անդամ իրենց տգիտութեան պատճառաւ հունձքերնին կը փճանար: Քիչ մը անձրև, հեղեղ, կամ երաշտութիւն, ահա՛ ամբողջ

դաշտերը անապատի կը վերածուէին և գիւղացիները այս աղէտներուն դէմ պաշտպանութեան միջոցներ չունէին: Ֆրանսայի մէջ ժՒ. դարուն եօթանասուն երեք տարուան ընթացքին մէջ քառասունըութ տարի հունձքերը ոչնչացան: Ահագին երկրամասեր սովամահ կ'ըլլային և հաղորդակցութեանց պակասութեան պատճառաւ չէին կրնար օգտուիլ ուրիշ գրացի տեղերէ, որոնց մէջ առատութիւն կը տիրէր միւսնոյն ատեն: Սովին կը յաջորդէր ժանտախտը որ հազարաւոր կեանքեր կը խլէր: Հակառակ այս բոլոր անբախտութեանց, գիւղացին միշտ պարտական էր իր պարտքը հատուցանել իր աւատատիրոջ: Երբ սովի կամ ժանտախտի հետեւանքով բնակչութեան թիւը կը պակսէր, ապրողները պարտական էին մեռնողներուն պարտքն ալ հատուցանել: Իշխանը պէտք էր որ ապրէր, ո՞վ կը մտածէր խեղճ գիւղացիի մասին:

113. ՃՈՐՏԵՐՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ. — Երբեմն ալ այս անտաննիկի թշուառութիւնը տեղի կուտար յուսահատ գիւղացիներու ապստամբութեան, որոնք շատ անգամ կը սպաննէին իրենց աւատապետը: Սակայն այս ապստամբութիւնները շուտով կը ճզմուէին և ապստամբները կը պատժուէին: Բոլոր կռուողները, ասպետները, միշտ շուտով կը միանային երբ խնդիրը գիւղացիութեան դէմ էր: Ապստամբները երբեմն ալ անտառներ կ'ապաստանէին և ինքզինքնին կուտային աւազակութեան, կամ ուրիշ տեղեր կ'երթային ազատութիւն ձեռք բերելու համար: Թէև օրէնքով ճորտերը ազատ չէին հողէն հեռանալու, բայց անոնք շատ անգամ կը փախչէին: Այս պատճառաւ աւատական իշխանները չէին ուզեր ծանր բեռեր աւելցնել իրենց ճորտերուն վրայ, վախնալով որ անոնք կը լքեն զիրենք:

Կարգ մը լայնախոհ աւատատէրեր իրենց ճորտերը պահելու և նորանոր ճորտեր ձեռք բերելու համար յաճախ արածուութիւններ կը շնորհէին և պարտադրութիւնները կը պակսեցնէին: Կարգ մը աւատատէրեր խաչակրութեան մասնակցելուն և կամ ուրիշ պատճառաւ

դրամի պէտք ունենալով, իրենց ճորտերուն ազատութիւն կուտային գումարի մը փոխարէն: Այս սովորութիւնը սկսու տարածուիլ, մանաւանդ որ աշխատաւորի պահանջը կ'աւելնար և կալուածատէրեր կը մրցէին գիւղացիները իրարու ձեռքէն խլելու համար: Միևնոյն ատեն ճորտին ազատութիւն շնորհել բարեգործութիւն կը համարուէր և շատ մը իշխաններ մահուան անկողնին մէջ որոշ թուով ճորտերու ազատութիւն կուտային: Յետոյ ճորտերը կզերական սքեմ ընդունելով կ'ազատուէին և իրենց առջև նոր ասպարէզ մը կը բացուէր. շատեր եպիսկոպոսութեան կը հասնէին և մինչև իսկ գիւղացիներէն պապեր ալ եղած են: Ֆրանսայի մէջ Ժ.Ք. դարուն ճորտութիւնը շատ նուազած էր և կարգ մը վայրերու մէջ ալ բոլորովին անհետացած: Իրաւ է որ գիւղացիին վիճակը ծանր էր, սակայն աստիճանաբար ազատուած էր ճորտութեան անտանելի կեանքէն: Միւս երկիրներուն մէջ ալ աստիճանաբար ազատագրուեցան ճիշտ միևնոյն պատճառներով: Սակայն շատ վայրեր գիւղացիներու բնուր բոլորովին թեթևցած չէր մինչև ֆրանսական Յեղափոխութիւնը և յետոյ (Տե՛ս § 166):

114. ԱՒԱՆՆԵՐ ՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐ. — Ինչպէս գիւղերը, այնպէս ալ աւանները կը պատկանէին աղնը-ւականներուն, և բնակիչներն ալ իրենց հպատակներն էին: Աւան մը թանկարժէք կալուած մըն էր և տէրը ազատ էր զայն ծախելու կամ նուէր տալու: Աւանը մեծ գիւղ մըն էր, մասնաւոր օրէնքներով կառավարուող և յատուկ բերդերով ամրացած: Քաղաք կը կոչուէր եպիսկոպոսանիստ աւանը: Երբեմն քաղաք մը կամ աւան մը բաժնուած էր քանի մը տէրերու վրայ:

Կային աւաններ Հռոմայեցւոց ժամանակէն մնացած, և ուրիշ աւաններ՝ որոնք նոր հիմնուած էին

դղեակի մը կամ վանքի մը շուրջ, պաշտպանութեան և կամ առևտուրի համար: Քաղաքներու և աւաններու զարգացման գլխաւոր պատճառը արհեստներն ու վաճառականութիւնը եղան, թէ՛ն պէտք չէ ասոնք այսօրուան իմաստովը առնել: Վաճառականութիւնը պարզ փոխանակութիւն էր, իսկ արհեստը, շատ նախնական: Արշաւանքներու ժամանակ կարգ մը գիւղեր ամբողջութիւններ շինեցին և ապա հետզհետէ ասոնք մեծցան և դարձան քաղաքներ: Երբեմն ալ աւատական իշխաններ իրենք կը հիմնէին քաղաքներ, մասնաւոր արտօնութիւններ շնորհելով կը հրապուրէին գիւղացիները գալու և հոն բնակելու: Գիւղացիները իրենց անտանելի կեանքէն ազատուելու համար սիրով կը լեցուէին քաղաքները: Ծորտ մը երբ քաղաք մը ապաստանէր և տանն մը իր տէրը չկրնար զայն գտնել, ազատագրուած կ'ըլլար սահմանուած ժամանակէն յետոյ:

Ժ.Պ. դարու
բաղաբացի

115. ՔԱՂՔՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԸ . —

Աւաններու և քաղաքներու մէջ տուները չափազանցօրէն խճողուած էին: Շէնքերը իրարու վրայ դիզուած և վերին յարկերը դուրս ինկած, այնպէս որ շատ անգամ փողոցի երկու կողմերու վերին յարկերը իրար փակած էին: Փողոցները նեղ էին, ծուռ ու մուռ և զուրկ սալայատակէ: Հարուստ վաճառականներու տնական կեանքը նման էր դղեակին շոայլութեան: Տանետեղ կը գտնուէր ծաղկազարդ պարտէզը և տան լա-

ւագոյն սենեակները այն կողմն էին: Արհեստաւորին արհեստանոցը իր տունն էր և դուռներուն վրայ կախուած էին արհեստը ցուցնող նշաններ: Հիմակուան նը-

ման նշանատախտակներ չկային, որովհետև շատեր գրեւ կարդալ չէին գիտեր: Արշալոյսին դռները կը բացուէին և փողոցները կը լեցուէին ժողովուրդով: Վաճառորդներ փողոցէ փողոց պտուղով կը պտտէին. փողոցներու մէջ տարբեր արհեստակցութեանց աշակերտներու կռիւները շատ սովորական էին: Ամէն մէկ արհեստ իր յատուկ կեդրոնը ունէր: Ամբողջ օրը փողոցներ եռուզեռի մէջ էին: Արեւմուտքին եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչէին, ամէն մարդ իր տունը կը քաշուէր, ճրագները կը մարէին և փողոցին պահպանը շղթայով կը փակէր փողոցին

Քաղաքացի կիկ
Ժ. Դարու
վերջին

116. ԱՌԵՎՄԱՐԻՆԻՆԵՐ. — կային բազմաթիւ տօնախմբութիւններ, որոնք կը

կատարուէին շաշլօրէն և շատ անգամ կը դերազանցէին ասպետական մրցանանդէսները: Ֆրանսական քաղաքները Ժ. Ժ. դարերուն արդէն շատ հարստացած էին: Առաջակրութիւնը պատճառ եղած էր առևտուրի ու վաճառականութեան զարգացման և ոսկի ու արծաթ դրամներ ալ գործածութեան մէջ մտած էին: Պաղեստին գտնուող Առաջակիրները Արեւմուտքէն շատ բան կը սպասէին, զէնք, հագուստ և պաշար: Մեծ առաջատարներ շինուեցան մարգ և պաշար փոխանդրելու համար, որոնք վերադարձին կը բերէին արևելեան ճօխ

ապրանքները : Միջերկրականի նաւահանգիստները Արեւելքի և Արեւուտքի վաճառականութեան կեդրոններ

Կտմունք ստրագներ (փճ, փ՛Պ, և փ՛Պ, դարերուն)

դարձան : Այս նաւահանգիստներէն զլիաւորաբար գետերու ճամբով ապրանքներ կը տարածէին Եւրոպայի

ամէն կողմերը: Ռոնի և Հռենոսի եզերքները զանուող քաղաքները, ինչպէս նաև ծովեղերեայ Ֆլանտրիան առևտրական ահագին զարգացում ունեցան:

Թագաւորներու, ազնուականներու և կղերականութեան հովանաւորութեան ներքև տօնավաճառներ հաստատուած էին կարգ մը քաղաքներու մէջ: Ասոնք կեդրոններ էին զանազան վայրերու և երկիրներու ապրանքները փոխանակելու համար: Տօնավաճառները տեղի կ'ունենային տարւոյն մէջ որոշ ատեն ու սահմանափակ ժամանակով, և խիստ կանոններու ենթակայ էին: Բարիզի մօտ Լանտիթ ամենահին և ամենանշանաւոր տօնավաճառն էր. կը բացուէր ամէն տարի Յունիսի տասներմէկին և կը տեւէր երկու շաբաթ: Պրանսական ամէն մէկ քաղաք իր սահմանեալ տեղը ունէր հոն, ուր իրենց ապրանքները կը ցուցադրէին: Շամբաննի տօնավաճառներուն կը մասնակցէին նաև Իտալիոյ և Ֆլանտրիոյ վաճառականները: Անգլիոյ մէջ ԺԳ. դարուն աւելի քան յիսուն տօնավաճառներու կեդրոններ կային:

117. ՆԵՐՔԻՆ ԲԱՐԵՓՈՒՍՈՒՄՆԵՐ. — Սակայն վաճառականութեան զարգացման համար ոչ ճանապարհներ կային, ոչ ալ կամուրջներ, և աւազակները ամէն կողմ կը վխտային: Յետոյ ամէն մէկ աւատական իշխանի սահմանէն ներս մտած կամ դուրս ելած ատեն վաճառականները պարտաւոր էին տուրք մը վճարել: Գետերու վրայ ալ ծանր տուրքեր դրուած էին: ԺԲ. դարէն ԺԳ. դարը հետզհետէ այս անպատեհութեանց առջև առնուեցաւ և շատ մը բարեփոխումներ տեղի ունեցան: Ազնուականները սկսան իրենց երկիրներուն մէջ ճամբաներ ու կամուրջներ շինել և հսկողութիւն կատարել աւազակութեանց դէմ, որովհետև վաճառականութեան

զարգացմամբ իրենց եկամուտները կ'աւելնային: Յետոյ որոշ գումարներ նշանակուեցան թէ մաքսի և թէ ճամբորդական տուրքի համար: Ասով ճամբորդութիւնը աւելի դիւրին և աւելի ապահով դարձաւ:

118. ԱՐԷՅՍՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Վաճառականները և արհեստաւորները իրենց շահերը պաշտպանելու համար կազմած էին արհեստակցական ընկերութիւններ (Guilds): Անհատը անզօր էր, սակայն բազմանդամ միութիւն մը պատկառանք կ'ազդէր աւատական իշխաններուն: Իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ արհեստակիցներու միութիւններ կային, գծուած որոշ կանոններով, անհատ արհեստակիցներու յարաբերութեանց և փոխադարձ շահերու պաշտպանութեան համար: Ասոնք զրամով յաջողած էին շատ մը արտօնութիւններ և իրաւունքներ ձեռք բերել: Վաճառականական միութիւնները աւելի հին էին, իսկ արհեստաւորներու միութիւնները գլխաւորաբար ԺԴ դարուն զօրացան:

119. ԲԱՂԱԲՆԵՐՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Բազմաքերը իրենց հարստութեամբ և ընկերութիւններով այնքան զօրացան որ կրցան հետզհետէ թօթափել իրենց վրայ ծանրացող բեռները: Շատ արտօնութիւններ յաջողեցան ձեռք բերել զրամով: Խաչակրութեան ժամանակ յաճախ աւատապետներ զրամի փոխարէն ուրախութեամբ քաղաքներուն կուտային ամէն կարգի ազատութիւններ: Ներքին կռիւներու ժամանակ քաղաքներու աջակցութիւնը ստանալու համար պայքարող կողմերէն մէկը կամ միւսը կը հրաժարէր իր աւատական իրաւունքներէն: Այսպէս քաղաքները քաղաքական ազատութիւններ ձեռք բերելով Միջին դարու վերջերը դարձան ինքնավար հասարակւորդներ:

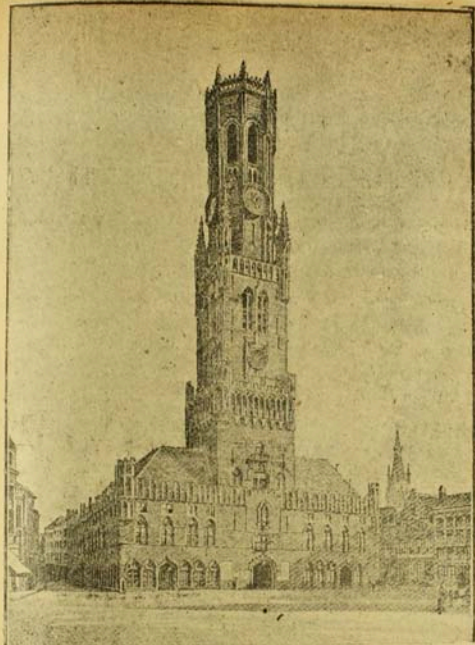
Գերմանիոյ և Իտալիոյ մէջ ուր կեդրոնական կա-

աւարութիւնը տկար էր, շատ մը քաղաքներ շուտով զօրացան և բացարձակօրէն անկախ եղան: Վեհիշիկ, Ֆլորանս, Ճենովա և Պիզա Միջերկրականի մէջ ընդարձակ ստացուածքներու տիրացան: Համպուրկ, Բրևկև և Լիւպեկ տակաւին կը պահեն իրենց հին «ազատ քաղաք»ի իրաւունքը արդի Գերմանիոյ մէջ: Իսկ Ֆրանսայի ու Անգլիոյ մէջ, ուր թագաւորական իշխանութիւնը զօրաւոր էր, քաղաքները թէև թօթափեցին իրենց բեռները, բայց բոլորովին ինքնավար չեղան:

ԺԳ. դարուն վաճառականները արդէն որոշ զիրք մը ստացած էին: Փիլիպպոս Օդոստոսի ժամանակ կարևոր քաղաքացիներ պաշտօնի անցան: Ֆրանսայի մէջ երբ դրամական գործողութիւն մը ըլլար, կառավարութիւնը յայանի քաղաքացիներն ալ խորհրդակցութեան կը հրաւիրէր: ԺԳ. դարուն թէ Ֆրանսայի և թէ Անգլիոյ մէջ քաղաքի ներկայացուցիչները կը հրաւիրուէին ազնւականներու և կղերականներու հետ խորհրդակցելու համար: Անկէ ասդին Խորհրդարաններ (Parlement) կազմուած էին կղերականներէ, ազնուականներէ և քաղաքացիներէ, մինչ նախապէս վերջին դասակարգը ո՛րեք կարևորութիւն չունէր:

Մասնագրութիւն . — Emerton; **Europe**, chap. XV. Adams, **European History**, pp. 217—223. Robinson, chap. XVIII. Malet, **Moyen Age**, chap. XVIII. Seignobos; **Histoire Moderne**, chap. III.

Խմբագրելի նիւթեր . — 1. Գիւղական կեանքը: 2. Նորտերու ազատութիւնը: 3. Քաղաքներու ծագումը, կեանքը և զարգացումը: 4. Նկարագրէ հայ գիւղ մը: 5. Նկարագրէ փոքր Ասիոյ քաղաքներէն մէկը: 6. Երկրագործութիւնը Միջին դարուն:

Պրիւժի Քաղաքապետարանը և Չանգակասունը

Իրանասայի հիւսիսակողմը և մասնաւորապէս այժմու Պէթիական Ծղակերայի մէջ, հարուստ սաղասները յառողջան ԺԲ. և ԺԳ. դարերուն ճշմարիտ հանրապետութիւններ զանկալ: Իրենց շինած շէնքերուն, մասնաւորապէս սաղասապետարաններու և զանգակասուններու ձոխութիւնը կը բաւէ իրենց հարստութիւնը ցուցնելու: Միջին դարու բոլոր ընթացքին, Պրիւժ եղաւ Ծղակերայի ամենէն վաճառաշահ սաղասներէն մէկը: Իր զանգակասունը, հիսանայի աշտարակ մը 107 մէքը բարձրութեամբ, ֆրանսական կամ արականարանու ճարտարապետութիւնէ, բնորոշումը իր պատմականներուն արածայր կամարակապերէն: Չանգակասունը զիջերու դիտանցներու համապատասխան կը, որմամակեր և որմամեղակեր ունէր թերդի մը նման, կը պարունակէր զանգակ մը որ կը կոչէր սաղասացիները ժողովի կամ զենքի:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Դ .

Կ Ր Թ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը Մ Ի Զ Ի Ն Գ Ա Ր ՈՒ Ն

120. Վ Ա Ր Ժ Ա Ր Ա Ն Ն Ե Ր . — Միջին դարուն կրթութիւնը կը գտնուէր առհասարակ եկեղեցականներու ձեռքը: Կրթութեան գլխաւոր նպատակն էր եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ պատրաստել: Նորէն հին դրութեամբ երկու ճիւղերու կը բաժնուէր՝ երեւակ (trivium) և քառակ (quadrivium) (*), որոնք միասին կը կազմէին եօթը ազատ արուեստները՝ 1. քերականութիւն, 2. ճարտասանութիւն ու 3. տրամաբանութիւն, և 1. թուարանութիւն, 2. երաժշտութիւն, 3. երկրաչափութիւն ու 4. աստեղագիտութիւն: Այս ուսումները կանոնաւոր ծրագրով մը չէին սորվեցներ: Գլխաւոր ուսումը աստուածաբանութիւնն էր, և միւս առարկաները կը սորվէին՝ Ս. Գիրքը և եկեղեցական հայրերու գրուածները հասկնալու և բացատրելու համար: Ուսուցման լեզուն լատիներէնն էր:

Վարժարանին մէջ միայն ուսուցիչը դասագիրք ունէր: որմէ կը կարդար և աշակերտները պարտաւոր էին գոց ընել: Երբ աշակերտ մը չկրնար ուսուցչին կարդացածը գոց ընել, ձեծի կ'ենթարկուէր: Բարեբախտաբար աշակերտէ մը չէր սպասուեր որ շատ բան սորվի. թուարանութեան պարզ հաշիւներ, երաժշտութիւն այնքան որքան պէտք էր եկեղեցական արարողութեանց համար, երկրաչափութեան քանի մը խնդիրներ, աստեղագիտութիւն կ'աւարտէր երբ աշակերտը կրնար

(*) Տե՛ս Ազգ. Պատմ. Հատ. Բ. էջ 144.

հաշուել Զատկի օրը: ԺԲ. և ԺԳ. դարերուն էր որ աւելի լրջօրէն սկսան պարապիլ այս ուսումներով: Երբ ուսանող մը քիչ մը քերականութիւն և քիչ մըն ալ քառեակ ուսումները սորված էր, կ'անցնէր աստուածաբանութիւն կամ տրամաբանութիւն ուսանելու: Վարժարանները կը գտնուէին սովորաբար վանքերու մէջ, իսկ քաղաքներու վարժարաններուն մէջ կը դաստիարակէին քահանաները:

121. ԱՊՈՆՆԱՐՏ. — Սովորաբար ուսանողները մէկ տեղէ կ'երթային ուրիշ տեղ մը, նշանաւոր ուսուցիչներու դաստիարակութիւնները լսելու համար: ԺԲ. դարու սկիզբները Բարիգի մէջ Ապելյարտ անուն շատ փայլուն կարողութիւններով օժտուած ուսուցիչ մը ամէնուն ուշադրութիւնը դէպի զինք գրաւեց: Ապէլարտ (մեռած 1142ին) բոլորովին տակնուվրայ ըրաւ Ժ. և ԺԱ. դարու աւանդական մեթոտը: Փոխանակ բոլոր նախնեաց գրութիւնները ընդունելու իբր ճշմարիտ, զանոնք քննութեան ենթարկեց: Փոքրիկ դասագիրք մը գրեց «Այո՛ և ո՛չ» անունով, որ իբր թէ կը պարունակէր եկեղեցական հայրերու կարծիքները մասնաւոր խնդիրներու շուրջը: Իրապէս հակասութիւնները պարզուած էին հոն, ուսանողին ձգելով զանոնք դատելու ու եզրակացութիւն մը հանելու աշխատանքը: Ապէլարտ կը հաւատար թէ՛ հարցնելով և ուշադիր դատողութեամբ միայն կարելի է ճշմարտութիւնը գտնել: Այս ազատ վարմունքը բազմաթիւ հակառակորդներ ստեղծեց, որոնց մէջ նշանաւոր էր Ս. Պէրնարտ, որ կատաղի պայքար մը բացաւ Ապէլարտի դէմ: Այսուհանդերձ Ապէլարտի դրութիւնը շուտով ծաւալ գտաւ և հարիւրաւոր ուսանողներ հաւաքուեցան այս նշանաւոր ուսուցչին աշակերտելու համար:

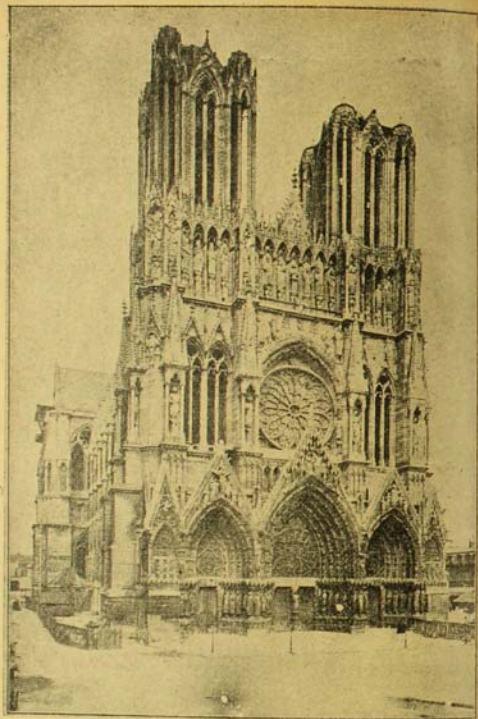
122. ՌԱՐԻՉԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ . — Ասկէ զատ Յրանսայի հարուստ մայրաքաղաքը իր հրապոյրներով Արևմտեան Եւրոպայի բոլոր կողմերէն իրեն կը քաշէր ուսանողներու բաղմութիւն մը : Անկէ ի վեր Բարիզ կրթութեան կեդրոնավայր մը դարձաւ : ԺԳ. դարուն կ'ըսուէր՝ «Բարիզ աշխարհի մտաւորական հաց մատակարարող փուռն է» : Ուսուցիչներն ալ կ'երթային հոն ուր ամէնէն աւելի ուսանողներ կը հաւաքուէին, որովհետեւ ուսուցիչ մը ամսական թոշակ մը չունէր, այլ իր եկամուտը կը կազմէր իր դասախօսութեանց մուտքէն գոյացած գումարը :

Օտարական ուսուցիչներ և ուսանողները միշտ մէկտեղ կը հաւաքուէին իրենց փոխադարձ շահերը պաշտպանելու համար, որովհետեւ ոչ-քաղաքացիները օրէնքի պաշտպանութիւնը չէին վայելեր : Շատ անգամ կռիւներ տեղի կ'ունենային ուսանողներու և քաղաքացիներու միջև և բնականաբար ամէն էրկրացի ուսանողներ մէկտեղ կը համախմբուէին իրար պաշտպանելու համար : Թագաւորը կը փափաքէր որ օտարական ուսանողներու ներկայութիւնը աւելնար քաղաքին մէջ, որովհետեւ անոնք եկամուտի աղբիւր էին, հետեւաբար ամէն անգամ երբ ոստիկանութեան և ուսանողներու միջև կռիւ մը տեղի կ'ունենար, թագաւորը նորանոր առանձնաշնորհումներ կուտար անոնց որպէս զի Բարիզէն չհեռանան : Այսպէս՝ 1200ին այսպիսի դէպքէ մը ետքն էր որ արքայական հրովարտակով ընդարձակ արտօնութիւններ շնորհուեցան ուսուցիչներուն և ուսանողներուն : Այս թուականը Բարիզի համալսարանին հիմնարկութեան թուականը կը համարուի, թէև արդիական իմաստով համալսարանը գոյութիւն չունէր : Մասնաւոր չէնք մը չկար և սովորաբար ամէն մէկ նա-

հանգի և ամէն մէկ ազգի ուսուցիչները և ուսանողները կը հաւաքուէին վարձու շէնքի մը մէջ: Երբեմն ալ միենոյն ուսման հետեւողները առանձին շէնք մը կը վարձէին և ասկէ առաջ եկան՝ արուեստից, բժշկութեան, իրաւաբանութեան և աստուածաբանութեան փախլըքները: Այսպէս՝ մասնաւոր շէնքի մը չգոյութեան պատճառաւ՝ ուսուցիչ և ուսանողութիւն միասին կը տեղափոխուէին ուրիշ քաղաք մը, և այս պատճառաւ ալ կառավարութիւնը միշտ թոյլատու կը գտնուէր ուսանողներու հանդէպ, որպէս զի չհեռանան: Ուսանողները իրենց գործած յանցանքներուն համար չէին յանձնուեր քաղաքային դատարաններուն, այլ կը դատուէին միմիայն եկեղեցական դատարաններու առջև: Միջին դարուն այս հաստատութիւնները կը կոչուէին սովորաբար ուսումնարան (studium), վերջէն միայն համալսարան (universitas) կոչուեցան:

123 ՌԻՐԻՇ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐ. — Եւրոպական ուրիշ համալսարաններու հաստատումը գլխաւորաբար տեղի ունեցաւ ուսանողական գաղթումներու հետեանքով: Ուսանողներու և քաղաքացիներու կոուէ մը յետոյ ուսանողական համախմբում մը կը հեռանար անկէ և կը հաստատուէր իր երկրին գլխաւոր քաղաքներէն մէկուն մէջ: Բարիզէն յետոյ հետզհետէ հիմնուեցան Պօլոնիա, Իտալիոյ մէջ և Օքսֆօրտ ու Բէմպրիճ Անգլիոյ մէջ: Իւրաքանչիւր երկիր մասնաւոր առանձնաշնորհումներ տուաւ ուսանողներուն որպէս զի ընդհանուր հրապոյր մը ստեղծուի: ԺԴ. դարուն գլխաւոր համալսարաններու ուսանողներուն թիւը շատ էր. Բարիզ և Պօլոնիա ունէին 6000էն 7000, իսկ Օքսֆօրտ մինչև 3000 ուսանող:

Ուսանողներ սովորաբար ամէն տարիք կը ներկա-

ԲՆՆՈՒ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՃԱԿԱՅՐ

Ժամն ՏՕՐԱԿԻ զՈՐԾ, ԲՆՆՈՒ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, ՈՒՐ ԻՐԱՆԱՍԻ
ՔԱԳԱՈՐՆԵՐԸ ԿՈՂՁԱՅԻՆ ՕԾՈՒԿ, ԱՏԿԱՆԱՐԱԺԷՆ ԱՆՐՏԱՐԱԿԵՈՒՅԻՆ

յացնէին: Ուսման շրջանը թէև վեց տարի էր, սակայն ուսանողները երկար տարիներով կը մնային և շատ քիչեր միայն դասընթացք մը կ'աւարտէին: Իրենց վայելած առանձնաշնորհումներուն հետևանքով ուսանողները առհասարակ շատ անկարգ կեանք մը կը վարէին: Արքեպուսթիոնը ընդհանուր էր, իսկ կոիւնները իրարու միջև կամ քաղաքացիներու գէժ՝ խիստ յաճախադէպ էին: Ազնուականի զաւակները իրենց արամադրութեան տակ կը պահէին կառուղներու խօսմբեր: Ուսանողական խաղերն ու հաճոյքներն ալ շատ կոպիտ էին: Հակառակ ասոնց, յառաջդիմութեան ոգի մը կար և համալսարանները մտաւորականութեան կեդրոններ էին:

124. ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ ԳՈՐԾԵՐԸ. — ԺԳ. դարուն ամենամեծ կարևորութիւն կ'ընծայուէր Արիստոտէլի, որուն գործերը կը ծառայէին իրր դասագիրք: Ապէլարտի ժամանակ միայն Արիստոտէլի Տրամքաւնութիւնը ծանօթ էր, սակայն ժԳ. դարուն անոր բոլոր գործերը կ'. Պոլսէն կամ Սպանիոյ Արարներու միջոցաւ Արևմուտք բերուեցան: Արիստոտէլի լատիններէն թարգմանութիւնները չափազանց գէշ էին և խրթին, այնպէս որ ուսուցիչը իր ժամանակին մեծագոյն մասը կը յատկացնէր գէշ թարգմանութեան հետևանքով անիմաստ

գրուի գործոցներէն մէկն է, եւ իր նակար իրաւասր ամենագեղեցիկը կը համարուի քոյր մայր-եկեղեցիներուն մէջ: Քարէ նշմարի ժաննակ մըն է, արձանները հարիւրով կը հաշուուին—530—եւ շատերը հրաշալի են: Աշտարակները անյի բարձր են քան Բարիզի Նօդր-Տալի աշտարակները—80 մէքր—եւ արտաք զարգի խիզախ նարտարապետութեան մը դրոշմը կը կրեն: Բենսի Մայր-եկեղեցիին շինութիւնը սկսած է Մեծն Փիլիպպոսի օրէն, 1211ին եւ վերջացած է Ս. Լուիի 'անն, 1241ին: Վերջին եւրոպական պատերազմին (1914) նարտարապետական այս գոհարը ծանրօրէն վնասուեցաւ գերման հրետանիէն:

դարձած նախադասութեանց բացատրութեան և զանանք քրիստոնէական վարդապետութեան հետ համաձայնեցընելու :

Արիստոտէլի հեթանոս մըն էր . ան յաբանական կեանքի մասին որոշ գաղափար մը չունէր և ոչ ալ Ա. Գրոց մասին տեղեկութիւն ունէր : Աւրեմն պէտք էր ենթադրել թէ միջնադարեան Գիտութիւնը պէտք է ժխտէր այս հեթանոս գործերը , սակայն այնպէս չէր ընդհակառակը ժԳ . դարուն Արիստոտէլի գործերը ամենամեծ հեղինակութիւնը ստացան : Արիստոտէլ կը կոչուէր «Փիլիսոփան» :

125. ՌՕՃԼԻՐ ՊԱՐՈՆ . — Միջնադարեան փիլիսոփայութեան , աստուածաբանութեան և անոնց աւանդման մեթոտին սօրաւորիսակա՛նութիւն (scholasticism) անունը կուտան : Ամէն բան ձեական արամարանութեամբ մը կը պարզարանուէր . այսպէս՝

Ա . մաս կը կազմէ Բ .ի

Բ .ը Ա .ի մասն է

Աւրեմն Գ .ը Բ .ի մասն է .

Աքօլասթիքականութիւնը կ'անդիտանար մարդուն բնութիւնը և նկատաստութեամբ ու փորձաստութեամբ ուսումնասիրութիւն չէր ընդուներ : Այսուհանդերձ սքօլասթիքականութիւնը առաջին շարժումն էր մարդկային մտքի գործունէութեան : Այս ուղղութեան դէմ ըմբոստացող առաջին միաքը եղաւ Ռօճէր Պաքոն , Անգլիացի Թրանչիսկեան եղբայր մը (մեռած 1290ին) , որ արդիական գիտութեան հիմնադիրը եղաւ : Գրեց հասոր մը որ ժԳ . դարու աշխարհագրութեան , ուսողութեան , երաժշտութեան և բնագիտութեան համայնագիտակն է : Պաքոն կ'ըսէ . — «Արիստոտէլ շատ իմաստուն մարդ

մըն էր, սակայն ան գիտութեան ծառը միայն անկած է, բայց ոչ ճիւղերը հասցուցած է և ոչ ալ ստուղը, Եթէ մենք մահկանացուներս անվերջ դարեր կարենանք ազրիլ, երբեք չպիտի կարենանք կատարեալ գիտութիւն ստանալ և ոչ ալ ամէն անձանօթը գանկլ։ Ոչ ոք այնքան կատարելապէս տեղեակ է գիտութեան որ կարենայ ճանճի մը մասնաշաղկապութիւնները նկարագրել, և բացատրել թէ ինչո՞ւ ան այսչափ ոտք ունի, ոչ աւելի և ոչ պակաս»։ Պաքսնի կարծիքով ճշմարտութիւնը փորձառութեամբ հարիւր հազար անգամ աւելի գիւրութեամբ կը գանուէր քան մխրճուելով Արիստոտէլի գէշ թարգմանութեանց մէջ, «Եթէ ինձի ձգուէր, կ'ըսէ, ես կ'այրէի Արիստոտէլի բոլոր գործերը, որովհետեւ անոնց ուսումը մամալամառութիւն կը պատճառէ, սխալներու տեղի կուտայ և ազգայնութիւնը կ'աւելցնէ»։ Այսպէս՝ երբ սքոլասթիքականութիւնը կը տիրապետէր համարաբաններու մէջ, Ռօճէր Պաքսն և իր հետեւողները կային, որոնք արդի գիտական հետազօտութեան հիմքը կը դնէին։

Մատենագրութիւն . — Emerton; **Medieval Europe**, chap. XIII. Duruy; **Middle Ages**, pp. 222—230. Robinson; **Western Europe**; pp. 250—276. Rashdall; **Universities**, chap. XIV. Seignobos; **Histoire Moderne**, chap. V.

Խմբագրելի նիւթեր . — 1. Կրթական դրութիւնը Միջին դարուն, 2. Համալսարաններ, 3. Սքոլասթիքականութիւն, 4. Ռօճէր Պաքսն, 5. Թովմաս Աքուինաս, 6. Ալպէրտուս Մակնուս։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ե.

Ի Տ Ա Լ Ի Ա Ե Ի Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

126. Ժ.Յ. ԵՒ Ժ.Կ. ԳԱՐՍԵՐՈՒ ԳԱՂԱԳԱԿՐԻ-ԹՈՒԽՈՒԻՆՆԵՐ. — Քարոլինկեանց անկումէն յետոյ Եւրոպա բաժնուած էր շատ մը երկրամասերու, որոնք կը կառավարուէին աւատական իշխաններով, Ամէն երկրի մէջ ալ թագաւոր մը կար, որ սակայն անուանապէս միայն գերիշխան էր, իսկ իրապէս իր իշխանութիւնը կը տարածուէր միայն արքունի կալուածներուն վրայ, որոնք բաւական իսկ չէին կանոնաւոր եկամուտ մը ապահովելու համար: Թագաւորները ճիշտ միջոց չունէին զօրաւոր բանակ մը կազմակերպելու: Եկեղեցին, ընդհակառակը կերտնացած իշխանութիւն մը ստեղծած էր: Կրթութիւնն ըլլալով եկեղեցականներու ձեռքը և լատիներէնը ըլլալով եկեղեցւոյ լեզուն կրթուած և պաշտօնական դասու լեզուն դարձաւ ան: Բոլոր գիրքերը և օրինաց վաւերաթուղթերը գրուած էին լատիներէն: Յետոյ, աւատական կեանքն ու կղերական ազդեցութիւնը ակընայտնի կերպով միօրինակ էին բոլոր երկիրներու մէջ: Եկեղեցին այնքան զօրաւոր էր որ անոր սկսած ամէն մէկ շարժումը կը տարածուէր Եւրոպայի բոլոր կողմերը, ինչպէս Խաչակրութիւնը և Աստուծոյ Զինադադարը:

Սակայն, Ժ.Բ. և Ժ.Գ. դարերուն միապետութիւնը սկսաւ զօրանալ եւ նոր ոյժ մը, երրորդ կարգը, կարևորութիւն ստացաւ, որով աւատական պարոններու իշխանութիւնը տակաւ առ տակաւ տկարացաւ: Եկեղեցւոյ ազդեցութիւնն ալ սկսաւ տատանիլ թագաւորներու և պապերու միջև տեղի ունեցած պայքարներուն պատճառով և նոր գաղափարներու տարածումով: Կրթութիւնը ծաւալեցաւ և ազգային լեզուները աւելի ընդհանրական դարձան: Արդի ազգերը սկսան կազմակերպուիլ և վերջապէս այս շրջանը կարելի է Ազգերու կազմակերպութեան ու զարգացման շրջանը համարիլ: Գլխաւոր ազգերու մէջ այս դարգացման ազդակներն ու տարրերը գրեթէ միևնոյնն էին, սակայն տեղական պայմաններու տարբերութեան պատճառաւ հետեւեանքներու մէջ մեծ տարբերութիւն կայ, ինչպէս պիտի տեսնենք հետագայ գլուխներով:

127. ՊԱՆԳՐԱՐ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒ-

ԹԵԱՆ ԴԷՄ . — Պաշտօնաբաշխութեան պայքարի կռիւներուն հակառակ, Գերմանիա ամէնէն յառաջագէմ և զօրաւոր ազգն էր, (Տե՛ս գլուխ Ե.) : Հէնրի Ե. մեռաւ 1125ին և ժառանգորդ մը չձգեց : Գերմանական գահին երկու թեկնածուներ կային, Սուապիոյ դուքսը՝ Յրհստրիկ Լօնկենցօփեն, և Սաքսոնիոյ դուքսը՝ Լօթեր : Առաջինը Հէնրիին ազգականն էր և անոր ընտրելին : Իր ընտրութիւնը նախապէս ապահովուած կը համարուէր, որովհետև իր եղբայրը՝ Բոնրաս՝ Յրանքոնիոյ դուքսն էր և իր աները, Կուէլփաւն ընտանեքէն, Պալարիոյ դուքսը, և բնական էր թէ անոնց աջակցութիւնը պիտի վայելէր : Սակայն փոքրիկ աղնուականները, որոնք պաշտօնաբաշխութեան պայքարին ատեն յաջողած էին նոր արտօնութիւններ ձեռք բերել, չէին ուզեր որ կայսերական գահը զօրաւոր ձեռքի մը մէջ անցնի և կը պնդէին թէ կայսրութիւնը ընտրական է և ոչ թէ ժառանգական : Կղերականութեան ներկայացուցիչները հակառակ էին Յրէտէրիկին, որովհետև ան Հէնրի Ե. ի միացած էր պապին դէմ : Պալարիոյ դուքսն ալ, լքելով իր փեսան, հակառակորդներուն միացաւ, որով Լօթէր ընտրուեցաւ կայսր (1125-1137), որ Հէնրի Ե. ի գլխաւոր հակառակորդներէն եղած էր : Լօթէրը իր դուստրը Պալարիոյ դքսին զաւկին ամուսնութեան տալով Կուէլփեան ընտանիքը աւելի զօրացաւ :

128. ԿՈՒԷԼՅԵԱՆՔ ԵՒ ԿԻՊԷԼՅԱՆՔ . — Յրէտէրիկ Լօնկենցօփէն ժառանգեց Հէնրի Ե. ի ամբողջ կայուածները, որոնցմէ մէկ մասը Լօթէր արքայական սեփականութիւն համարելով պահանջեց որ իրեն արքուի : Առաջ ներքին պայքար մը սկսաւ երկու տուներու միջև որ վերջացաւ մէկուն ընտանջումով : Լօնկենցօ-

Ֆէններ կը կոչուէին Կիպելեանք , որ իտալական անուն մըն էր , առնուած այս Տան սեփական մէկ կայուածին անունէն : Իտալիոյ մէջ Ֆրէտէրիկի եղբայրը՝ Քոնրատ՝ կայսր ընտրուեցաւ իրր հակաթոռ , բայց Ս . Պէրնարտի խորհուրդներուն անսալով հաշտուեցաւ Լօթէրի հետ :

Լօթէրի մահէն յետոյ , իր փեսան Հենրի Կուելթ Սաքսոնիոյ և Պալարիոյ դքսութիւնը ժառանգելով կը սպասէր որ ինք ընտրուի կայսր : Փոքրիկ ազնուականները , այն միևնոյն պատճառներով որոնցմով հակառակած էին Ֆրէտէրիկի ընտրութեան , այս անգամ ալ Հէնրիի դէմ դարձան , որուն վարչական կարողութենէն կը վախնային : Զօրաւոր կառավարութեան մը հակառակորդները Քոնրատ Հօնէնշտօֆէնը թագաւոր ընտրեցին :

129. ՅՐԷՏԷՐԻԿ ՊԱՐՊԱՐՈՍԱ (1152-1190) . —

Քոնրատի մահէն յետոյ Կուելթեանք և Կիպելեանք համաձայնութեամբ կայսր ընտրեցին անոր ազգականներէն Սուապիոյ դուքսը՝ Ֆրէսկրիկ Ա . ը որ իր առաքինութիւններով ամէնուն հիացումին առարկայ էր : Ֆրէտէրիկ երբ գահ բարձրացաւ , եռանդով փարեցաւ « Հռոմէական կայսրութեան վերահաստատման » գործին : Իր մտատիպարը Կարոլոս Մեծն էր և կը փոփաքէր Հռոմի կայսրերու ունեցած բոլոր իրաւունքները վայելի : Կը հաւատար այն առածին թէ՛ « Կայսեր կամքը օրէնք է » : Իր նախորդներուն օրով կորսուած կայսերական հմայքը վերահաստատուեցաւ , և այն ատեն գերման թագաւորութիւնը կը կոչուէր « Հռոմէական սուրբ կայսրութիւն »ը : Սակայն , իր երկարատև իշխանութեան ընթացքին Ֆրէտէրիկ ի զուր աշխատեցաւ իտալական ժողովուրդները հպատակեցնել իրեն : Ամբողջ դար մը Գերման միապետները կամ ապի-

կարութեան պատճառաւ, և կամ ուրիշ խնդիրներով զբաղած ըլլալնուն համար, չէին յաջողած իրականապէս իրենց իշխանութիւնը տարածել Իտալիոյ վրայ: Իտալիոյ հիւսիսակողմը, Լոմպարտիոյ քաղաքները, գրեթէ անկախութիւն ձեռք բերած էին: Հարաւի մէջ Նորմանները զօրաւոր թագաւորութիւն մը հիմնած էին, իբր աւատառու պապին և ոչ թէ կայսեր: Հռոմի մէջ ազնուականները Պրեշիացի Առնոլտի առաջնորդութեամբ հասարակուրդ մը հիմնած էին, պապը վտարելով իր մայրաքաղաքէն: Ուրեմն, եթէ Ֆրէտէրիկ կ'ուզէր Իտալիան իր կայսրութեան մասը համարել, պարտաւոր էր արագօրէն զօրծել և իր իշխանութիւնը պարտադրել հոն:

130. ՖՐԷՏԷՐԻԿ ԵՒ ՊԱՊԸ. — Իտալական առաջին արչաւանքը կատարուեցաւ 1154-1155ին, պապին օգնելու և կայսերական թագը ձեռք բերելու համար: Ֆրէտէրիկ Բաւարի մէջ Իտալիոյ թագը ընդունեց, իսկ Հռոմի մէջ կայսերական պսակը: Պրեշիացի Առնոլտ ձերբակալուեցաւ և խարոյկի վրայ այրուեցաւ: Սակայն Ֆրէտէրիկ պարտաւորուեցաւ շուտափոյթ Գերմանիա վերադառնալ, որովհետև իր զօրքերը ամառուան ջերմութենէն կը տառապէին և հազարաւորներ կը մեռնէին: Յետոյ, պապին և կայսեր միջև անհամաձայնութիւն ծագեցաւ, որովհետև Ֆրէտէրիկ չէր ուզեր պապը իրմէ զերադաս ճանչնալ: Մտնաւանդ իրեն ուզուած նամակի մը մէջ Ադրիանոս Դ. պապին «իրեն արուած աւատի» խօսքը գրած ըլլալը աւելի զայրացուց զինքը: Թէև պապը ուզեց «աւատ» բառին իմաստը մեղմել, սակայն թշնամութիւնը արդէն սկսած էր պապին և կայսեր միջև:

131. ՄԻԼԱՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ. — Ֆրէտէրիկ երկրորդ արչաւանքը կատարեց 1158ին և Ռոմիայի մէջ

աւագածողով մը գումարեց, ուր ներկայացուցիչներ ունէին լոմպարտական բոլոր քաղաքները: Կայսեր ոյժէն սարսափահար բոլոր քաղաքներն ալ հնազանդութիւն յայտնեցին: Ամէնուն վրայ հարկեր դրաւ, արգիլեց ներքին կռիւները քաղաքներու միջև, և ամէն քաղաքի մէջ քաղաքապետ մը (podesta) նշանակեց, իբր կայսերական կառավարութեան ներկայացուցիչ և դատաւոր: Յրէտէրիկի նպատակն էր քաղաքներու անկախութիւնը բոլորովին ջնջել և վերջնականապէս նստարկել իրեն: Միլան մերժեց կայսեր քաղաքապետը ընդունիլ, հետևանքը եղաւ երկու տարուան պաշարում մը, որմէ յետոյ քաղաքը առնուեցաւ և հիմնադրուեց կործանուեցաւ (1162): Այս քանդումին գլխաւոր պատասխանատուներն էին չրջակայ քաղաքները, որոնք կը նախանձէին Միլանի ճոխութեան և բարգաւաճման: Կայսրը կը յուսար որ Միլանի այս դժբաղդութիւնը օրինակ պիտի ըլլար միւս քաղաքներուն ու պիտի անհետացնէր դիմադրութեան օւռէ յոյս:

132. ԼՈՄԲԱՐՏԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ.— Միւնոյն ատեն Ատրիանոս պապը մեռաւ և անոր յաջորդեց Աղեքսանդր Գ: Կայսեր կուսակիցները գիտնալով որ նոր պապը իրենց հակառակ է, հակաթող պապ մը ընտրեցին: Աղեքսանդր Գ. բանադրեց կայսրը, դաշնակցութիւն մը կնքեց Լոմպարտիոյ քաղաքներուն հետ և քաջալերեց զանոնք պաշտպանողական զինակցութիւն մը կազմելու կայսեր դէմ: Մինչև այդ ատեն այդ քաղաքները տկար էին, որովհետև պառակտած և ոխերիմ ատելութեամբ ու նախանձով լեցուած էին իրարու դէմ: Բայց որովհետև Յրէտէրիկի քաղաքականութիւնն էր անխտիր թէ բարեկամ և թէ թշնամի քաղաքները իրեն հպատակեցնել միանգամ ընդմիշտ, այս անգամ

ամէնքը միացան: 1167ին Յրէտէրիկ ստուար բանակի մը զլուխը անցած Իոսալիա մտաւ և Հոռմը գրաւեց: Բայց իր բանակը գրեթէ ոչնչացաւ ժանտախտէ և ինքն ալ հազիւ կրցաւ ազատելով ետ վերադառնալ: Այս աղէտը քաջալերանք մը եղաւ իր հակառակորդներուն, և բոլոր քաղաքները լոմպարտական զինակցութեան միացան (1168):

Յրէտէրիկ Պարպարոսա պարտաւորուեցաւ քանի մը տարի Գերմանիա մնալ: Այս առիթէն օգտուելով Միլան վերաշինուեցաւ և իր նախկին վիճակը ստացաւ: 1176ին կայսրը փորձեց զայն վերագրաւել, սակայն պարտուեցաւ Լիևնանօի ճակատամարտին մէջ: Կայսրը հասկցաւ վերջապէս թէ ապարդիւն էին իր ջանքերը և պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն կնքել պային ու լոմպարտական քաղաքներուն հետ: Քաղաքները ինքնավարութիւն ստացան, թէև յանձն առին տուրքեր վճարել և կայսերական գերիշխանութիւնը՝ թէև անուանական՝ ճանչնալ: Այնուհետև այդ քաղաքները իրապէս անկախ էին:

133. ՅՐԷՏԷՐԻԿ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Կայսեր իտալական արշաւանքներով զբաղած միջոցին, Կուէլֆեան կուսակցութիւնը առիթ ունեցած էր հիւսիսային Գերմանիոյ մէջ զօրանալու Հեկերի Առիւծին առաջնորդութեամբ, որ Սաքսոնիայէն դուրս իր իշխանութիւնը տարածեց դէպի հիւսիս և արևելք: Նախապէս Յրէտէրիկ և Հէնրի բարեկամ էին, սակայն վերջէն Հէնրի մերժեց կայսեր օգնել Լոմպարտական զինակցութեան դէմ մղուած պատերազմին ատեն, վստահելով իր ոյժին որ հաւասար էր կայսեր ունեցած զօրութեան: Յրէտէրիկ լոմպարտական հաշտութիւնը կնքելէն յետոյ իսկոյն ձեռնարկեց Հէնրին խոնարհեցնելու: Փոք-

րիկ ազնուականներուն մասնաւոր առանձնաշնորհումներ տալով կայսրը յաջողեցաւ զանոնք իր կողմը շահիլ և միացած ոյժով յարձակիլ Սաքսոնիոյ վրայ: Հէնրի յաղթուեցաւ (1181) և աքսորուեցաւ երեք տարի: Կայսրը գրաւեց անոր բոլոր կալուածները բացի Պրանտէնպուրկէն և Լունէպուրկէն: Այսպէսով կայսրութիւնը երկու մասի բաժնուելու վտանգէն ազատեցաւ:

134. ՅԻԷՏԷՐԻԿ ԻՐԲ ԿԱՅՍՐ. — Յրէտէրիկ, հակառակ Իտալիոյ մէջ կրած իր պարտութեանց, յաջողեցաւ կայսերական փառքը վերակենդանացնել և Գերմանիոյ մէջ կարգ ու կանոն հաստատել: Պուրկանտիոյ իշխանուհիին հետ ամուսնանալով, այդ երկրին թագաւորութիւնը իր իշխանութեան միացուց: Ստիպեց Պոհեմիոյ թագաւորը որ իր գերիշխանութիւնը ճանչնայ (1158): Իր որդին, Հէնրի, Սիկիլիոյ թագաւորին ժառանգորդ իշխանուհիին հետ ամուսնացուց, Հիւսիսային Իտալիան և և Սիկիլիան կայսրութեան միացնելու համար: Ահագին եկամուտներ ստեղծեց իր դքսութեան կալուածներէն և Իտալիայէն: Փոքրիկ ազնուականներու հանդէպ իր ունեցած բարեացակամ քաղաքականութեամբ յաջողեցաւ մեծ բանակ մը կազմակերպել: Յրէտէրիկ Գերմանիոյ մէջ իր իշխանութիւնը ամրորէն հաստատելէ յետոյ խաչակրութեան միացաւ և մեռաւ (1190) Փոքր Ասիոյ մէջ (§ 73):

135. ՀԷՆՐԻ Զ. (1190-1197). — Հէնրի Զ. յաջորդեց իր հօրը առանց հակառակութեան, և Սիկիլիոյ թագաւորութիւնը իր պետութեան միացուց (1194): Լոմպարտական քաղաքները, կայսերական ուղղակի հրահրութենէն զերծ ըլլալով, սկսած էին դարձնալ իրարու դէմ կռուիլ: Հէնրի այս պարագան շահագործեց, մէկը միւսին դէմ քաջալերելով և երկու կողմէն ալ

գրամ ստացաւ: Չերբակալեց Անգլիոյ Ռիչարտ Առիւծա-
տիրտը խաչակրութենէն վերադարձին և իբր պատանդ
վար գրաւ Գերմանիոյ մէջ, մինչև որ անկէ խոչոր
փրկանք մը ստացաւ և պարտաւորեց զայն որ ընդունի
կայսեր աւատական գերիշխանութիւնը: Հէնրի կ'երա-
զէր տիեզերական տիրապետութիւն մը ձեռք բերել, և
երբ կը պատրաստուէր խաչակրութիւն մը կազմել ու
Արևելքի տիրել, յանկարծակի մեռաւ:

136. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԵՒ ՈԹՈՆ Դ. — Հէնրիի մահէն
յետոյ իր որդին Ֆրէտէրիկ թէև թագաւոր պսակուե-
ցաւ, բայց որովհետև տակաւին երեք տարեկան էր չէր
կրնար իշխել իբր կայսր: Ուստի Կիպէլեանք Հէնրիի եղ-
բայր Սուապիոյ դուքս Փիլիպպոսը կայսր ընտրեցին, իսկ
Կուէլֆեանք Ոթոնը, Հէնրի Առիւծի որդին: Տասը տարի
պայքարներ մղուեցան երկու կուսակցութիւններուն միջև,
որոնց ընթացքին ազնուականները գործնականապէս
անկախութիւն ձեռք ձգեցին: 1208ին Փիլիպպոս սպան-
նուեցաւ և Ոթոն, որուն կուսակից էր և պապը, կայսր
ընդունուեցաւ ամէնուն կողմէն: Իբր կայսր անմիջա-
պէս պապին դէմ դարձաւ, որ Ոթոնը լքելով Հէնրի
Զ-ի զաւկին՝ Ֆրէտէրիկի կողմը անցաւ և զայն օրինա-
ւոր թագաւոր յայտարարեց:

137. ՅՐԼՏԷՐԻԿ Բ. (1212-1250). — Ֆրէտէրիկ
Բ. իբր Սիկիլիոյ թագաւոր կը դաժնուէր Իննովկէնտ Գ.
պապի խնամքին և հովանաւորութեան ներքև: Պապը
զայն Գերմանիոյ կայսր ընտրել տալէ առաջ երդումով
խոստում առաւ անկէ որ ո'ւէ ատեն Սիկիլիոյ թագա-
ւորութիւնը չմիացնէ Գերման կայսրութեան: Շուտով
Իննովկէնտ Գ. պապը մեռաւ և Ֆրէտէրիկ, հակառակ իր
երդումին, պահեց թէ Սիկիլիան և թէ Գերմանիան: Յա-
ջորդ պապը հրապուրուած Ֆրէտէրիկի խաչակրութեան

խոստումներէն, աչք գոցեց անոր երդմնազանցութեան և զայն կայսր պատկեց: Յրէտէրիկի քաղաքականութիւնն էր դրամ հայթայթել Սիկիլիայէն ու զինուոր Գերմանիայէն և ասով պահել ընդարձակ կայսրութիւնը: Հարուային երկիրներու մէջ աւատական վարչութեան տեղ զօրաւոր կեդրոնացած կառավարութիւն մը կազմակերպեց: Յրէտէրիկ քաջալեր հանդիսացաւ վաճառականութեան, Մասմետականներուն և Հրեաներուն թոյլտուութիւններ ըրաւ, հիմնեց նաբոյլի համալսարանը և նոր օրէնքներ հրատարակեց, որոնք աւելի արդիական էին իրենց ոգիով քան նախկին օրէնքները:

Գերմանիոյ մէջ Յրէտէրիկ իր նախորդներուն աւանդական քաղաքականութեան հետեւելով շատ մը առանձնաշնորհումներ տուաւ ազնուականներուն, անոնց աջակցութիւնը ձեռք բերելու համար, որով տկարացուց կեդրոնական կառավարութիւնը: Վերջերը քաղաքներուն ալ ազատութիւններ շնորհեց, իր հակառակօրդներուն դէմ պայքարելու համար: Հետևանքը այն եղաւ որ կայսեր կուսակիցները հետզհետէ գրեթէ անկախութիւն ձեռք բերին և Գերմանիա բազմաթիւ փոքրիկ իշխանութեանց բաժնուեցաւ: Այն կեդրոնական ոյժը որ ձեռք բերուած էր Յրանքոնեան կայսրերու ատեն, կորսուեցաւ Հօհենշտոֆեանց օրով:

138. ՅՐԷՏԷՐԻԿԻ ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Յրէտէրիկ Բ. խոստացած էր խաչակրութիւն մը կատարել դէպի Երուսաղէմ, բայց կայսրութեան ներքին խընդիրներուն պատճառաւ ստիպուած էր այս ձեռնարկը յետաձգել: Ամէն անգամ երբ պապը զինք կը ստիպէր և մինչև իսկ կը սպառնար բանադրել, Յրէտէրիկ նորանոր խոստումներով ժամանակ կը շահէր: Երբ աթոռ բարձրացաւ Գրիգոր Թ., որ իր նախորդին նման խաղա-

զատէր ու մեղմ բնաւորութեան տէր պապ մը չէր, Ֆրէտէրիկ՝ բանադրանքէ վախնալով՝ անմիջապէս բանակով մը դէպի Սուրիա մեկնեցաւ։ Սակայն շուտով վերադարձաւ, անձնական տկարութիւն պատրուակելով։ Գրիգոր Թ. բանադրեց զայն։ Կայսրը վերստին ճամբայ ելաւ, սակայն պապը երկրորդ անգամ բանադրեց զայն, որովհետեւ բանադրեալ մը չէր կրնար խաչակիր ըլլալ։ Ֆրէտէրիկ երուսաղէմը գրաւեց, ինքզինքը երուսաղէմի թագաւոր յայտարարեց և շուտով վերադարձաւ Սիկիլիա, ուր մտած էր պապական բանակը։ Պապին զինուորները յաղթուելով վտարուեցան Սիկիլիայէն, և պապը ասոր վրայ հաշտութիւն կնքեց կայսեր հետ։

139. ՅՐԷՏԷՐԻԿ ԵՒ ԼՈՍՊՈՒՐՏԵԱՆ ԲԱՂԱՔՆԵՐԸ. — Ֆրէտէրիկի իշխանութիւնը օրէ օր կը զօրանար և սպառնալից կը դառնար պապին և լոմպարտեան քաղաքներուն, որոնք շրջապատուած էին կայսեր երկիրներով։ Իտալական քաղաքները, վախնալով որ Ֆրէտէրիկ օր մը կրնար իրենց անկախութիւնը ոտնակոխ ընել, Լոմպարտական ղինակցութիւնը վերահաստատեցին և թշնամութեանց սկսան անոր դէմ։ Ֆրէտէրիկ Սուապեան ասպետներով և մահմետական ձիաւորներով արշաւելով ջախջախիչ յաղթանակ մը տարաւ (1237) և հիւսիսային Իտալիոյ մէջ զօրաւոր կտուալարութիւն մը կազմակերպեց։

Բացի պապական կալուածներէն, իտալական մնացեալ մասերը այլևս կը գտնուէին կայսեր իշխանութեան ներքև։ Կայսեր այս յաջողութիւնը վրդովեց Գրիգոր Է. պապը որ մանաւանդ աւելի խռովեցաւ, երբ Ֆրէտէրիկ մերժեց Սարտէնիան, իբր պապական աւատ, իրեն յանձնել։ Այն ատեն նոր բանադրանք մը յայտարարուեցաւ։ Ֆրէտէրիկի բանակը պապական երկիրները մտաւ

և անոնց մեծ մասը գրաւած էր արդէն, երբ Գրիգոր Է.ի մահուան պատճառաւ զինադուլ կնքուեցաւ : Այն ատեն կայսրը փորձեց ազգային եկեղեցի մը կազմակերպել, որուն գլուխը գտնուէր ինք, փոխանակ պապին : Ինչո՞վ կէնտ Դ. պապը նորէն բանադրեց զայն (1245) և յաջողեցաւ Գերմանիոյ մէջ հակաթու թագաւոր մը ընտրել տալ :

Ֆրէտէրիկ և իր որդին Քոնրատ յաջողեցան ընկճել իրենց հակառակորդները Գերմանիոյ մէջ : Սակայն լոմպարտական քաղաքները նորէն ոտքի ելլելով յաղթանակ մը տարին : Սիկիլիոյ մէջ անգամ երեան եկան գաւազրութիւններ : Այս ձախորդութեանց մէջ Ֆրէտէրիկ մեռաւ :

140. ՅՐԷՏԷՐԻԿ ԵՒ ԱՐԱԳՈՆԵՐԸ . — Ֆրէտէրիկ Բ. կը համարուի Միջին դարու վերջին և Նոր դարու առաջին մեծ կայսրը : Իր մեծ հօր՝ Պարպարոսային չէր նմաներ . ծնունդով, ընաւորութեամբ և կրթութեամբ իտալացի էր : Անձնապէս կարճահասակ էր, ճաղատ և կարճատես : Մահմետական պատմաբան մը կը գրէ անոր մասին որ եթէ իրր գերի վաճառուելու ըլլար հազիւ թէ հարիւր տրախմի արժէր : Ֆրէտէրիկ Բ. եռանդուն պաշտպան մըն էր գրականութեան և ուսման : Գիտէր շատ մը լեզուներ և գրած է արձակ ու բանաստեղծական հեղինակութիւններ, ոչ թէ լատիներէն, այլ ժողովուրդին հասկնալի իտալերէն լեզուով : Տանգէ զայն իտալական բանաստեղծութեան հայր կ'անուանէր : Ազատամիտ էր ան, ու թէև երևութապէս ջերմ քրիստոնեայ կը ներկայանար, բայց իրապէս սկեպտիկ էր բոլոր կրօններու հանդէպ և կը ծագրէր ամէն նախապաշարումները : Երբեմն կը նախընտրէր մահմետական սովորութիւններ, և իր կեանքին վերջին

տարիները անցուց հարաւային Իտալիոյ մէջ հաստատուած մահմետական գաղութի մը մէջ, ուր հարէմ մը կը պահէր: Իր անհատական կեանքին մէջ անբարոյական էր և հասարակական կեանքի մէջ անգութ, այտուհանդերձ շատ մը կողմերով իր ժամանակակիցներէն շատ առաջ էր և իր հրատարակած օրէնքները շատ արդիական էին: Տանդէ, Ֆրէտէրիկի շրջանը Իտալիոյ Ոսկեդարը կը համարէ:

141. ՀՈՀԷՆՇՏՕՅՍԱՆՑ ԱՆԿՈՒՄԸ. — Ֆրէտէրիկի յաջորդները անկարող գտնուեցան միացեալ թըշնամիներուն դիմադրել և Քոնրաս Դ.ի մահով (1254) Հոհէնշտօֆեանց իշխանութիւնը վերջացաւ Գերմանիայէն: Յետոյ կայսրութիւնը անիշխանութեան մատնուեցաւ, և երկու երկիրները իրենց բախտին ձգուեցան: Գերմանիա աղետալի կացութեան մը մէջ ինկաւ ապիկար իշխաններու երեսէն և Գերմանները գուրգուրանքով կը յիշէին Հոհէնշտօֆեանց օրերը: Իտալիոյ մէկ մասը Ֆրէտէրիկի սերունդին ձեռքը մնաց մինչև 1268, երբ տակաւին պատանի Քոնրասկը ինկաւ Կարոլոս Անժուայի ձեռքը և գլխատուեցաւ:

142. ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Անկէ յետոյ իտալական թերակղզին գրեթէ բոլորովին անկախ էր: Հիւսիսի քաղաքներու մէջ կոիւնները վերսկսան և հետևանքը եղաւ քաղաք-պետութեանց կազմութիւնը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր իշխանութեան ներքև ունէր շրջակայ աւաններն ու գիւղերը: Ամէնէն նշանաւոր քաղաք-պետութիւններն էին Վենետիկ, Միլան, Ֆլորանս, Բիզա և Ճենովա: Թերակղզիին կեդրոնը կը գտնուէին պապական նահանգները: Հարաւի կողմը Ֆրանսայի Անժու Տունը առանձին թագաւորութիւն մը հիմնեց Նաբոլիի մէջ, իսկ Արակոնը գրաւեց Սիկիլիան: Այսպէս ամբողջ

Իտալիա բաժնուեցաւ փոքրիկ իշխանապետութեանց,
որոնք գրեթէ նոյն վիճակին մէջ մնացին մինչև ժ.ժ.
գարու վերջերը:

143. ԳԵՐՄԱՆՈՅ ԳԻՐԸ. — Հոհնչտոֆեան
քաղաքականութիւնը ազեատուոր եղաւ Գերման միու-
թեան: Աջակցութիւն ձեռք բերելու համար կայսրերը
զոհած էին կայսերական իրաւունքները: Մեծ աւատա-
պետները ջախջախելու համար շատ մը քաղաքներ ու
շատ մը ասպետներ զօրացուցած էին, անոնց առանձ-
նաշնորհումներ տալով և զանոնք ուղղակի կայսերական
իշխանութեան ենթարկելով: Հետեւաբար երբ կայսրու-
թիւնը վերջացաւ, քաղաքները, ազնուականները, ե-
պիսկոպոսները, վանահայրերը և մինչև իսկ գիւղերը
ինքզինքնին սկսան բացարձակապէս անկախ յայտարար-
ել: Անոնցմէ ոմանք թէև ընկճուեցան, սակայն բազ-
մաթիւ քաղաքներ ու ասպետներ պահեցին իրենց ան-
կախութիւնը:

Քոնրատ Գ. ի մահէն յետոյ ազնուականները, երկու
մասի բաժնուած, երկու ընտրութիւններ կատարեցին,
որով երկիրը աւելի անիշխանութեան մատնուեցաւ:
Մէկ կուսակցութիւնը ընտրեց Անգլիոյ Հէնրի Գ. թա-
գաւորին եղբայր Ռիչարտը, իսկ միւսը Գասգիլիոյ թա-
գաւոր Ալֆոնսո Ժ. ր: Երկուքն ալ իրական իշխանու-
թիւն մը չհաստատեցին Գերմանիոյ մէջ: Ալֆոնսո բնաւ
Գերմանիա չմտաւ, իսկ Ռիչարտ կարճ ժամանակ մը
Գերմանիոյ մէջ դեղերեղէ յետոյ Անգլիա վերադարձաւ:
Այս շրջանին (1256-1273) քաղաքներն ու ազնուական-
ները աւելի ընդարձակօրէն անկախութիւններ ձեռք
բերին, և կայսերական բոլոր կալուածները անհատնե-
րու ձեռքը անցան: Ռիչարտ մեռաւ 1272ին:

144. ՌՈՏՈՒՆ ՀԱՊՍՊՊՈՒՐԿ (1273-1291). — Այս

անիշխանական վիճակը վերջ գտաւ Ռոստոյժ Հապսպուրկի կայսր ընտրուելովը: Այս ընտրութիւնը կատարուեցաւ Ռոտտոյժի անձին վրայ, որովհետեւ ան աննշան կոմս մը ըլլալով ազնուականները անոր զօրութենէն չէին վախնար: Պոճէմիոյ թագաւորը, որ ընտրողներէն մէկն էր, չուզեց ընդունիլ Ռոտտոյժի ընտրութիւնը: Նորընտիր կայսրը յարձակեցաւ Պոճէմիոյ վրայ և զրաւեց Աւրստրիոյ դքսութիւնը, որ մինչև հիմայ Հապսպուրկեանց կեդրոնը կը մնայ:

Ռոտտոյժ դրժեց նախորդ կայսրերու իտալական քաղաքականութիւնը և իշխանութեանը ընթացքին հետամուտ եղաւ իր ընտանեկան կալուածներուն ընդարձակման: Պապին աջակցութիւնը ստանալու համար, իտալական կալուածները սլազական աթոռին ձգեց: Զանադիր եղաւ երկրին մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու: Ասպետներէն ոմանք որոնք աւազակութեամբ կը սարապէին և ծանօթ էին «աւազակ պառոններ» անունով, հալածանքի ենթարկուեցան: Հաննոսի հովիտին մէջ միայն հիմնադրուած ըրաւ հարիւր քառասուն դըղեակներ որոնք աւազակ-ասպետներուն կը պատկանէին և մէկ անգամէն քսանեկներ աւազակներ կախել տուաւ:

145. ՀԱՊՍՊՊՈՒՐԿԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ. — Ռոտտոյժի մահէն յետոյ ընտրական ժողովը մերժեց անոր որդին ընտրել և յաջորդ յիսունըհինգ տարիներուն ընտրուած կայսրերը տարբեր տուներու կը պատկանէին: Կայսերական ընտրութիւնը միշտ միօրինակ եղած չէ: Հոճէնչտօֆեան չրջանին վերջերը ընտրական իրաւունքը անցած էր եօթը ընտրողներու ձեռքը: Ասոնք կայսերական թագը մէկ ընտանիքէն միւսին կը փոխանցէին նորանոր շահեր ու կալուածներ ձեռք բերելու դիտումով: Այս անտեղութեանց վերջ տալու համար Պոճէմիոյ թա-

գաւոր կարոյոս Դ. աւագաժողով մը կազմեց և ընտրական օրէնք մը հրատարակեց որ կը կոչուի «Ոսկի կնիք հրովարտակ»ը: Այս օրէնքը այնուհետև գործադրելի դարձաւ կայսերական ընտրութեանց առթիւ: Ընտրական ժողովի անդամներն էին Մէջի, Քոլոնիոյ ու Թրէվի արքեպիսկոպոսները և Պոհէմիոյ թագաւորը, Սաքսոնիոյ դուքսը, Պրանտէնպուրկի մարքիզն ու Հաննոսի պալատական կոմսը:

Երկար ատեն կայսերական տիտղոսը մնաց Պոհէմիոյ թագաւորներուն և միայն 1438ին վերստին Հապսպուրկեան տան անցաւ, Աւստրիոյ դուքս Ալպերդի ընտրութեամբ: Այնուհետև կայսերական տիտղոսը գրեթէ միշտ Հապսպուրկեանց մնաց մինչև 1806: Ընտրական ձեռ պահպանուեցաւ, միայն ընտրելին սովորաբար Հապսպուրկեան էր: Ասոնք զլիսաւորաբար իրենց կայուածներուն ընդարձակման աշխատեցան, և իրենց անմիջական սահմաններէն դուրս գրեթէ հեղինակութիւն մը չունէին: Գերմանիա բաժնուած էր մեծ ու փոքր անկախ պետութիւններու:

Ալպերդին յաջորդեց Ֆրէտէրիկ Գ. (1440-1493) և Մաքսիմիլիան Ա. (1494-1519): Վերջինս զօրաւոր ջանքեր ըրաւ կայսրութիւնը վերակազմելու և կարգուկանոն հաստատելու, սակայն հակառակ իր եռանդին ու կարողութեան ձախողեցաւ՝ ազնուականներու չկամութեան, նախանձին և երկպառակութեան պատճառաւ: Մաքսիմիլիանի թոռան՝ Կարոյոս Ե ի օրով Աւստրիա և Սպանիա միացան, որով նոր գլուխ մը բացուեցաւ Եւրոպական պատմութեան մէջ:

146. ԶՈՒԻՏԵՐԻԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Գերման կայսրութեան մէջ, Զուիցերիոյ երեք գաւառները՝ Ուրի, Շուից և Իւնդերվարս ինքնապաշտպանու-

թեան համար միութիւն մը կազմելով անկախ վիճակ մը ստացած էին: Նախապէս այս գաւառները Սոււապիոյ դքսութեան ներքե կը գտնուէին: Թոտոյֆ Հապսպուրկ փորձեց Սոււապիոյ հետ միասին գանոնք ևս նուաճել: Սակայն երբ Թոտոյֆ կայսր ընտրուեցաւ, իր ուշադրութիւնը ուրիշ կողմ դարձնելով ատեն շունեցաւ այս հարուստ քանթօնները գրաւելու: Հապսպուրկեանք 1315ին նոր փորձ մըն ալ ըրին գրաւելու այս գաւառները, սակայն Մորկարսկնի ճակատամարտին մէջ պարտուեցան: Այս յաջողութիւնը ազատութեան սէրը արծարծեց Չուխցերիոյ մէջ և հետզհետէ ուրիշ հինգ քանթօններ (*) ալ ասոնց միացան ու կազմեցին Չուխցերիական դաշնակցութիւնը (**): Չորաւոր թշնամիի մը մշտական վտանգը քանթօններու մէջ միութեան կապը զօրացուց և անոնց մոռցնել տուաւ ներքին պառակտումներն ու նախանձները: 1326ին Չուխցերիական դաշնակցութիւնը վերջնական յաղթանակ մը տարաւ՝ Սինկախի ճակատամարտով՝ Հապսպուրկեանց դէմ և Չուխցերիոյ անկախութիւնը ճանչուեցաւ: Իրր հետևակ զինուոր Չուխցերիացիք նշանաւոր հանդիսացան. Եւրոպական բանակներու մէջ կը ծառայէին իրր վարձկան զինուոր:

147. ՀԱՆՍԻԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — Գերմանիոյ հիւսիսային քաղաքները վաճառականութեան շնորհիւ չափազանց հարստացած էին: Մասնաւորապէս Պայթիկի ծովեզերեայ քաղաքները ձկան շահաւոր առևտուրով մասնաւոր կարևորութիւն մը ստացած էին: Մովահէններու և աւազակներու դէմ պաշտպան-

(*) Լուսէրն, 1320ին, Յուրիխ 1351ին, Գլարուս ու Յուլ 1352ին և Պէրն 1353ին:

(**) Վիլհելմ Թէլի աւանդավէպը պատմական արժէք չունի:

ուելու համար այս քաղաքները կազմեցին միութիւն մը, որ կը կոչուէր Հանսա: Առաջին և ամենակարևոր միութիւնը (Hansa) կազմուեցաւ Համպուրկի և Լիւպիքի միջև, երկու քաղաքները միացնող ճամբաներու պաշտպանութեան համար: Հետզհետէ ուրիշ քաղաքներ ալ միացան մինչև ժ. դարու սկիզբները, երբ այս միութիւնը նանչուեցաւ Հանսիական Զինակցութիւն անունով: Նախապէս ասոր նպատակը վաճառականական էր. սակայն վերջէն փոխադարձ շահերու պաշտպանութեան համար զինուորական ոյժ մը կազմակերպուեցաւ, մասնաւորապէս Տանիմարքայի դէմ: ԺԾ. դարու սկիզբները հիւսիսի մէջ այս զինակցութիւնը ամենապատկառելի ոյժը կը ներկայացնէր: Սակայն վերջէն Պալթիկ ծովու ձուկի նուազութեան և մասնաւորապէս այդ դարու աշխարհագրական գիւտերուն հետեանքով վաճառականութիւնը աւելի ուրիշ ազգերու ձեռքը անցաւ և Հանսա քաղաքները իրենց նախկին նշանակութիւնը կորսնցուցին:

148. ԲՐՈՒՍԻԱ. — Նախապէս պատմեցինք որ Տաւարական ասպետները 1231ին Բրուսիա մտան (§ 71) և քրիստոնէութիւնը տարածելով հաստատուեցան հոն: Տանարականաց իշխանութիւնը տեւեց մինչև ժ. դարու կէսը, երբ Բրուսիոյ դքսութիւնը հաստատուեցաւ: Ենտոյ Բրուսիա Պրանտէնպուրկի իշխան Բրեքերիկ Հոհենցոլերնի ձեռքը անցաւ: Անկէ ի վեր Բրուսիա Պրանտէնպուրկի «Լ'նտրոզի»ին իշխանութեան ներքև մնաց մինչև ժ. դար, երբ «Բրուսիոյ թագաւոր» տիտղոսը ստեղծուեցաւ:

Մասնագրութիւն. — Tout; Empire and Papacy, chap. XI. XVI. Henderson; History of Germany, chap. XXVII. XXVIII. Bryce; Holy Roman Empire, chap. XI. XIII. Malet. Moyen Age, chap. XIII. Seignobos, pp. 55-62.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Յրէտէրիկ Պարպարոսա, 2. Յրէտէրիկ Բ., 3. Ուրուագծէ Հոհէնշտոֆեան կայսրերու պատմութիւնը, 4. Իտալիոյ քաղաքականութեան հետեւանքները, 5. Հոհէնշտոֆեանց քաղաքականութիւնը Գերմանիոյ մէջ, 6. Հապսպուրկեանք, 7. Լոմպարտական քաղաքները, 8. Զուիցերիական Դանակցութիւնը, 9. Վիլհելմ Թէյլի աւանդավէպը, 10. Հանսա քաղաքները:

ԳԵՐՄԱՆ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐ ԵՒ ԿԱՅՍՐԵՐ

Ա. Բոնրատ Ա. (Ֆրանքոնեան), 911-918.

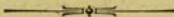
Բ. Սախոնեան Հարսուրիւն. — Հէնրի Ա. 918-936, Ոթոն Ա. 936-973, (կայսր 962), Ոթոն Բ. 973-983, Ոթոն Գ. 983-1002, Հէնրի Բ. 1002-1024.

Գ. Յրանֆոնեան Հարսուրիւն. — Բոնրատ Բ. 1024-1039, Հէնրի Գ. 1039-1056, Հէնրի Դ. 1056-1106, Հէնրի Ե. 1106-1125.

Դ. Լոթէր Բ. (Սաքսոն), 1125-1137.

Ե. Հոհենշոֆեն Հարսուրիւն. — Բոնրատ Գ. 1138-1152, Յրէտէրիկ Ա. 1152-1190, Հէնրի Զ. 1190-1197, (Ոթոն Գ. 1197-1218, Փիլիպպոս 1208), Յրէտէրիկ Բ. 1218-1250, Բոնրատ Դ. 1250-1254, (Անիշտանութիւն, 1254-1273).

Զ. Հապսպուրկեան Հարսուրիւն. — Ռոտուֆ Հապսպուրկ 1273-1219, (Պոհէմեան կայսրեր 1291-1438), Աւստրիոյ Զոլուքս Աւպերդ. 1438-1440, Յրէտէրիկ Գ. 1440-1493, Մաքսիմիլիան Ա. 1493-1519.

Գ Լ ՈՒ Խ ԺԶ.

Ֆ Բ Ա Ն Ս Ա

(Միեջև ժ.Ն. դար)

149. ԳՆԲՄԱՆԻՍ. ԵՒ ՖԲԱՆՍԱ. — Գերմանիոյ մէջ աւատականութիւնը յաղթանակ տարաւ միապետութեան դէմ : Յարատև առանձնաշնորհումներու պատճառաւ կեդրոնական կառավարութիւնը կորսնցուց իր հեղինակութիւնը, այնպէս որ թագաւորին գերիշխանութիւնը անուանական էր և իրական իշխանութիւնը անցած էր աղնուականներու ձեռքը : Ֆրանսայի մէջ ժ.Ա. դարուն թագաւորը պառոն մըն էր, որուն իշխանութիւնը իր աւատական կալուածներէն անդին չէր անցներ : Յաջորդ երեք դարերու ընթացքին Ֆրանսայի թագաւորները խորտակեցին աւատական կապերը և իրական կեդրոնական կառավարութիւն մը հաստատեցին : Առաջին կապետեանները յաջողեցան պահել թագաւորի տիտղոսը, թէև իրենց կալուածները նուազ ընդարձակութիւն ունէին բաղդատմամբ իրենց աւատառուներէն ոմանց ունեցածներուն : Այս խոնարհ ծագումէն Ֆրանսա զօրացաւ ու անեցաւ մինչև ժ.Գ. դարը, երբ իր սահմանները այնքան տարածուած էին որքան այժմու Ֆրանսայինը (§ 38. 39) :

Այս զարգացման պատճառներն էին, առաջին՝ աւատական սովորութեանց տկարացումը և միապետական հաստատութեանց շիւմումը. երկրորդ՝ աւատապետներու արքայական իշխանութեան ենթարկումը. երրորդ՝ կապետեան թագաւորներէն ոմանց կարողութիւնը, օ-

րինակ Փիլիպպոս Օգոստոս և Լուի Թ., շորրորդ՝ արքայական Տան ժառանգական յաջորդութեան հաստատումը, մինչ նախապէս թագաւորները ընտրովի էին, ինչպէս տեսանք Գերմանիոյ մէջ, և հինգերորդ՝ ոչ-ազնուական դասակարգէ ժողովուրդին բարձրացումը: Քաղաքացիները և վաճառականները զօրավիգ հանդիսացան կեդրոնական կառավարութեան, ընդհանուր անդորրութիւն և ազահովութիւն ձեռք բերելու և ազնուականներու հարստահարութիւններէն ու ներքին ազնտարեր կոխներէն ազատուելու համար:

Ֆրանսայի թագաւորները օգտուեցան նաև իրենց աւատառու ազնուականներու դժբախտութենէն: Նորմանտիոյ դուքսերը, միևնոյն ատեն Անգլիոյ թագաւորները ըլլալով, Նորմանտիա միշտ քաղաքային կոխներու ասպարէզ դարձաւ և ասով պատեհութիւն տուաւ Ֆրանսայի օգտուելու և զայն իրեն կցելու: Թուլուզ որ զօրաւոր աւատական իշխանապետութիւն մըն էր, տեսանք արդէն թէ ինչպէս ընկճուեցաւ (§ 94) և արքայական իշխանութեան ենթարկուեցաւ:

150. ՅՐԱՆՍԱԿԻ ԱՃՈՒՄԸ. — Միայն է ենթադրել թէ Ֆրանսայի թագաւորները մասնաւոր ծրագրի մը հետևելով յաջողեցան կազմակերպել Ֆրանսան և զայն ամենազօրաւոր պետութեան մը վերածել: Ժողովուրդին անտեսական զարգացումը և ժամանակին պահանջներն էին որ ծնունդ տուին ժն. դարու Ֆրանսական բացարձակ միապետութեան: Թագաւորները, ընդհակառակը, շատ անգամ իրենց անհատական զգացումներէն առաջ՝ նորդուելով արգելք կը հանդիսանային ընդհանուր յառաջդիմութեան: Սակայն սա իրողութիւն մըն է թէ Ֆրանսան ժն. դարէն ժն. դարը մեծցաւ ու բարգաւաճեցաւ: Միայն Բարիզի շրջակայքը տիրող իշխանու-

թիւնը տարածուեցաւ ամբողջ Յրանսայի վրայ: Կազմուեցաւ արքայական բանակ մը, որով այլևս աւատապետներու զինուորական սյժը իր նշանակութիւնը կորսընցուց: Հաստատուեցան արդարութեան դատարաններ, և ջնջուեցան իշխաններու դատարանները: Փոխանակ աւատական եկամուտներու վրայ հիմնուելու, ազգային ելեմտական դրութիւն մը ստեղծուեցաւ: Այս յառաջդիմութիւնները աստիճանաբար տեղի ունեցան: Այժմ անցնինք այդ զարգացումին քաղաքական պատմութեան համառօտ մէկ շուրուագծին:

151. ԼՈՒԻ Զ. (1108-1137). — Յրանսայի անուժը սկսաւ Կապետեան հինգերորդ թագաւորին, Լուի Զ.ի օրով: Նախ, իր վիճակին, այն է Յրանսայի Կղզիոյն աւատառուները ստիպեց որ իր վեհապետութիւնը ճանչնան: Յաջորդաբար մէկը միւսէն յետոյ աւատառուները նուաճեց և անոնց կալուածները գրաւեց: Այս ձեռնարկին մէջ զիւղացիները առհասարակ թագաւորին կուսակից հանդիսացան: Յետոյ այրեց ու քանդեց աւաղակպառոններու ամրոցները. այդ պառոնները երկիրը այնքան անապահով դարձուցած էին որ թագաւորն անգամ իր խկ կալուածներուն մէջ ճամբորդելու համար ստիպուած էր զինեալ գունդ մը ունենալ իրեն հետ: Լուի հովանաւոր հանդիսացաւ կղերականութեան և պաշտպանեց ազգատները ազնուականներու հարստահարութեանց դէմ: Թագաւորին զլխաւոր նախարարը՝ Սուժեր՝ խոնարհ ծագումէ վանական մըն էր:

152. ԼՈՒԻ Է. (1137-1180). — Լուի Է.ի թագաւորութեան օրով շատ քիչ յառաջդիմութիւն կատարուեցաւ: Լուի՝ իշխանութեան առաջին տարիները իր հօր քաղաքականութեան հետեւեցաւ: Ամուսնացաւ Էլիզաբետ Իշխանուհիին հետ, որ ժառանգորդն էր Ակուիտանիոյ,

ասով տիրացաւ այս ընդարձակ երկրին որ կը տարածուէր Լուսա գետէն մինչև Պիրէնեան լեռները: Լուիի իշխանութիւնը այս նոր երկրամասին տիրացումով կըրկնապատկուեցաւ: Սակայն իրեն համար դժբախտութիւն մը եղաւ Երկրորդ Խաչակրութեան երթալը: Իր բացակայութեան ատեն պառոնները իրենց կորսնցուցած իշխանութիւնը վերստին ձեռք բերին, և իր վերադարձին թագաւորը պարտաւորուեցաւ նոր կռիւններ մղել կարգուկանոն վերահաստատելու համար: Յետոյ բաժնուեցաւ թագուհիէն, որով կորսնցուց Ալուիտանիան: Էլիոնորա, որ կ'աւէր Լուին՝ անոր գթասիրտ բնաւորութեան համար, անմիջապէս ամուսնացաւ Հէնրի Անժուի հետ, որ իր իշխանութեան տակ ունէր Նորմանտիան, Անժուն, Մէնը և Թուրէնը: Այս ամուսնութեամբ Հէնրի տիրացաւ Ալուիտանիոյ, և իր երկիրները այնքան ընդարձակուեցան որ վեց անգամ աւելի շատ էին քան Յրանսայի թագաւորութիւնը: Ասկէ զատ Հէնրի շուտով Անգլիոյ գահը բարձրացաւ: Լուի է. մինչև մահը պատերազմեցաւ Հէնրիին դէմ:

153. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՕԳՈՍՏՈՍ (1180-1223). — Փիլիպպոս Բ. տասնընինգ տարեկան էր երբ իր հօրը յաջորդեց: Այնքան զօրաւոր նկարագիր մը ու կարողութիւն ունէր որ շուտով կառավարութեան ղեկը իր ձեռքը առաւ: Ճարպիկ էր, դիւանագէտ ու խորամանկ, և պատեհութիւն չէր փախցնել հակառակորդները ճգմելու ու իր հեղինակութիւնը զօրացնելու համար: Զգացումները այնքան ճարպիկօրէն կը ծածկէր, որ ոչ ոք չէր կրնար կռահել իր մտադրութիւնները:

Փիլիպպոսի գլխաւոր գործը եղաւ Յրանսայի մէջ Անգլիոյ ունեցած իշխանութեան տկարացումը: Հէնրի Բ.ի կենդանութեան օրով անոր որդիները իրենց հօր

դէմ ապստամբութեան գրգռեց: 1189ին երբ Հէնրի Բ. մեռաւ, Ռիչարտ Առիւծասիրտին օգնեց անգլիական գահը բարձրանալու համար և անոր հետ ամենամեծ բարեկամութիւն մշակեց: Սակայն Երրորդ Խաչակրութեան ընթացքին անոր հետ գժտեցաւ և կատաղի հակառակորդ դարձաւ (§ 73): Երբ Ռիչարտ գերի ինկած էր, փորձեց կաշառել Գերմանիոյ Հէնրի Դ-ը որպէս զի զայն ազատ չարձակէ, և Անգլիոյ Յովհաննէս իշխանն ալ գրգռեց որ ապստամբի և իրեն միանայ: Երբ Ռիչարտ գերութենէ ազատեցաւ, Փիլիպպոսի դէմ պայքարեցաւ մինչև մահը: Ռիչարտին յաջորդեց Յովհաննէս Թագաւորը, որուն ապիկարութիւնն ու վատթար վարչութիւնը առիթ ընձայեցին Ֆրանսայի Թագաւորին իրնպատակը իրագործելու: Փիլիպպոս ամբաստանեց Անգլիոյ Թագաւորը թէ սպաննած էր իր եղբորորդին՝ իշխան Արթուրը, և իբր աւատառու հրաւիրեց զայն արքայական դատարանին ներկայանալ: Յովհաննէս Թագաւորը սակայն այս հրաւերը մերժեց, և Փիլիպպոս Բ. գրաւեց անոր Ֆրանսայի մէջ ունեցած երկիրները:

Բացի քանի մը ամբողջներէ և ոչ մէկ դիմադրութիւն տեղի ունեցաւ այս գրաւման դէմ, որովհետև շատերը զժգո՛ն էին Յովհաննէս Թագաւորէն: Փիլիպպոս թէև չմասնակցեցաւ Ալպիկէնսեան խաչակրութեան (§ 94) սակայն ճարպիկ ուղղութեան մը հետևելով կրցաւ Լանկեթօքը ապահովել իր ժառանգորդներուն: Իր օրով հարաւային Ֆրանսայի աւատապետութիւնները Ֆրանսայի կցուեցան:

Անգլիոյ Թագաւորը, Ֆրանսայի մէջ իր կորսնցուցած երկիրները ձեռք բերելու համար դաշնակցութիւն մը կազմեց Գերմանիոյ, Հոլանտայի և Գլանտրիոյ հետ:

Դաշնակիցներու ծրագրին համեմատ՝ Գերմանացիք, Հոլան-
տացիք և Ֆլանտրիացիք պիտի յարձակէին հիւսիսէն, իսկ
Անգլիացիները պիտի վերագրաւէին Բուազուն ու քալէին
Բարիդի վրայ: Յովհաննէս Թագաւորը Լա Ռօշէլ ցա-
մաք ելաւ (1214) և սիրով ընդունուեցաւ իր նախկին
կարգ մը աւատառուներէն: Փիլիպպոս Բ. հիւսիսային
արշաւանքին դէմ ելաւ, իսկ իր որդին՝ Լուի՝ Բուա-
դուի վրայ քալեց: Վճռական ճակատամարտը տեղի ու-
նեցաւ Պուվիլի մէջ և Ֆրանսացիք, հակառակ իրենց
քիչւորութեան, յաղթանակը տարին: Այս յաղթանակը
երեք երկիրներու մէջ ալ պատմական արդիւնքներ ու-
նեցաւ: Ֆրանսա վտանգէ մը ազատեցաւ, Գերմանիոյ
մէջ Ոթոն Դ. ի և Ֆրէտէրիկ Բ. ի պայքարը վերջ գտաւ,
իսկ Անգլիոյ մէջ Թագաւորին հեղինակութիւնը այնքան
կտորեցաւ որ Յովհաննէս ստիպուեցաւ Մեծ Սահմանա-
գիրը ստորագրել (§ 164):

154. ԼՈՒԻ Թ. (1226-1270). — Փիլիպպոս Բ.
այնքան զօրացուցած էր արքայական հեղինակութիւնը,
որ իր մահէն յետոյ իր տասնըմէկ տարեկան որդին
Լուի Լ. գահը բարձրացաւ առանց ո՛րէէ հակառակու-
թեան: Իր իշխանութեան առաջին տարիները, երբ տա-
կաւին չափահաս չէր, կարգ մը ազնուականներ Անգ-
լիոյ Հէնրի Գ. Թագաւորին օգնութեամբ ապստամբեցան.
սակայն չուտով նուաճուեցան: Այնուհետև խաղաղու-
թեան երկար շրջան մը եղաւ և Լուի յաջողեցաւ Ֆրան-
սան Եւրոպայի ամենակարևոր երկիրը դարձնել: Այս
յաջողութիւնը արդիւնքն էր Լուիի հիանալի նկարագ-
րին. գթասէր էր, արդար և առատաձեռն: Իր արդա-
րասիրութեան համբաւը այնքան մեծ էր որ ամէն
կողմերէն իր իրաւաստութեան կը դիմէին: Այնքան
վեհանձն էր որ երբեք իր կեանքին մէջ պարտուած հա-

կառակորդի մը տարաբախտութիւնը իր շահուն շճառայեցուց: Լուի Ը. իր ձեռքով կը կերակրէր աղքատներ և կը խնամէր բորոտները: Ազնուականները կը յարդէին զինքը, իսկ ժողովուրդը կը պաշտէր զայն իր առաքինութեանց համար: Մահէն յետոյ Եկեղեցին Լուի Թ. ը սուրբերու կարգը դասեց:

155. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Գ. ԵՂԵՑԻԿ (1285-1314). — Ս. Լուիի թոռ՝ Փիլիպպոս Գեղեցիկ՝ նշանաւոր հանդիսացաւ վարչային կազմակերպութեան մէջ ցուցուցած իր կարողութեամբ: Վարչային նոր դրութեան մը հիմերը արդէն դրած էին Փիլիպպոս Օգոստոս և Լուի Թ., բայց բուն շէնքը կառուցանողը այս թագաւորը եղաւ: Կեդրոնական զօրաւոր կառավարութիւն մը կազմուեցաւ և ազնուականներու ունեցած շատ մը արտօնութիւնները ջնջուեցան: Աւատական դատարաններու վճիռները կրնային վերաքննուիլ արքայական դատարաններուն մէջ, և շատ մը դատեր ալ միմիայն վերջին դատարաններուն մէջ կրնային քննուիլ: Փիլիպպոսի ամենամեծ գործը եղաւ Բնդհանուր Կարգաժողովի (Etats-General) հրաւիրումը, որուն կը մասնակցէին բոլոր դասակարգերը, բացի զիւղացիներէն: Առաջին ժողովը անգի ունեցաւ 1302ին. հրաւիրուած էին կղերականութիւնը, ազնուականութիւնը և քաղաքացիները: Ասկէ սկսեալ երբակարգին (liens-états) կարեւորութիւնը ընդունուեցաւ:

156. ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1338-1453). — Ծրանսայի քաղաքական զարգացումը ընդհատուեցաւ երկարատե պատերազմներով: Այս պատերազմները ծանօթ են Հարիւրամեայ Պատերազմ (1338-1453) անունով, որուն զլիսաւոր պատճառն էր Անգլիոյ թագաւորներուն Ծրանսայի գահը պահանջելը: Պատերազմին բախտը փոփոխական էր: Անգլիացիները երբեմն գրաւեցին

հիւսիսային ու հարաւային Ֆրանսայի շատ մը երկրամասերը, ինչպէս նաև Բարիզը, ու Ֆրանսայի թագաւորը վտարեցին մայրաքաղաքէն: Անգլիոյ թագաւոր Հէնրի Ե.ի մանուկ որդին, Հէնրի Զ. թագաւորեց Ֆրանսայի մայրաքաղաքին՝ Բարիզի մէջ, իբր Ֆրանսայի թագաւոր: Հայրենիքին այս վտանգաւոր դրութեան մէջ գիւղացի պարզ ազջիկ մը՝ Ժան Կոստ ասպարէզ իջաւ և փրկեց երկիրը այս ամօթալի վիճակէն: Ժան Կոստ երազ մը տեսաւ. իր կարծիքով երկնային ձայն մը իրեն կ'ըսէր՝ «Գնա՛ Ֆրանսան ազատէ և արքայորդին Ռէնսի եկեղեցիին մէջ թագաւոր օձէ»: Հայրենասիրական ոգի մը արժարձուեցաւ ամենուրեք և բախտը դարձաւ Անգլիացիներուն դէմ, որոնք քայլ առ քայլ ետ մղուեցան մինչև Քալէի ամրոցը: Այլևս առնոնք կորսնցուցած էին Ֆրանսայի մէջ իրենց ունեցած երկիրները: Կարողաւ է. (1422-1461), իր թշնամիէն ազատելով, ձեռնարկեց իր նախորդներուն նման կեդրոնական կառավարութեան կազմակերպման ու զօրացման: Իր օրով բացարձակ միապետութիւնը կատարելապէս հաստատուեցաւ Ֆրանսայի մէջ:

Հարիւրամեայ պատերազմէն Ֆրանսա աճափն տընտեսական կորուստ ունեցած էր. ժողովուրդը տարիններով տառապած և երկրին մէկ մասը աւերակ դարձած էր. սակայն խաղաղութեան հաստատութենէն յետոյ Ֆրանսա աւելի զօրացաւ. նոր արժարձուող հայրենասիրական ոգիին և զօրաւոր կառավարութեան շնորհիւ:

Մատենագրութիւն . — Malet; **Moyen-Age**, pp. 294-336. Robinson; **Western Europe**, pp. 277-302. Adams; **Growth of the French Nation**, pp. 73-103. Seignobos; **Hisroire Moderne**, pp. 1-13.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Ուրուագծէ՛ Կապետեանները (987-1328) և Վալուայի ցեղը (1328-1498), 2. Բաղդատէ Գերմանիան և Ֆրանսան, 3. Ֆրանսայի զարգացումը, 4. Բացարձակ միապետութեան աստիճանական հաստատութիւնը Ֆրանսայի մէջ, 5. Երրակարգ (tiers-états), 6. Ընդհանուր Կարգաժողով (Etates-General), 7. Դառարանական դրութեան զարգացումը, 8. Լուի Թ. ի նկարագիրը, 9. Հարիւրամեայ պատերազմը, 10. Ժան ա'Արք.

Կ Ա Պ Ե Տ Ե Ա Ն Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ն Ե Ր

Հիւկ Կապեա	987-996	Փիլիպպոս Ե.	1316-1322
Ռոպէրդ Բ.	996-1031	Կարոլոս Դ.	1322-1328
Հէնրի Ա.	1031-1060	Փիլիպ. 2. (Վարուա)	1328-1350
Փիլիպպոս Ա.	1060-1108	Յովհաննէս	1350-1364
Լուի 2.	1108-1137	Կարոլոս Ե.	1364-1380
Լուի Է.	1137-1180	Կարոլոս 2.	1380-1442
Փիլիպպոս Օգոստոս	1180-1223	Կարոլոս Է.	1442-1461
Լուի Ը.	1223-1226	Լուի ԺԱ.	1461-1483
Լուի Թ. (Սուրբ)	1226-1270	Կարոլոս Ը.	1483-1498
Փիլիպպոս Գ.	1270-1285	Լուի ԺԲ.	1498-1515
Փիլիպպոս Գերղեցիկ	1285-1314	Ֆրանսուա Ա.	1515-1547
Լուի Ժ.	1314-1316		

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Է .

Ա Ն Գ Լ Ի Ա

(1135 - 1495)

157. ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ (1136-1153). —

Հէնրի Ա. (§ 47) ազնուականները երդմնացուց որ իրեն յաջորդ ճանչնան իր դուստր Մաթիլաը, բայց իր մահէն յետոյ իր եղբորորդին Ստեփան գահ բարձրացաւ 1135ին : Սկովտիոյ թագաւորը և շատ մը Անգլիացի ազնուականներ Մաթիլաի կողմնակից հանդիսացան, որուն հետեանքը եղաւ քաղաքային պատերազմ մը, որ տասներեօթ տարի տևեց : Այս կռիւներուն ատեն թագաւորին հեղինակութիւնը գրեթէ բոլորովին ջնջուեցաւ և իշխանութիւնը անցաւ աւատական իշխաններու ձեռքը : Ասպետներու միջև ներքին կռիւները ընդհանրացան և երկիրը այնքան տակնուվրայ եղաւ որ շատ մը գաւառներ սովի ճիրաններուն մատնուեցան : Քաղաքացիները յարատև հարստահարութեանց երեսէն թշուառ վիճակի մը ենթարկուեցան : Ասպետները անխնայ կը սպաննէին ու կը կախէին անմեղ ժողովուրդը : Ուալիսկփօրտի հաշտութեամբ (1153) այս աւերքանդումի շրջանը վերջ գտաւ և խաղաղութիւն հաստատուեցաւ : Մաթիլաի կուսակիցները համաձայնեցան թագաւոր ընդունիլ Ստեփանը, պայմանաւ որ անոր մահէն յետոյ Մաթիլաի որդին Հէնրին գահը ժառանգէ :

158. Հէնրի Բ. (1154-1189). — Մաթիլա ամուսնացած էր Անժուի կոմս Բրանսաւմնի հետ, որով անգլիական գահը անցաւ այս ընտանիքին ձեռքը : Հէնրի Բ. յաջո-

դէցաւ. անդորրութիւն և կարգ ու կանոն հաստատել
երկրին մէջ, Անգլիայէն զատ Հենրի կ'իշխէր Նորման-
տիոյ, Անժուի և Մէնի վրայ, զորս ժառանգած էր իր
հօրմէն: Ֆրանսայի Լուի է. թագաւորին կնոջ՝ Էլիոնորայի
հետ ամուսնանալով տէր դարձաւ նաև Ակուիտանիոյ
(§ 152), որով Ֆրանսայի մէջ իր ունեցած երկիրները
աւելի ընդարձակ դարձան քան Անգլիոյ մէջ: Ատեն մը,
կ'երևար թէ Անգլիա պարզ հպատակ երկիր մը պիտի
դառնար Ֆրանսական միապետութեան. բարեբախտա-
բար Անգլիա հետզհետէ կորսնցուց իր ցամաքային եր-
կիրները (§ 156):

159. ԻՐԼԱՆՏԱ. — 1171ին Հէնրի Բ. արչաւեց
Իրլանտա և այն տեղի թագաւորները իրեն հպատակե-
ցուց: Այս արչաւանքին բուն պատճառը կը համարուի
Նորման ազնուականներու Իրլանտա հաստատուիլը, ո-
րոնք Հէնրիին կառավարութենէն զժգո՛՛ կ'ուզէին հոն
անկախ դքսութիւններ հաստատել: Սակայն Իրլանտա
երկար ատեն տակաւին իր անկախութիւնը պահեց և
անգլիական տիրապետութիւնը իսկապէս անուանական
էր, մինչև Եղիսաբէթ թագուհիին իշխանութեան օրով
(1558-1603), երբ Անգլիոյ միացաւ:

160. ԿԱՒԷՍԻ. — Կալէսի իշխաններուն նուաճու-
մով Հէնրի Բ. տիրացաւ նաև այս երկրին: Անգլիոյ զե-
րիշխանութիւնը անխաթար մնաց մինչև Եղուարդ Ա.
(1272-1307): Սակայն Կալէսի բնակիչները շարունակ
կ'արշակէին Անգլիոյ սահմանները և միշտ պատրաստ
էին Անգլիոյ դէմ սկսուած շարժումներուն միանալ: Կա-
լէսի իշխանը ապստամբեցաւ Եղուարդ Ա.ի օրով և
երկար դիմադրութիւն մը ցուցուց անգլիական ոյժե-
րուն դէմ. սակայն վերջ ի վերջոյ պարտուեցաւ 1283ին:
Յաջորդ տարին՝ Կալէսի մէջ ծնաւ Եղուարդ Բ. և իրեն

կալէսի իշխան (Prince of Wales) տիպոսը արուեցաւ : Այդ օրէն ի վեր Անգլիոյ գահաժառանգներուն այդ տիպոսը կը արուի :

161. ԱՆՈՎՏԻԱ. — Ուիլեամ աշխարհակալ և իր յաջորդները Սկոտլիան իրենց գերիշխանութեան ներքև առած էին, և 1137ին Սկոտլիոյ Դաւիթ թագաւորը օգնած էր Մաթիլտին, իբր Անգլիոյ աւատառու իշխան : Սկոտլիոյ թագաւորը Հէնրի Բ. ի գերիշխանութիւնը ընդունեց, բայց Ռիչարտ Առիւծասիրտ, խաչակրութեան համար դրամի պէտք ունենալով, իր աւատական իրաւունքները ծախեց Սկոտլիոյ թագաւորին : Այսուհանդերձ, 1290ին, երբ Սկոտլիական գահին ժառանգորդ իշխանուհի Մարգրիտը մեռաւ, այն ատեն յաջորդութեան համար վէճ ծագեցաւ ժառանգորդներուն միջև, որոնք գիժեցին Անգլիոյ Եդուարդ Ա. թագաւորին, կարգադրելու համար այս վէճը : Եդուարդ Ա. այս առիթէն օգտուելով ինքզինքը Սկոտլիոյ գերիշխան յայտարարեց և Սկոտլիացիներէն շատերն ալ, ներքին կռիւներէն ձանձրացած, սիրով ընդունեցին այս յայտարարութիւնը : Եդուարդ Ա. Յովհաննէս Պալիօլը Սկոտլիոյ թագաւոր նշանակեց : Պալիօլ շուտով Անգլիոյ թագաւորին դէմ դարձաւ, որովհետև տեսաւ որ ինք պարզ աւատառու մը կը նկատուի և իրական իշխանութիւնը կը գտնուի Անգլիոյ ձեռքը . ճիստի դաշնակցելով Յրանսայի թագաւորին հետ ապստամբեցաւ : Եդուարդ անմիջապէս մտաւ Սկոտլիա (1296), գայն գրաւեց, Պալիօլը ձերբակալեց և Անգլիացի կառավարիչ մը նշանակեց հոն : Սակայն 1297ին, Սկոտլիացիք կրկին ապստամբեցան Ուիլեամ Վալլասի առաջնորդութեամբ : Պատերազմը երբեմն նպաստաւոր էր Անգլիացիներուն և երբեմն Սկոտլիացիներուն, բայց վերջապէս Անգլիացիք յաղթա-

նակը տարին, Վալլաս գերի ինկաւ ու գլխատուեցաւ (1305)։ Յաջորդ տարին Սկովտիացիները նորէն ապստամբեցան Ռոպերդ Պրուսի առաջնորդութեամբ։ Ճիշտ այդ ատեն Եզուարդ Ա. մեռնելով, անոր յաջորդեց Եզուարդ Բ., որուն տկարութենէն օգտուելով Պրուս յաջողեցաւ տիրել ամբողջ Սկովտիոյ և զայն անկախ հռչակել։ Անգլիացիք նորթամբթընի դաշնադրութեամբ (1314) պարտաւորուեցան Սկովտիոյ անկախութիւնը ընդունիլ։ Վերջէն Անգլիոյ թագաւորները թէև փորձեցին նորէն գրաւել Սկովտիան, բայց չյաջողեցան։

162. ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ԵԿԵՂԵՍԻՆ. — Ուրիեամ աշխարհակալ թէև շատ մը արտօնութիւններ տուաւ կղերականութեան՝ Անգլիոյ մէջ, սակայն միշտ դէմ էր պապական գերիշխանութեան։ Մերժեց Գրիգոր Է. ի հպատակութիւն յայտնել, դատերու վերաքննութեան համար Հոռմի դիմելը արգիլեց, և թոյլ չտուաւ որ ո՛րէ՛ պապական նուիրակ առանց իր արտօնութեան Անգլիա մտնէ. ասօնցմէ զատ եկեղեցական օրէնքները Անգլիոյ մէջ գործադրուելէ առաջ պէտք էր որ իր վաւերացումին ենթարկուէին։ Հէնրի Ա. Ուրիեամի քաղաքականութեան հետեւեցաւ և կ'ուզէր որ կղերական պաշտօնեաներու իրաւունքը զլանայ պապերուն, սակայն 1107ին պարտաւորուեցաւ Եկեղեցւոյ հետ համաձայնիլ, Վորմսի Համաձայնութեան հիմունքներով (§ 34)։ Քաղաքային պատերազմին ատեն Եկեղեցին յաջողեցաւ իր հեղինակութիւնը հաստատել Անգլիոյ մէջ, որովհետև ո՛չ Ստեփան և ո՛չ ալ Մաթիլտ կարող էին պայքարելու։

Երբ Հէնրի Բ. գահ բարձրացաւ, ուզեց արքայական հեղինակութիւնը տարածել Եկեղեցւոյ վրայ։ Իր նպատակին հասնելու համար իր ամենամտերիմ բարեկամ և զիւանապետ Թոմաս Պիֆիդը Քենզըրպէրի ար-

քաղիսկոպոս նշանակեց : Սակայն Պէքէդ եկեղեցական
այս պաշտօնին անցնելուն պէս եկեղեցւոյ իրաւանց
պաշտպան հանդիսացաւ և փորձեց չճանչնալ Թագաւորին
հեղինակութիւնը : Հէնրի Բ. 1164ին նոր օրէնքներ հրա-
տարակեց , որոնք ծանօթ են Քլարկենսնի Սանկտի (Consti-
tutions of Clarendon) անունով : Այս օրէնքներով կ'ար-
գիլուէր վերաքննութեան համար Հռոմի դիմելը առանց
Թագաւորին արտօնութեան , եպիսկոպոսներու և վանա-
հայրերու ընտրութիւնը Թագաւորին հաւանութեան կ'են-
թարկուէր , կղերականները կարգ մը պարագաներու մէջ
կրնային արքայական դատարանին ենթարկուիլ ու պատ-
ժուիլ , եկեղեցական կալուածները աշխարհական կալ-
ուածներու նման ենթակայ կ'ըլլային աւատական
հարկերու , և մէկը չէր կրնար եկեղեցական ձեռնադ-
րուիլ առանց իր աւատական տիրոջ հաւանութեան :
Պէքէդ , այս օրէնքներուն գործադրութեան ընդդիմա-
նալուն պատճառաւ , պարտաւորուեցաւ Ծրանսա փախ-
չիլ : 1170ին Պէքէդ թէև Անգլիա վերադարձաւ , սա-
կայն վերստին իր նախկին ընթացքը բռնելով Թագա-
ւորը իր դէմը զրգուեց : Թագաւորին զայրացկոտ խօս-
քերէն զրգուած՝ քանի մը ասպետներ Պէքէդը սպան-
նեցին Քենդըրպէրիի մայր եկեղեցիին մէջ : Այս սպանու-
թիւնը այնքան զայրոյթ առաջ բերաւ Անգլիոյ մէջ որ
Թագաւորը պարտաւորուեցաւ զղջում յայտնել և Քլա-
րէնտոնի օրէնքները ետ առնել : Այսուհանդերձ վերջէն
Հէնրի Բ. յաջողեցաւ իր փափաքներուն մեծագոյն
մասը գործադրել :

Երբ 1205ին , Յովհաննէս Թագաւորին իշխանութեան
օրով (1199-1216) , Քենդըրպէրիի արքեպիսկոպոսը մե-
ռաւ , ընտրութիւն կատարուեցաւ երկու տարբեր ան-
ձերու վրայ , և երկուքին կուսակիցներն ալ Իննովկէնտ

Գ. պապին դիմեցին: Պապը երկու թեկնածուներն ալ մերժեց և ուրիշ եպիսկոպոս մը ընտրեց: Յովհաննէս թագաւորը չընդունեց պապին ընտրելին, որով Իննովկէնտ Գ.ը Անգլիան կրօնական արգելքի (interdict) տակ առաւ, թագաւորը բանադրեց, և Ֆրանսայի թագաւորը՝ Փիլիպպոս Օգոստոսը դրդեց որ Անգլիան գրաւէ ու Յովհաննէսը գահադուրկ ընէ: Ժողովուրդը չափազանց դայրացած էր այս ապիկար թագաւորին վատթար վարչութեան դէմ, այնպէս որ անպաշտպան մնալով ճարահատ՝ ստրկօրէն խոնարհեցաւ պապին առջև, ընդունեց նոր արքեպիսկոպոսը, իր երկէրը պապին տուաւ իրր աւատ և խոստացաւ տարեկան խոշոր գումար մը հարկ վճարել, ճանչնալով քահանայապետին գերիշխանութիւնը:

Հէնրի Գ.ի (1217-1272) վատթար վարչութեան օրով Հոսմի պապերը, Անգլիան նկատելով իրր պապական կալուած, ուզած հարկերնին դրին և հարիւրաւոր օտարականներ եպիսկոպոս նշանակեցին հոն: Այս շրջանին պապական պաշտօնեաները այնքան ազդեցութիւն ձեռք բերած էին, որ իրենց եկամուտը երեք անգամ աւելի էր քան թագաւորին եկամուտը:

Եղուարդ Ա. (1272-1307) մասնաւոր ճիգեր ըրաւ եկեղեցական իշխանութեան ազդեցութիւնը կոտորելու համար: 1279ին արգիլեց կալուածներ նուիրել եկեղեցիին, այն առարկութեամբ թէ եկեղեցական կալուածները զերծ էին աւատական հարկերէ: Յետոյ, 1296ին, յայտարարեց որ թագաւորը ենթակայ չէ պապական իշխանութեան: Աւելի ետքը եկեղեցականներուն արգիլեց ո՛րէն պատակի համար դրամ տալ, որուն գործածութիւնը երկրէն դուրս պիտի ըլլար: Առանց պապին հետ իր յարաբերութիւնը խզելու Եղուարդ Ա. յաջողեցաւ

աստիճանաբար պապերու հեղինակութիւնը նուազեցնել
Անգլիական Եկեղեցիին վրայէն :

163. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Երբ
Հէնրի Բ. զահ բարձրացաւ ջանաց քաղաքային պատե-
րազմին հետեանքով տկարացած արքայական հեղինա-
կութիւնը վերահաստատել : Ինչպէս Բլարէնտոնի օրէն-
քով կ'ուզէր եկեղեցական իշխանութիւնը սահմանափա-
կել, այնպէս ալ Հէնրի Բ. նոր օրէնքներ հաստատեց
մասնաւորապէս աւատական իշխաններու հեղինակու-
թիւնը նուազեցնելու համար : Արքայական բանակ մը
կազմակերպեց, որպէս զի կախում չունենայ աւատական
իշխաններու հայթայթած պատերազմիկներէն : Նոր հարկ
մը հաստատեց, մասնաւորապէս վարձկան զինուորներու
ծախուց համար : Ասիկա հարուած մըն էր աւատագետ-
ներուն : 1176ին Հէնրի Բ. պահանջեց որ բոլոր յորտերը,
պառոնները, ասպետները, ազատորեարն ու գիւղացիները
երգում ընեն որ հաւատարիմ պիտի մնան իրեն : Այս-
պէս, վերահաստատեց Ուիլիամ ալխարհակալին այն օ-
րէնքը, որով ամէնքը ուղղակի թագաւորին աւատական
իշխանութեան կ'ենթարկուէին (§ 45) : 1181ին հրատա-
րակեց Չեմսի Օրհնիլը, որով կը պահանջուէր որ ամէն
ազատորեար իրեն համար յարմար զէնքեր հայթայթէ,
որպէս զի հարկ եղած ասեն կարելի ըլլայ ազգային բա-
նակ մը կազմակերպել : Յետոյ, կարգ մը ուրիշ օրէնք-
ներով արքունի դատարանական նոր դրութիւն մը հաս-
տատեց, որով ազնուական դատարանները գրեթէ կը
ջնջուէին : Երջուն դատարաններ հիմնեց, որոնք գա-
ւառէ գաւառ չըջելով հասարակաց դատերը կը տես-
նէին : Ուէստմինիստրի մէջ վերաքննիչ ատեան մը կազ-
մեց (1178) հինգ դատաւորներէ բաղկացած : Ասկէ ա-
ռաջ եկաւ արդի Արֆուճի Ասեսնը (King's Bench) :

Սակայն միապետութիւնը Անգլիոյ մէջ, Ֆրանսայի նման բացարձակ չդարձաւ: Հէնրի զլխաւորաբար զբաղած էր իր եւրոպական հողամասով. երեսունըհինգ տարուան իշխանութեան ընթացքին հազիւ տասերեք տարի անցուց Ֆրանսայի մէջ: Իր յաջորդը: Ռիչարտ Ա. (1189-1199), միայն տասը ամիս մնաց Անգլիա: Յովհաննէսի բռնապետութիւնն ու վատթար վարչութիւնը (1199-1216) իրեն զէմ լարեց ժողովուրդը, և ցամաքային հողամասի կորուստը (1204), Պուվինի պարտութիւնը (1214) ու պապին զէմ ունեցած պայքարը զինքը տկարացուցին: Իր յաջորդը, Հենրի Գ. (1216-1272) ապիկար վարչութիւն մը ունեցաւ: Այսպէս, աղնուականները և ժողովուրդը միջոց ունեցան քաղաքականապէս զօրանալու և շատ մը իրաւունքներ ձեռք բերելու, այնպէս որ երբ Եղուարդ Ա. ի (1272-1307) նման կարող թագաւոր մը իշխանութեան գլուխը անցաւ, պարտաւորուեցաւ յարգելու ժողովուրդին նոր իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները:

164. ՄԵՆՑ ՍԱՀՄԱՆԱԳԻՐ. — Այս իրաւունքները ձեռք բերուած էին արքայական հրովարտակներով: 1215ին ժողովուրդը այնքան լարուեցաւ Յովհաննէս թագաւորին դէմ, որ Քէնդըրպէրիի եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ պառոններ հաւաքուելով թագաւորէն պահանջեցին որ իրենց իրաւունքները հաստատող Մեծ Սահմանագիրը (Magna Charta) ստորագրէ: Այս Սահմանագիրը կամ հրովարտակը որ զբեթէ նոր սկզբունք մը մը չէր պարունակեր, այլ մինչև այն ատեն ժողովուրդին ձեռք բերած իրաւունքներուն վերահաստատումն էր, հիմը կը կազմէ Անգլիոյ սահմանադրական ազատութեանց: Այս օրէնքով թագաւորը պարտաւոր էր ամէնուն իրաւունքը յարգել և արդար կառավարութիւն

մը հաստատել: Առանց վկայի վճիռ չպիտի տրուէր: «Ոչ մէկ ազատ մարդ պիտի ձերբակալուի, բանտարկուի, օրինազուրկ ըլլայ, աքսորուի, և կամ ո՛րէ կերպով ոչնչացման ենթարկուի, երկրին օրինաց հակառակ և առանց օրինական դատավարութեան...: Արդարութիւնը ոչ ոքի պիտի վաճառուի, մերժուի և կամ յետաձգուի»: Ամէն մարդ ազատ պիտի ըլլար ուզած տեղը ճամբորդել և առևտուր ընել. կղերը իրաւունք պիտի ունենար ազատօրէն ընտրել եպիսկոպոսներ: Տուրքերը միայն Ընդհանուր Ժողովին հաւանութեամբ պիտի հաստատուէին: Յովհաննէս Թազաւորը պարտաւորուեցաւ վարձկան զինուորները ցրուել, և քսանըհինգ պառոններէ յանձնախումբ մը կազմել, որոնք պիտի հրակէին այս օրէնքներուն գործադրութեան: Թազաւորը գաղտնապէս Իննովկէնտ Գ. պապին դիմեց և անկէ Մեծ Սահմանագիրը անվաւեր հռչակող կոնդակ մը բերել տուաւ: Ասոր վրայ պառոնները Թազը ընծայեցին Ֆրանսայի Թազաւորին որդի Լուիին: Սակայն այն ատեն Յովհաննէս մեռաւ և ամէնուն հաճութեամբ անոր որդին Հէնրի Գ. Թազաւորեց:

165. ՀԷՆՐԻ Գ. Ի ՎԱՏԹԱՐ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. —

Հէնրիի չափահասութեան պտեն, տասներմէկ տարի, կառավարութիւնը Թազաւորին խորհրդականները վարեցին: Սակայն, այս շրջանին մայր Թագուհին շատ մը օտարականներ մտցուց Անգլիա և կարևոր պաշտօններ յանձնել տուաւ անոնց: Երբ Հէնրի սկսաւ կառավարել, ընդհանուր դժգոհութիւն մը առաջ եկաւ իր դէմ, իր ապիկար վարչութեան, օտարականներուն ընծայած նախասիրութեան և դրամական անվերջ պահանջներուն համար: Դրամ ձեռք բերելու համար նորանոր հրովարտակներ կուտար, սակայն զանոնք չէր գործադրեր:

1258ին ահագին գումար մը պահանջեց պապին զրկելու համար: Ասոր վրայ Սիմոն Մոնֆորսի (*) ղեկավարութեամբ Խորհրդարանը գումարուեցաւ և հրատարակեց նոր օրէնքներ, որոնք ծանօթ են Օսմոնի Տրամադրութիւնի անունով, որով օտարականները պիտի վտարուէին երկրէն և կառավարութեան ղեկը պիտի անցնէր պառօններու ձեռքը: Թագաւորը նախ համակերպեցաւ, սակայն չլերջէն, Խորհրդարանի պառակտումներէն օգտուելով, արքայական հեղինակութիւնը վերահաստատեց: Սիմոն Մոնֆորտ ապստամբեցաւ և երկար ատեն կռիւմը թագաւորին դէմ, մինչև իր սպանութիւնը (1265), որմէ տարի մը յետոյ իր կուսակիցները անձնատուր եղան: Այսուհանդերձ 1267ին Հէնրի Գ. պարտաւորուեցաւ Խորհրդարանի բոլոր բարենորոգումները ընդունիլ:

166. ԽՈՐՀԻՐՊԱՐԱՆԸ. — 1265ին երբ Սիմոն Մոնֆորտ Խորհրդարանը հրախրեց, հոն կանչուած էին ոչ միայն իրեն կուսակից ազնուականներ և կղերականներ, այն նաև գաւառներու (shire), քաղաքներու և աւաններու ներկայացուցիչները, որպէս զի ամէնուն աջակցութիւնը շահի: Ասիկա, Բարլամէնդի, ներկայացուցչական ժողովի, առաջին քայլն էր: 1255ին Եղուարդ Ա. երբ իր հպատակներուն օգնութեան պէտք ունէր, Տիպար Խորհրդարանը (Model Parliament) հրախրեց, որ կազմուած էր գլխաւոր ասպետներէ և երկու քաղաքացիէ՝ ամէն մէկ քաղաքէ կամ աւանէ: Թագաւորը իր կոչնագրին մէջ կ'ըսէր. «Այն որ բոլորին համար է պէտք է որ ընդունուի բոլորէն»: Այսպէս հաստատուեցաւ Անգլիական Բարլամէնթը, որ գրեթէ նոյն ձևը պահեց

(*) Սիմոն Մոնֆորտ թագաւորին եղբայրն էր և Ալպիկէսեան Խաչակրութեան ղեկավար Մոնֆորտի որդին:

մինչև ժԹ. դարը: Կէս դար յետոյ կազմուեցան երկու ժողովներ, Լորտերու (House of Lords) և Հասարակաց (House of Commons): Յետոյ, 1297ին, Եդուարդ Ա. վաւերացուց այն օրէնքը որով առանց բարլամէնթի հաւանութեան ս'է տուրք չպիտի դրուէր հպատակներուն վրայ:

Եդուարդ Ա. հետզհետէ նոր օրէնքներ դրաւ: Աւատապետներու ազգեցութիւնը կոտրեց, ենթաւատականութիւնը կաշկանդեց, աւատական պարտականութեանց սահման դրաւ, վաճառականութիւնը քաջայերեց, քաղաքներուն ազատութիւններ տուաւ և Մեծ Սահմանագիրը վերահաստատեց: Իր որդին և յաջորդը՝ Եդուարդ Բ. (1307-1327) տկար թագաւոր մըն էր և իր օրով արքայական հեղինակութիւնը կոտրեցաւ. իր քսան տարուան թագաւորութեան ընթացքին խաղալիք դարձաւ մէկ-երկու ազգեցիկներու ձեռքին մէջ, որոնք ժողովուրդին ատելի էին: 1327ին Սորհրդարանը Եդուարդ Բ. ը գահազուրկ ըրաւ:

167. ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆԸ. — Հարիւրամեայ պատերազմի մասին արդէն խօսեցանք նախորդ գլխուն մէջ (§ 156): Անգլիա այս պատերազմին ընթացքին չափազանց բարգաւաճեցաւ և հարստացաւ: Ֆրանսայէն առատ աւար կը բերէին և վաճառականութիւնը օր ըստ օրէ կը ծաղկէր: Ժողովուրդը պատերազմին հետեանքներն ու աւերները չէր կրեր: Բիչ անգամ կը պատահէր որ ֆրանսացիները յարձակում գործէին անգլիական ծովեզերքներուն վրայ:

Սակայն այս բարգաւաճումը աւերումի փոխուեցաւ Եդուարդ Գ.ի (1327-1377) օրով, համաճարակ ժանտախտի մը պատճառաւ, որ Սև Մահը (Black Death) կը կոչուի անգլիական պատմութեան մէջ: 1348ին, երբ

Անգլիացիք Քրիստի յաղթանակը կը շահէին Ֆրանսացիներուն դէմ, համաճարակ Մահը սփռուեցաւ Անգլիոյ մէկ ծայրէն միւսը և բնակչութեան երկուերրորդը մեռաւ : Այս համաճարակը տարածուեցաւ նաև Եւրոպայի մէջ և կ'ըսուի թէ Արեւմտեան Եւրոպայի ժողովուրդին կէսը բնաջինջ եղաւ :

Աշխատաւոր դասակարգը ամէնէն աւելի զո՛նք տուաւ Սև Մահուան, սակայն այս դժբախտութիւնը իր բարեբար չետեանքն ալ ունեցաւ : Աշխատաւորի պահանջը այնքան շատցաւ որ օրավարձը կրկնապատկուեցաւ, և ապրուստի նոր պայմաններ ստեղծուեցան : Բարլամէնթը թէև կարգ մը անգութ և անմիտ օրէնքներով փորձեց աշխատաւոր դասակարգը իր չին վիճակին ու պայմաններուն մէջ պահել, սակայն հողատէրերը պարտաւորուած էին տեղի տալ աշխատաւորներու պահանջներուն : Աւատապետները պարտաւորուեցան չեղանք տէ պակսեցնել իրենց ճորտերու պարտականութիւնները, որպէս զի անոնք չէին զիրենք և ուրիշ տեղեր չերթան աշխատելու, երբ այնքան զործաւորի պահանջ կար : Մինչև իսկ համաճայնեցան աշխատանքի փոխարէն դրամ վճարել :

1381ին երբ Բարլամէնթը նոր տուրք մը դրաւ աշխատաւոր դասակարգին վրայ, անակնկալ հրդեհ մը ծագեցաւ և տարածուեցաւ ամէն կողմ : Ամէն կողմերէն զինուած գիւղացիները յանկարծակի քայլեցին Լոնտոնի վրայ և քանի մը օրուան մէջ թագաւորութիւնը իրենց ձեռքը անցած էր : Իրենց ամբողջ պահանջն էր որ աշխատանքը վարձատրուի սահմանուած գումարով մը, և շատ համեստ օրավարձ մը կ'ուզէին : Գիւղացիները թէև սպաննեցին քանի մը ազնուականներ ու փաստաբաններ և կողոպտեցին մէկ քանի ազնուականի տուներ, սա-

կայն ընդհանրապէս շատ ասպետական ընթացք մը ցուցուցին, պաշտպանելով կիներն ու տղաքը և բնաւ ընդհանուր կողոպուտ ու աւեր չգործեցին: Հողատէր դասակարգը դաւաճանութեամբ գիւղացիներու պարագլուխը՝ Վար Թայլրը սպաննեց և վատօրէն վրէժխնդիր եղաւ: Բանի մը տարի յետոյ գիւղացիները նորէն ապստամբեցան: Մինչև հարիւրամեայ պատերազմին վերջը ճորտութիւնը գրեթէ ջնջուած էր Անգլիայէն:

168. ԵՐԿՈՒ ՎԱՐԳԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1454-1485).

— 1422ին երբ Հէնրի 2. դահը բարձրացաւ, հազիւ մէկ տարեկան էր և երբ չափահաս եղաւ ոչ մէկ կարողութիւն ցուցուց: Թագաւորին անչափահասութիւնը և տկարութիւնը պատեհութիւն տուին ազնուականներուն իրենց կորսնցուցած ազդեցութիւնը վերստին ձեռք բերելու: Սակայն ազնուականները իրարու մէջ պառակտած էին և ներքին կռիւններ աւեր քանդումի պատճառ կը դառնային: Այս վիճակը ընդհանուր դժգոհութիւն առաջ բերաւ ժողովուրդին մէջ: Եորթի դուքսը քաղաքներու բնակիչները իր կողմը շահելով պայքար մը սկսաւ Լանգաստրեան Տան դէմ, արքայական թագը ձեռք բերելու համար: Այսպէս սկսաւ քաղաքային պատերազմ մը, որ կը կոչուի Երկու Վարդից պատերազմը, որովհետև Լանգաստրեանք իրենց նշան կը կրէին կարմիր վարդը, իսկ Եորթեանք սպիտակ վարդը: Այս պատերազմը ամէնէն արիւնոտ շտ և կատաղի պատերազմը եղաւ Անգլիոյ մէջ, դանիական արչաւանքէն ի վեր: Լանգաստրեանց ոյժը գլխաւորաբար Հիւսիսային Անգլիոյ աւատական ազնուականութիւնն էր, իսկ Եորթեանք կռթնած էին հարաւի քաղքենի միջին դասակարգին: Երկիրը աւերակ դարձաւ և հազարաւոր կեանքեր կորսուեցան: Վերջ ի վերջոյ Եորթեանք յաղ-

Թանակը տարին : Թագաւորական գահը անցաւ Եորքի և ապա Թիւսուր ընտանիքին :

Պատերազմին ամենամեծ հարուածը կրեց աւատական դասակարգը : Հին ազնուականութիւնը գրեթէ բնաջինջ եղաւ և Եորքեան ու Թիւտորեան թագաւորները արմատախիլ ըրին աւատական անկախութեան մնացորդները : Նոր ազնուականութիւն մը ստեղծուեցաւ , որ սակայն կախում ունէր թագաւորէն : Քաղաքները սկսան բարգաւաճիլ , սակայն տակաւին քաղաքական ազատութիւն չէին վայելեր : Արդէն այս պատերազմներուն մէջ քաղաքները մասնակցած էին աւելի պաշտպանութիւն ձեռք բերելու , քան քաղաքական անկախութեան համար :

Բարլամէնթը կորսնցուց իր նշանակութիւնը և հեղինակութիւնը : Երկարատեւ պատերազմներու ատեն Բարլամէնթը ժողովի հրաւիրուած չէր : Պատերազմներէն յետոյ թագաւորները գրաւումներէ այնքան հարստացած էին , որ պէտք չէին տեսներ Խորհրդարանը հրաւիրելու : Նոր հարկեր դնելու համար : Խորհրդարանը կը հրաւիրէին այն ատեն երբ թագաւորները վստահ էին թէ պիտի կրնային Բարլամէնթը իրենց գործիք դարձնել : Անգլիոյ մէջ «Նոր Միապետութիւն» մը ստեղծուեցաւ և ԺՁ . դարու մուտքին Թիւտոր թագաւորներ , Հէնրի Է . և Հէնրի Ը . , զօրաւոր ու բացարձակ միապետութեան մը գլուխը կը գանուէին , թէև հին սահմանադրական ձևերը պահուած էին անուանապէս : Երբեմն պատահաբար Բարլամէնթը ժողովի կը հրաւիրուէր , սակայն երկու հարիւր տարուան ընթացքին գրեթէ դեր մը չկատարեց և բնաւ չէր պահէր պատերազմէն առաջ ունեցած կարեւորութիւնը : Այսուհանդերձ Նոր Միապետութիւնը ճամբայ բացաւ ապագայ խորհրդարանական

կառավարութեան, որուն մէջ կը կայանայ Անգլիոյ ժե-
ծութիւնը:

Մահնագրութիւն. — Green; *History of the English People*, vol. III. Stubbs; *Plantagenets*, chap. VI. XI. Adams; *Civilization During the Middle Ages*, pp. 339-351. Malet, *Moyen Age*, pp. 337-340: Seignobos, pp. 48-55.

Խմբագրելի նիւթեր. — 1. Անգլիա և Եկեղեցին ժԲ. և ժԳ. դարերուն: 2. Բարլամէնթի զարգացումը Անգլիոյ մէջ: 3. Թով-
մաս Պէքէդ: 4. Քաղաքական իրաւունքներու զարգացումը:
5. Հարիւրամեայ պատերազմին հետեանքները Անգլիոյ մէջ:
6. Երկու Վարդից պատերազմին հետեանքները: 7. Բաղդատէ՛
Ֆրանսան և Անգլիան:

Ա Ն Գ Լ Ի Ո Յ Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ն Ե Ր

Նորման Հարսութիւն .

Ուիլիեամ աշխրհւ.	1066-1087
Ուիլիեամ Բ. Շեկն	1087-1100
Հէնրի Ա.	1100-1135
Ստեփան Ա.	1135-1154

Բրանդամնէ Հարսութիւն .

Հէնրի Բ.	1154-1189
Ռիչարտ Առիւծաբա.	1189-1199
Յովհաննէս	1199-1216
Հէնրի Գ.	1216-1272
Եդուարդ Ա.	1272-1307
Եդուարդ Բ.	1307-1327
Եդուարդ Գ.	1327-1377
Ռիչարտ Բ.	1377-1399

Լանգուստեան Հարսութիւն

Հէնրի Դ.	1399-1413
Հէնրի Ե.	1413-1422
Հէնրի Զ.	1422-1461

Ետրեան Հարսութիւն

Իդուարդ Դ.	1461-1483
Եդ. Ե. (սպաննուած)	1483
Ռիչարտ Գ.	1483-1485
(Բռնապետ մը, զոր ժողովուր- դը դահազուրկ ըրաւ և դա՛հ բարձրացուց Հենրի Թիւտը որ Լանգաստրեան Տան հետ ազ- գականութիւն ունէր և կը կոչ- ուի Հէնրի Է.):	

Գ Լ Ո Ւ Ի Ժ Ը.

Մ Ի Ի Ս Ա Ջ Կ Ե Ր Ը

Նախորդ հրահանգով խառնեցանք Գերմանիոյ, Իտալիոյ, Եթովպիոյ և Անգլիոյ ժողովուրդները: ԺՅ. դարուն քրիստոնէայ ուրիշ նոր արձանագրութեանց ալ երևան եկան որոնք կարեւոր տեղ ձը կը գրուածն առջնորդ պատմագրութեան մէջ: Ապանիս ԺԿ. դարուն յաջողեցաւ Մաթեմատիկոսները հետազոտել իր երկրէն: Նոր թաղաւորութեանց կազմակերպելու Եւրոպոյ և Սկոտլանտիոյ մէջ, Բիւզանդական կայսրութեանը կործանեցաւ և իր մայրաքաղաքը անցաւ Սահահան թաղաքը ևն. քը:

Ա. — Ս Պ Ա Ն Ի Ա

189. ՍՊԱՆՆԻՈՅ ԱՆՉՐԱՆԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԸ. —

Մաթեմատիկոսները երբէք չգրաւեցին ամբողջ Ապանիան: Քրիստոնէականները որոնք չէին ուղեր ենթարկուիլ մանձնատկան շուքին, ապաստանած էին հիւսիսային արևմտեան լեռներու ամբոթեանց մէջ, և անկէ հետզհետէ ասորանուեցան թերակղզիին ամէն կողմերը: Երբ 1033ին Քորսովաչի Եպիսկոպոս թիւնը ետքը թաղաւորութեանց քաժուեցաւ, Քրիստոնէականները արդէն գրաւած էին Ապանիոյ մէկ երրորդ մասը: Լիոն, Նախարա, Գաւդիլիս և Արակոն ամէնէն զօրնւոր իշխանապետութիւններն էին, որոնք մշտապէս պատերազմներու մէջ էին Մանձնատկաններու դէմ:

Նախ, Նախարա ամենազօրաւոր թաղաւորութիւնն էր Անիս Մեծի օրով (970-1035), բայց իր մահէն յետոյ թաղաւորութիւնը բաժնուելով իր որդիներուն մէջ, Գաւդիլիս կարեւոր դիրք ձը գրաւեց: Ալֆոնսո Գ. թ. անն, ԺԹ. դարու սկզբնաւորութեան, զլիսաւորարար

աշխարհակալութեան շրջանը սկսաւ և Մաւրիտանացիք հետզհետէ վտարուեցան Սպանիայէն: Այս միջոցին ասպարէզ իջաւ Սիս որ սպանիական աւատական հերոսը եղած և գրականութեան նիւթ դարձած է: Սիսին կեանքը կը պատկերացնէ Միջնադարեան Սպանիան: Սիս երբեմն կը ծառայէր իր տիրոջ՝ Ալֆոնսօ թագաւորին, երբեմն կ'անցնէր անոր հակառակորդ Արակոնի թագաւորին կողմը, Մաւրիտանացիներու դէմ կռուելու համար և երբեմն ալ Մահմետականներու կողմը կ'անցնէր Քրիստոնեաներու դէմ: Իր այս վերջին ընթացքը աղարտած չէ իր համբաւը, որովհետև իր քաջութիւնը, կարողութիւնն ու առաքինութիւնը ժողովուրդին կուսքը դարձուցած էին զինքը:

Մաւրիտանացիք փոքրիկեան ցեղերու օգնութիւնը խնդրեցին: Ալֆոնսաւանի Սպանիա մտան (1806) և Ալֆոնսաւանի վաթսուն տարի յետոյ անոնց հետեւեցան և գրաւեցին Մահմետական Սպանիան: Քրիստոնեայ թագաւորութիւնները երկարատև պայքարներ մղեցին անոնց դէմ: Փորրուզալ այդ միջոցին առանձին թագաւորութիւն մը հիմնեց, գրաւելով Լիսպոնը (1147): Սպանիա կրօնական պատերազմներու շրջան մը բոլորեց, որ ատեն նշանաւոր հանգիսացան զինուորական կարգեր: Ալմուհատեանց դէմ վճռական յաղթանակ մը տարին Նալաստե թողոզայի ճակատամարտին մէջ (1212), որմէ յետոյ, բացի Կրանասայէն, Սպանիոյ մնացեալ մասը Քրիստոնեաներու ձեռքը անցաւ:

170. ԿՐԱՆԱՍՏԱՅԻ ԳՐԱՆՈՒՄԸ. — Մաւրիտանացւոց դէմ մղուող կռիւնները քանի մը դար տևեցին, բայց որովհետև Սպանիոյ քրիստոնեայ թագաւորութիւնները իրարու մէջ պառակտած էին, կարելի չէր վճռական արդիւնքի մը յանգիլ: Արակոնի թագաւոր Ֆերնան

նանձի և Գասդիլիոյ թագուհի Իզապեղի ամուսնութեամբ այս երկու իշխանապետութիւնները միացան (1479) և ասով զօրաւոր իշխանութիւն մը հաստատուեցաւ Սպանիոյ մէջ : Միակ մահմետական կեդրոնը կը մնար Կրանատայի թագաւորութիւնը, որուն դէմ Ֆէրաինանտ տասը տարի կռուեցաւ և վերջապէս յաջողեցաւ զայն գրաւել (1492) : Ասով վերջ գտաւ Մահմետական իշխանութիւնը Սպանիոյ մէջ, ութ հարիւր տարի տեւելէ ետք :

171. ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ. — Այս մշտապէս կրօնական պատերազմները տեական հետեանքներ ունեցան Սպանիոյ ներքին զարգացման վրայ : Կղերականութիւնը բազմաթիւ գորացաւ հոն քան եւրոպական ուրիշ երկիրներու մէջ : Աններող ոգին այնքան ծաւալեցաւ որ Ֆէրաինանտի և Իզապէլի օրով հիմնուեցաւ Սպանիական հաւատաքնութիւնը և Հրեաներն ու Մահմետականները վտարուեցան Սպանիայէն : Ասպետները, որոնք չափազանց անկախ էին և իրենց թագաւորը ընտրելու իրաւունք ունէին, Ֆէրաինանտի և Իզապէլի օրով կեդրոնական կառավարութեան հեղինակութեան ենթարկուեցան : Քաղաքներն ալ ոչ միայն զօրաւոր էին, այլ և կը վայելէին շատ մը ազատութիւններ, և իրենց ներկայացուցիչը ունէին Քօրդիկին (ազգային ժողով) մէջ, դրութիւն մը որ Անգլիոյ մէջ հարիւր տարի յետոյ միայն գործադրուեցաւ : Ֆէրաինանտի օրով այս ազատութիւնները կապտուեցան և իր անմիջական յաջորդներուն օրով ալ Սպանիա եւրոպայի ամէնէն բացարձակ միապետութիւնը դարձաւ :

Բ. — ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

172. ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐԵՐ (1095-1204). —

Ալիսիս Կոմնենոս (1081-1118) յաջողեցաւ Բիւզանդա-

կան կայսրութեան ոյժը վերակենդանացնել, և Խաչա-
կրաց օգնութեամբ դրաւումներ ընել Փոքր Ասիոյ մէջ
(§ 58)։ Սակայն Խաչակիրներու Սուրիոյ մէջ հաստատ-
ուիլը հարուած մը եղաւ Արևելեան կայսրութեան բար-
գաւածման։ Առևտուրը որ Եւրոպայի հետ նախապէս
կ. Պոլսոյ միջոցաւ տեղի կ'ունենար, փոխադրուեցաւ
Սուրիա։ Վենետիկի և Բիզոյի վաճառականները սիրա-
շահելու համար շատ մը առանձնաշնորհումներ տրուե-
ցան անոնց։ Ասոնք մաքսէ և տուրքէ զերծ ըլլալով
կ. Պոլսոյ մէջ գաղութներ հիմնեցին և գրեթէ ամբողջ
վաճառականութիւնը իրենց ձեռքին մէջ առին, ի վնաս
Յոյներու։ Մանուէլ Ա. ի (1143-1180) շաղկապութիւնը,
Ադրիանիկոս Ա. ի (1183-1185) անգթութիւնը, և Իսա-
հակ Անկիշուսի (1185-1195) անհաշիւ մոխուժը կայսրու-
թիւնը կործանման մօտեցուցին։

173. ԼԱՏԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ. — 1204ին Խա-
չակիրները առանց մեծ դժուարութեանց կ. Պոլիսը
գրաւեցին և հոն հաստատեցին Լատին կայսրութիւնը (§ 74)։
Սակայն կայսրութեան աւատական զանազան բաժա-
նումները միութեան ո՛ւրէ կապ մը չունէին և յոյն բնակ-
չութիւնը թշնամական վերաբերում մը ունէր այս նոր
տիրապետութեան դէմ։ Յոյն ազնուականները Փոքր
Ասիոյ և հին կայսրութեան հեռաւոր մասերուն մէջ իշ-
խանապետութիւններ հաստատեցին։ Վենետիկցիները,
որոնք տիրապետութեան մեծ մասը իւրացուցած էին,
ամէնէն աւելի ազդեցութիւն ունէին։ Յոյն իշխանները
հետզհետէ ևս առին կայսրութեան երկիրները, մինչև
1261, երբ կ. Պոլիսն ալ վերագրաւեցին։ Այսուհան-
դերձ Լատին իշխանապետութիւնները դեռ քանի մը սե-
րունդ պահեցին իրենց գոյութիւնը։

174. ՅՈՅՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ (1261-1453). —

Կ. Պոլսոյ Յոյն կայսրերը կրցան թէև երկու հարիւր տարի Կ. Պոլիսը իրենց ձեռքը պահել, սակայն իրենց իշխանութիւնը շատ անշուք ու աննշան էր: Կայսրերը զուրկ էին կարողութենէ, թէև քաղաքը զօրաւոր էր և արտաքին թշնամիները ոչ այնքան կ'որովի: Ժ. Դարուն Օսմանեան Թուրքեր յաջորդաբար զբաւեցին կայսրութեան զանազան երկրամասերը և 1453ին ալ տիրացան Կ. Պոլսոյ:

Գ. — Ռ Ո Ւ Ս Ի Ա

175. ԱԶՁՐՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Ռուսիոյ սկըզբ-

նական պատմութիւնը մութ է: Թ. դարու վերջերը նորմաններու առաջնորդ Ռուրիկ զբաւեց նովկորոտը և սլաւ ցեղերը իր իշխանութեան տակ առաւ (§ 56): 1000 թուականին Ռուսերը քրիստոնէութիւնը ընդունեցին և ենթարկուեցան բիւզանդական քաղաքակրթութեան: Այնուհետև երկիրը ս'լսաւ զարդանալ և վաճառականութիւնը ծաղկել: Սակայն Եարոսլաւ Մեծի (1015-1044) մահէն յետոյ, երկիրը ներքին խռովութեանց ու կռիւներու թատր դարձաւ, և այս վիճակը երկու դար տևեց: Տեստնեան կարգը, որ Բլուսիոյ տիրած էր, Ռուսերը վտարեց Պալթիկի ձովեղերքներէն և Լեհաստանէն: Ժ. Դարու առաջին կիսուն Մոնկոլները, ձէնկիզ Սանի և անոր յաջորդներուն օրով, արշաւեցին Ռուսիա, երկիրը արիւնի ու աւերի մասանեցին և թաթարական լուծին տակ առին: Թաթար տիրապետութիւնը Ռուսիոյ մէջ տևեց երկու հարիւր յիսուն տարի:

176. ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ. — Թաթար տիրապետու-

թեան ժամանակ Մոսկովայի փոքրիկ իշխանապետութիւնը սկսաւ հետզհետէ զօրանալ և տարածուիլ: 1470ին

Մոսկովայի իշխանը գրաւեց Նովկորոտը : Ռուսական այս նոր ոյժը յաջողեցաւ թօթափել թաթարական լուծը : Իվան Մեծի օրով (1462-1505) կատաղի կռիւներէ յետոյ թաթարները պարտուեցան և ռուսական զօրաւոր միապետութիւնը ստեղծուեցաւ : Այսպէս՝ Միջին Դարու վերջերը՝ Ռուսիա արդէն մեծ ոյժ մըն էր, սակայն չրջապատուած ըլլալով թշնամի պետութիւններէ, տակաւին ազդեցութիւն մը չունէր Եւրոպական խնդիրներու մէջ :

Գ . — Ս Կ Ա Ն Տ Ի Ն Ա Վ Ի Ա

177 . ՍԿԱՆՏԻՆԱՎԻԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ ԵՒ-
րոպայի հետ յարաբերութեան մտան թ . և ժ . դարերուն, երբ թ . և ժ . դարերուն Նորմանները արշաւեցին միւս երկիրները (§ 10, 11) : Սկանտինավիա մնացողները նուազ յառաջդիմութիւն ունեցան քան այն Նորմանները որոնք հաստատուեցան Անգլիոյ, Գրանսայի և կամ Իտալիոյ մէջ : Գանուդ Մեծի օրով (1014-1035) Տանիմարգա, Շուէտ և Նորվէկիա միացած էին և այս շըրջանին էր որ քրիստոնէութիւնը մուտ գործեց Սկանտինավիոյ մէջ : Գանուդի մահէն յետոյ այս երկիրները բաժնուեցան առանձին առանձին թագաւորութեանց և այնուհետև մեծ յառաջդիմութիւն մը չգործեցին մինչև ժ . դար, երբ Պալթիկ ծովու վաճառականութեան զարգացումէն օգտուեցան : ժ . դար . և ժ . ե . դարերուն շարունակ կռիւներու մէջ էին Հանսիական քաղաքներու հետ : 1397ին Տանիմարգա, Շուէտ և Նորվէկիա միացան Տանիմարգայի թագուհի Մարգրիտի իշխանութեան տակ : Այս միութեամբ ամէն մէկ երկիր ազատ էր իր անկախ սահմանադրութիւնը և առանձին օրէնքները ունենալ : Սակայն այս միութիւնն ալ չուտով

խանգարուեցաւ և ատելութեան ու նախանձի ողի մը արձարձուեցաւ իրարու դէմ: Միջին դարուն մէջ Սկան- արինալիոյ երկիրներն ու ժողովուրդները յայտնի եղան միայն իրենց ճամբորդութիւններով և գաղթականու- թեամբ: Հիւսիսային Ամերիկան՝ Գոլոմպոսի գիւտէն դարեր առաջ՝ Նորվէկիացիք արդէն գտած էին:

178. ՈՒՐԻՇ ԵՐԿԻՐՆԵՐ. — Միջին դարուն կազ- մաւորուող ազգերու շարքին մէջ կարեօր տեղ մը կը գրաւեն նաև Հունգարացիք կամ Մանառները: Թ. դա- րուն ասոնք թափառիկ ցեղեր էին, որոնք իրենց ար- շաւանքներով ոտնակոխ ըրին Գերմանիան և Իտալիան (§ 9): 955ին, Լէխմէյաի ճակատամարտին, Ոթոն Մեծէն պարտուելով (§ 27, 55), Հունգարացիք ատեն մը վերջ տուին իրենց արշաւանքներուն: Ս. Ստեփան թագաւորին օրով (995-1038) քրիստոնէութիւնը ընդունեցին, իսկ ա- նոր յաջորդներուն օրով փրեկցին ամբողջ արդի Հուն- գարիոյ: 1222ին ազնուականները յաջողեցան թագա-ւորին ստորագրել տայ Ոսկեկնիք Հրովարտակը, որով կարգ մը իրաւունքներ ձեռք կը բերէին, թէև ասկէ շահ մը չունէր ժողովուրդը, որ ազնուականներու լու- ծին տակ կը գտնուէր:

Ռուսական Սլաւներէն զատ Սլաւական թագաւո- րութիւններ հաստատուած էին Պոնէմիոյ և Լեհաստանի մէջ: Պոնէմիա գերման ազդեցութեան տակ կը զըտ- նուէր և ԺԳ. դարէն սկսեալ իր թագաւորները Գերման կայսերական եօթ ընտրողներէն մէկն էին: Լեհաստան շարունակ ներքին քաղաքական կռիւներու մէջ կը զըտ- նուէր. ազնուականները ջախջախած էին թագաւորին ազդեցութիւնը և երկիրը անիշխանութեան մատնած:

Սլոնիա, Ռուսիա, Սկանտինաւիան ազգերը, Հունգարիա և Լեհաստան աւելի Նոր դարուն է որ կա- րևոր դեր մը կը կատարեն ազգերու պատմութեան մէջ:

Մասնագրութիւն . — *Tout; Empire and Papacy*, chaps. XX. XV. *Lodge; Close of the Middle Ages*, chaps. XX. XV. *Rambaud; Histoire de la Russie*, chaps. IV. V. X. *Seignobos; Histoire Moderne*, pp. 29-35. *Malet; Moyen-Age*, pp. 347-357.

Խմբագրելի նիւթեր . — 1. Մաւրիտանացիք Սպանիոյ մէջ: 2. Յէրտինանտ և Իզապէլ: 3. Սիտ: 4. Բիւզանդական կայսրութեան վերջին օրերը: 5. Մանկոյններ և ձէնկիզ Խանի արշաւանքները: 6. Լէնկիթիմուրի արշաւանքները: 7. Օսմանցի Թուրքերու ծագումը: 8. Էթօզուլ և Սուլթան Օսման: 9. Կ. Պոլսոյ առումը: 10. Ռուսիոյ ծագումը և զարգացումը: 11. Ռուսիա թաթարական լուծին տակ: 12. Իվան Մեծ: 13. Սկանտինավեան երկիրներ: 14. Հունգարիա: 15. Պոլ՝տիա: 16. Լեհաստան: 17. Սերպերը և Պուլկարները Միջին դարուն:

Ընդհանուր հարցումներ եւ հրահանգներ . — 1. Ուրուագծէ՛ Միջին դարու քաղաքական պատմութիւնը: 2. Ուրուագծէ՛ Խաչակրաց պատմութիւնը: 3. Գծէ՛ Եւրոպայի քարտէսը Վերտօնի դաշնագրութեան ատեն: 4. Գծէ՛ ժԳ. դարու Եւրոպայի քարտէսը: 5. Ուրուագծէ՛ քաղաքակրթութեան ուղին Հին և Միջին դարերուն: 6. Թ. և ժ. դարերու արշաւանքներ և անոնց հետևանքները: 7. Աւատականութիւն: 8. Եկեղեցին Միջին դարուն: 9. Եկեղեցին և պետութիւնը, Եկեղեցւոյ յարաբերութիւն Գերմանիոյ, Ֆրանսայի և Անգլիոյ հետ: 10. Վանական կարգեր և անոնց կատարած դերը: 11. Հերետիկոսութիւն և բարեկրօնական շարժումներ Միջին դարուն: 12. Հալածանք հերետիկոսութեան դէմ եւ հաւատաքննութիւն: 13. Սպանիական հաւատաքննութիւն, եւ Մահմետականներու ու Հրեաներու վտարումը Սպանիայէն: 14. Նորաբերու ազատագրումը: 15. Քաղաքներու ու աւաններու ծագումն ու զարգացումը: 16. Կեանքը քաղաքի մէջ: 17. Իտալական քաղաքներ: 18. Հանսա քաղաքներ: 19. Ֆլանտրիա: 19. Զուիցերթիական Դաշնակցութիւն: 20. Քաղաքային կեանքի զարգացումը: 21. Խորհրդարանական հաստատութիւններ Անգլիոյ (Բարլամէնթ) Ֆրանսայի (Ընդհանուր ժողով) եւ Սպանիոյ (Բորդէզ) մէջ: 22. Գերմանիոյ տկարութեան պատճառները: 23. Ֆրանսա-

կան միապետութեան զարգացման պատճառները: 24. Բաղդատէ Անգլիան եւ Դերմանիան: 25. Կրթութիւնը Միջին դարուն: 26. Սքոտլանտի քահանութիւն: 27. Գեղարուեստը Միջին դարուն: 28. Գրականութիւնը Միջին դարուն: 29. Ասպետականութիւնն ու կեանքը դղեակին մէջ: 30. Թուէ՛ Միջին դարու նշանաւոր դէմքերը: 31. Նկարագրէ՛ հետեւեալ անձնաւորութեանց կեանքն ու դործը. — Գրիգոր Լ. Հիւտըպրանտ, Հէնրի Դ., Իննովկէնտ Գ. պապը, Ֆրէտէրիկ Պարպարուսա, Ֆրէտէրիկ Բ., Լուի Թ., Պետրոս ճգնաւոր, Ֆէրտինանտ եւ Իզապէլ, Թովմաս Պէքէդ, Սուժէք, Ոթոն Մեծն, Հիւլի Կապէտ, Ս. Պէրնարտ, Ս. Ֆրանչիսկոս, Ս. Տոմինիկ, Ապէլարտ, Ուիլեամ անյարհակալ, Ալֆրէտ Մեծն, Եդուարդ Ա., 32. Ի՞նչ դէպքեր պատահեցան հետեւեալ թուականներուն. — 843, 962, 987, 1066, 1075-1254 (Պաշտօնաբաշխութեան պայքարը), 1122 (Վօրմսի Համաձայնութիւնը), 1100-1300 (Խաչակրութիւն), 1215, 1295, 1381, 1414, 1453 եւ 1492:

- 1191 խաչակիրները կը գրաւեն Աքիան,
1193 Սալահէտտինի մահը,
1194 Իննովկէնտ Գ. պապ կ'ընտրուի,
1200 Ֆրանսայի թագաւորը Բարիզի համալսարանին
առանձնաշնորհուածները կը հրատարակէ,
1201 խաչակիրները կը գրաւեն Կ. Պոլիսը,
1208 Անգլիա կրօնական արգելքի կ'ենթարկուի, Ալ-
պիկէնսեան խաչակրութիւնը կը սկսի,
1211 Պուվէնի ճակատամարտը,
1215 Սեծ Սահմանագիր,
1216 Տոմինիկեան կարգը կը հաստատուի,
1222 Հունգարական ոսկեկնիք հրովարտակը,
1226 Ս. Ֆրանչիսկոսի մահը,
1229 Բրիտանները կը վերստանան Երուսաղէմը,
1233 Հաւատաքնութիւնը Տոմինիկեան կարգին կը
յանձնուի,
1244 Երուսաղէմը վերջնականապէս Մահմետականնե-
րու ձեռք կ'անցնի,
1257 Սորպոնի հիմնարկութիւնը,
1258 Օքսֆորտի տրամադրութիւնք,
1265 Սիմոն Մոնֆորտ Բարլամէնթը կը հրաւիրէ,
1268 Բոնրատէնի գլխաւորումը Նաբոլիի մէջ,
1274 Պապական թեմիսկը կը հաստատուի,
1284 Կալէս Անգլիոյ կը կցուի,
1290 Հրեաներ Անգլիայէն կը վտարուին,
1291 Պաղեստին վերջնականապէս կը գրաւուի Մահ-
մետականներէ,
1295 Տիպար Բարլամէնթը,
1300 Պապական Զորելեանը,
1309 — 1377 Պապերը Ավինյոն կը բնակին,
1316 — **1453** Հարիւրամեայ պատերազմը,
1356 Ոսկեկնիք հրովարտակը,
1431 Ժան տ'Արքի մահը,
1438 Ալպերդ. կայսր կ'ընտրուի,
1453 Անգլիացիք կը վտարուին Ֆրանսայէն,
1453 Կ. Պոլսոյ գրաւումը,
1469 Յիսուսեան Եկեղեցիի ամուսնութիւնը,
1492 Կրօնատայի գրաւումը, Սիբիլիացի գիւտը, Հըր-
եաները կը վտարուին Մոսկիայէն,
6 Յունական Գր. Երկր.

